

6

КИЇВ • 1969

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Історичний аналіз Брестського миру в працях В. І. Леніна.
- До 50-річчя ЛКСМУ (добірка).
- Декабристи про становище селян на Україні.
- Про заснування митрополії Русі в Києві.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 100-летию со дня рождения В. И. Ленина.* А. Д. Скаба, И. Л. Шерман. Исторический анализ Брестского мира в трудах В. И. Ленина. А. А. Соловьева. Вопросы политико-просветительной работы в произведениях В. И. Ленина послеоктябрьского периода. Я. М. Серищев. Разработка В. И. Лениным теоретических проблем молодежного движения. *К 50-летию ЛКСМУ.* Д. А. Яремчук. Образование комсомола Украины. В. Ю. Билан, Г. И. Сургай. Комсомол и молодежь Украины в восстановлении тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны. В. Д. Яценко. Воссоздание и организационно-политическое укрепление комсомольских организаций республики (1943—1946 гг.). И. Л. Ковалев. Из опыта оборонно-массовой работы комсомола в годы довоенных пятилеток. Сообщения. А. М. Шуман. О воспитании трудящихся Украины в духе советского патриотизма (1961—1966 гг.). З. Г. Лихолобова. Формирование рабочих кадров Донбасса в годы первой пятилетки. З. С. Скоблецова. Из истории детского коммунистического движения на Украине. М. П. Савичев. Декабристы о положении украинского крестьянства. *Анджей Поппэ.* Об основании митрополии Руси в Киеве. Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birthday.* A. D. Skaba, I. L. Sherman. Historical Analysis of the Brest Peace in the Works of V. I. Lenin. A. A. Solovyova. Problems of Political-educational Work in V. I. Lenin's Works of the Post-October Period. Ya. M. Serishchev. Development of Theoretical Problems of Youth Movement by V. I. Lenin. *On 50 Years of Young Communist League of the Ukraine.* D. A. Yaremchuk. Creation of the Ukrainian Young Communist League. V. Yu. Bilan, G. I. Surgay. The Komsomol and the Youth of the Ukraine in the Reconstruction of Heavy Industry during the Years of the Great Patriotic War. V. D. Yatsenko. Recreation, Organizational and Political Consolidation of Komsomol Organizations of the Republic (1943—1946). I. L. Kovalev. From the Experience of Defence-mass Work of the Komsomol during the First Years of the Pre-War Five-year Plans. Communications. A. M. Shuman. On Education of the Working Masses of the Ukraine in the Spirit of Soviet Patriotism (1961—1966). Z. G. Likhobova. Forming of Skilled Workers of the Donbas during the Years of the First Five Year Plan. Z. S. Skobletsova. From the History of the Children's Communist Movement in the Ukraine. M. P. Savichev. Decembrists on Position of the Ukrainian Peasantry. *Andzhey Poppe.* Establishment of Rus Metropolia in Kiev. Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (99)

ЧЕРВЕНЬ

1969

РІК ВИДАННЯ
ДВНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

- А. Д. Скаба, І. Л. Шерман (Харків) — Історичний аналіз Брестського миру в працях В. І. Леніна 3
- А. А. Соловйова — Питання політико-освітньої роботи в творах В. І. Леніна післяжовтневого періоду 16
- Я. М. Серіщев — Розробка В. І. Леніним теоретичних проблем молодіжного руху 24

До 50-річчя ЛКСМУ

- Д. А. Ярємчук — Утворення комсомолу України 33
- В. Ю. Білан, Г. І. Сургай — Комсомол і молодь України у відбудові важкої промисловості в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.) 42
- В. Д. Яценко (Харків) — Відновлення та організаційно-політичне зміцнення комсомольських організацій республіки (1943—1946 рр.) 48
- І. Я. Ковальов — З досвіду оборонно-масової роботи комсомолу України в роки довоєнних п'ятирічок 55

ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. М. Шуман (Ніжин) — Про виховання трудящих України в дусі радянського патріотизму (1961—1966 рр.) 62
- З. Г. Лихолобова (Донецьк) — Формування робітничих кадрів Донбасу в роки першої п'ятирічки 70
- З. С. Скоблєцова — З історії дитячого комуністичного руху на Україні . . . 77
- М. П. Савичев — Декабристи про становище селян на Україні 83
- Анджей Поппе (Польща) — Заснування митрополії Русі в Києві 91

ЗАМІТКИ

- О. М. Кисілевський — Зміцнення первинних парторганізацій залізничного транспорту України (1946—1950 рр.) 106
- Л. П. Маркітан — Здійснення ленінського плану електрифікації на Україні в кінофотодокументах 111
- М. М. Варварцев — Агапій Гончаренко — піонер української еміграції в США . 115
- С. О. Висоцький — Напис художника-фрескіста XI ст. в Софійському соборі у Києві 119
- Всеволод Волчев (Польща) — До політики польського емігрантського уряду в Лондоні в українському питанні 121

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- А. І. Падалко — З досвіду роботи парторганізацій України по підвищенню ролі комсомолу в ідейно-політичному вихованні сільської молоді (1961—1966 рр.) 127
- П. Г. Дяченко (Луганськ) — Заходи парторганізацій по зміцненню матеріально-технічної бази промисловості Донбасу в 1956—1959 рр. 128

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. Г. Левицький (Львів) — Прищеплення дослідницьких навичок у краєзнавчій роботі 131

НАШ КАЛЕНДАР

- Д. С. Цвейбель (Донецьк) — До 100-річчя першого Археологічного з'їзду в Росії 134
- І. О. Гуржій — Героїчна сторінка історії України (До 180-річчя Турбаївського повстання) 136
- Д. І. Мишко — 600 років від дня народження Яна Гуса 138
- О. Д. Уманець — До 90-річчя від дня народження В. П. Волгіна 142

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. Ф. Салабай, В. П. Харченко — Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 29. Комсомол — активний помічник КПРС у державному, господарському і культурному будівництві 144
- С. М. Антонюк — Павло Калениченко. Поляки у Жовтневій революції і громадянській війні на Україні, 1917—1920 рр. 145
- С. Я. Єлисаветський — В. Клоков, А. Кудрицький, І. Бречак. Далеко від Батьківщини 147
- Л. М. Пушкар'ов (Москва) — И. М. Бадалич и В. Д. Кузьмина. Памятники русской школьной драмы XVIII века (по Загребским спискам) 148
- В. І. Бідзіля — Генрик Ловмянський. Походження Польщі 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- І. Л. Комарова — Наукова сесія, присвячена 50-річчю створення Комуністичного Інтернаціоналу 152
- І. К., О. Х (Ужгород) — Республіканська наукова сесія, присвячена 50-річчю проголошення Угорської Радянської Республіки (1919 р.) 153
- Г. В. Мелашенко — Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР 154
- В. І. Стрельський, А. М. Білан — Наукова сесія істориків КДУ ім. Т. Г. Шевченка 155

ДОДАТОК

- В. І. Ленін і Україна (Бібліографія) 156

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, І. Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 6, 1969

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Художній редактор А. Д. Греля.

Технічний редактор Д. Н. Березовська.

Коректори Л. В. Славінська, Є. І. Кочубей.

БФ 04054. Здано до набору 27.III 1969 р. Підписано до друку 12.VI 1969 р. Формат паперу 70×108/16.
Друк. фіз. арк. 10,0. Умовн. друк. арк. 14,0. Обл.-видавн. арк. 15,65. Тираж 11132. Зам. К-85.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

Академік АН УРСР А. Д. СКАБА, І. Л. ШЕРМАН

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ БРЕСТЬСЬКОГО МИРУ В ПРАЦЯХ В. І. ЛЕНІНА

В історії Великої Жовтневої соціалістичної революції Брестський мир займає винятково важливе місце. За висловом В. І. Леніна, Брест є не тільки певним політичним актом, але й цілим історичним періодом¹. Події тижня з 18 по 24 лютого 1918 р. В. І. Ленін назвав одним з найбільших історичних переломів в історії російської та міжнародної революції². Брестського миру Володимир Ілліч торкався безпосередньо або побіжно багато разів і можна сказати, що, з точки зору історичного дослідження, це одна з найбільш широко й глибоко висвітлених проблем у його працях.

Історія Брестського миру широко висвітлена і докладно проаналізована вождем у працях, написаних у січні—березні 1918 р. До цього він неодноразово повертається в наступні періоди, аж до 1923 р.

Твори В. І. Леніна, написані в період Брестського миру, мали метою відстояти позиції партії в боротьбі проти «лівих комуністів» і троцькістів, внаслідок чого мають гострий полемічний та публіцистичний характер. Вони насичені важливим матеріалом, що відображує історію Брестського миру, міжнародних відносин і внутріпартійної боротьби, з розвитком якої в працях Володимира Ілліча висвітлюються й розкриваються всі основні внутрішні й зовнішньополітичні проблеми цього періоду.

Щодо праць, написаних уже після укладення мирного договору, то в них, звичайно, вже даний виключно важливий історичний аналіз цього складного етапу історії соціалістичної революції.

У процесі полеміки з «лівими комуністами» та троцькістами, відстоюючи необхідність укладення миру, В. І. Ленін досліджує такі головні аспекти даної проблеми:

1. Міжнародні і внутрішні умови розвитку соціалістичної революції в період Бреста.

2. Проблема миру і війни у світлі стану і перспектив революції на Заході.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 416.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 40.

3. Історична необхідність і доцільність укладення миру в інтересах соціалістичної революції.

4. Недопустимість і небезпечність «революційної війни» в конкретних історичних умовах того часу.

5. Брестський мир і відносини Радянської Росії з країнами Антанти.

В дослідженні цих та інших питань вирішальне значення мав історичний підхід до них як до найважливіших проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Невипадково, у виключно гострій і впертій полеміці В. І. Ленін систематично вдавався до історичних порівнянь і співставляв події сучасності з історією воєн і революційних подій XVIII—XIX ст.³

Слід підкреслити, що саме послідовний і глибокий історизм, гранично точний аналіз надзвичайно складної історичної ситуації відіграли в період Бреста вирішальну роль у перемозі ленінської політики в питаннях миру, війни та революції.

Всі ленінські праці пройняті історизмом і невипадково у вступі до «Тез по питанню про негайне укладення сепаратного і анексіоністського миру» В. І. Ленін підкреслює значення історії, нерозривного зв'язку минулого з сучасністю, значення цього в аналізі такого важкого і нещасного миру⁴. У післяслові до тез Володимир Ілліч вказує, що об'єктивно справа полягає в тому, що противники укладення миру, виходячи з найкращих революційних мотивів, захоплюючись «яскравими» лозунгами, не можуть збагнути нової суспільно-економічної та політичної ситуації, яка потребує швидкої й крутої зміни тактики. «І весь мій спір...,— пише В. І. Ленін,— доводиться зосередити на з'ясуванні того, що марксизм вимагає врахування об'єктивних умов і їх зміни, що треба ставити питання конкретно, стосовно до цих умов...»⁵. Продовжуючи, В. І. Ленін вказує, що за даних історичних умов лозунг революційної війни сприяв би імперіалістичним планам придушення соціалістичної революції⁶.

В тезах, з якими Володимир Ілліч виступив 8 січня, дано точну характеристику історичних умов цього етапу розвитку революції, що змушували йти на негайний і тяжкий мир.

Вождь революції виходить з того, що майже всі робітники і величезна більшість селян стоять на боці Радянської влади, це забезпечує успіх соціалістичної революції. Тимчасом для подолання опору скинутих класів, хаосу і розрухи потрібне чимале напруження сил. Показавши, як міжнародна і внутрішня обстановка диктує необхідність негайного укладення миру, Володимир Ілліч доводить, що лозунг революційної війни не враховує об'єктивного співвідношення класових сил і матеріальних факторів на даному етапі розвитку соціалістичної революції.

Водночас В. І. Ленін викриває безпідставність і небезпечність точки зору «лівих комуністів» і троцькістів, які покладали надію на швидку перемогу революції в Німеччині. Цю тактику Володимир Ілліч назвав не тільки згубною, але й авантюристичною, вважаючи, що, укладаючи мир, Радянська держава звільняється від обох конкуруючих імперіа-

³ Це, зокрема, відображено в працях «Про революційну фразу» (т. 27, стор. 1—10); «Дивне і потворне» (т. 27, стор. 45—52); «Серйозний урок і серйозна відповідальність» (т. 27, стор. 56—60).

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 395.

⁵ Там же, стор. 403.

⁶ Там же, стор. 404.

лістичних груп, використовуючи їх ворожнечу і війну, яка утрудняє їм угоду проти влади Рад⁷.

Дальше обґрунтування необхідності Брестського миру дано 11 січня 1918 р. в промові на засіданні ЦК РСДРП (б), де Володимир Ілліч нагадав, що більшовики ніколи не відмовлялись від захисту вітчизни, але для цього захисту повинна існувати відповідна конкретна обстановка, залежно від якої й вирішується питання, як захищати соціалістичну республіку⁸. В конкретних історичних умовах найкращим захистом республіки було негайне укладення миру.

Винятково глибокий ленінський аналіз історичної обстановки періоду Бреста міститься в праці «Про революційну фразу», опублікованій 21 лютого 1918 р. Тут Володимир Ілліч розглядає і заперечує всі основні доводи противників миру. При цьому він знов підкреслює необхідність вивчення цих доводів з точки зору об'єктивної дійсності. В. І. Ленін насамперед докладно розглядає тезу «лівих комуністів» про те, що революційну війну, про необхідність підготовки якої в разі перемоги соціалізму в одній країні говорили більшовики, слід було вести саме в той період, не укладаючи миру з імперіалізмом.

В. І. Ленін показує, як об'єктивний процес післяжовтневого розвитку соціалістичної революції змінив конкретно-історичні шляхи підготовки й можливості революційної війни. Радянська держава, пише В. І. Ленін, під впливом існуючих обставин змушена була демобілізувати армію, що складалася головним чином з селян. Інакше не можна було зробити в дрібноселянській відсталій країні, доведеній до крайньої розрухи після трьох років війни. Таким чином, Радянська держава мала створити на добровольчих началах нову, Червону Армію⁹.

В. І. Ленін показує, що в даному випадку лозунг революційної війни не мав під собою реального ґрунту, ставав чисто волюнтаристським, залишався «лівою» красивою фразою, дуже небезпечною в умовах, у яких Радянська держава опинилася в період Бреста.

В. І. Ленін викрив неспроможність «лівих», які посилялися на досвід великої французької буржуазної революції, що, за їх словами, у стані не меншої розрухи все ж вела революційну війну і перемогла в ній. Подібна «історична» аргументація демонструвала помилковість концепції «лівих», які плутали різні епохи і не розбиралися в об'єктивній дійсності.

У Франції кінця XVIII ст., пише В. І. Ленін, ще до революції створилася спочатку економічна основа нового, вищого способу виробництва, і вже результатом, надбудовою стала могутня революційна армія. Франція, яка раніше від інших країн скинула феодалізм, змела його після кількох років переможної революції, повела не втомлений ніякою війною народ, що завоював свободу, проти ряду економічно і політично відсталих народів. Нічого схожого не було в Росії періоду Бреста. Неймовірно втомлена війною і економічно відстала, порівняно з Німеччиною, революційна Росія за тих умов не могла б встояти проти могутніх сил імперіалізму.

В. І. Ленін заперечує також довід «лівих» відносно того, що німецький імперіалізм «не зможе наступати» проти революційної Росії, оскільки цього не дозволить революція в Німеччині. В. І. Ленін доводить, що німецька революція не назріла до того часу. Показуючи неспроможність тверджень «лівих», великий вождь проводить історичну паралель, нагадуючи, що революційний народ не зміг припинити війни

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 400—401.

⁸ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 35, стор. 255.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 1—2.

російського імперіалізму в червні 1917 р.: для цього треба було скинути буржуазний уряд¹⁰.

Думка, що Німеччина не зможе наступати, як відзначає В. І. Ленін, була рівноцінна заяві про скинення наступними тижнями імперіалістичного уряду Німеччини.

Таким же неісторичним і нелогічним був довід «лівих», за яким, чинячи опір німецькому імперіалізму, Росія сприяла перемозі німецької революції. Звертаючись до історії революційного руху в Росії, В. І. Ленін відзначав, що не завжди доцільне повстання, без певних масових передумов воно є авантюра¹¹.

В. І. Ленін показує антиісторичність і абсурдність позиції «лівих», які заявляли, що, коли в Жовтні у борців за Радянську владу не було військ і зброї і все це з'явилося в ході боротьби, то так, мовляв, станеться й у війні з німецьким імперіалізмом. Показуючи, що «ліві» порівнювали докорінно відмінні періоди, В. І. Ленін пише, що в жовтні існували всі об'єктивні передумови повстанської боротьби, найважливішою з яких був перехід мас на бік революції; вони були точно враховані більшовиками. Довівши відсутність цих передумов в імперіалістичній Німеччині, Володимир Ілліч ще раз викриває розмови про революційну війну як «ліву» фразеологію¹².

Спираючись на глибокий аналіз історичної дійсності, В. І. Ленін відкидає заяви «лівих» нібито сепаратний мир дасть німецькому імперіалізму змогу задушити Росію економічно і викриває неспроможність їх доводу про те, що, йдучи на мир, Радянська Росія «зраджує» Польщу й прибалтійські країни. Характерно, що цей довід повністю співпадав з аргументами російської буржуазії. Показавши, що відмовлення від соціалізму заради додержання принципу права націй на самовизначення є пасткою, в яку буржуазія тягне Радянську владу, дещо пізніше В. І. Ленін пише, що вести війну в цих умовах значило б об'єктивно піддатися на провокацію російської буржуазії, яка добре знала, що Росія беззахисна і буде швидко розгромлена німецьким імперіалізмом¹³.

Англо-французький імперіалізм навмисно втягував тоді Радянську Росію у війну з Німеччиною, щоб тим самим відволікти частину німецьких сил і добитися краху Радянської влади під ударами німецького імперіалізму. Це теж була пастка для Радянської влади. Отже, робить потім висновок В. І. Ленін, вимога революційної війни в такій ситуації була цілком безнадійною для Радянської держави і завідомо вигідною для німецької та російської буржуазії¹⁴.

Історичний підхід до аналізу Брестського миру яскраво відображений у статті «В чому помилка?», де В. І. Ленін піддає критиці заяву «лівих комуністів», подану ними до ЦК РСДРП(б) 22 лютого 1918 р. Вождь партії пише, що головна помилка «лівих» — повне ігнорування конкретних умов революційної війни в даний історичний момент. Вони не враховували, що саме тоді Радянська республіка не могла воювати. «Ліві» обмежувалися загальними міркуваннями, абстракціями, а «всьяке загальне історичне міркування, застосовуване до окремого випадку без окремого розгляду умов саме даного випадку, стає фразою»¹⁵. Володимир Ілліч, зокрема, показує, що, відмовляючись укласти мир в умовах, які склалися, «ліві» полегшували дії ворога, оскільки абсолютно ігно-

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 3—5.

¹¹ Див. там же, стор. 6.

¹² Див. там же, стор. 7.

¹³ Див. там же, стор. 8—9, 37.

¹⁴ Див. там же.

¹⁵ Там же, стор. 28.

рували реальні можливості Країни Рад. Німецький імперіалізм ставив метою придушення пролетарської революції, своєю нереальною формою опору — революційною війною вони як раз і могли сприяти воєнній вперті в досягненні цієї мети¹⁶.

Цю ж думку розвиває В. І. Ленін у доповіді на засіданні ВЦВК 24 лютого, де він зазначає, що німецький імперіалізм тепер виступає як гнобителі щодо Радянської Росії. На гноблення необхідно відповісти силою, революційною війною, повстанням, але історія показала, що на гноблення не завжди можна відповісти повстанням. Проте відмова від повстання не означає ще відмови від революції¹⁷.

В цьому зв'язку В. І. Ленін у статті «Нещасний мир» наводить історичні приклади, коли народи, які опинилися у винятково тяжких умовах під тиском гнобителя, піднімалися і скидали його. «Наполсон І,— нагадає В. І. Ленін,— роздавив і принизив Пруссію незмірно сильніше, ніж Вільгельм давить і принижує тепер Росію... А через небагато років Пруссія поправилась і в визвольній війні, не без допомоги розбійницьких держав, які вели з Наполеоном аж ніяк не визвольну, а імперіалістську війну, скинула ярмо Наполеона.

Імперіалістські війни Наполеона тривали багато років, захопили цілу епоху, показали надзвичайно складну сітку імперіалістських відносин, що сплітаються з національно-визвольними рухами. І в результаті історія йшла через усю цю незвичайно багату на війни і трагедії (трагедії цілих народів) епоху вперед від феодалізму — до «вільного» капіталізму»¹⁸.

Навівиши цей важливий історичний приклад, Володимир Ілліч підкреслює, що історичний процес у ХХ ст. багато в чому відрізнявся від наполеонівської доби, оскільки історія простує вперед ще швидше, а світова імперіалістична війна призвела народи до трагедії незмірно жахливішої.

Боротьба В. І. Леніна проти «лівих комуністів» і троцькістів набула особливої гостроти в період з 18 по 24 лютого 1918 р., коли наступаючі австро-німецькі армії захопили величезну територію Росії і пред'явили другий ультиматум. Події того тижня повністю підтвердили необхідність негайного укладення миру, небезпеку так званої революційної війни та позиції Троцького.

Невипадково саме в той час В. І. Ленін пише статтю «Тяжкий, але необхідний урок», де вказує, що минулий тиждень був «гірким, прикрим, тяжким, але необхідним, корисним, благодійним уроком», який змушує зробити три висновки: «про наше ставлення до захисту вітчизни, до обороноздатності країни, до революційної, соціалістичної війни; про умови нашої сутички з світовим імперіалізмом; про правильну постановку питання про наші відносини до міжнародного соціалістичного руху»¹⁹. Тут В. І. Ленін знов повторює, підкреслює і поглиблює положення про новий зміст поняття оборони країни після перемоги соціалістичної революції, відзначає, що, ставши оборонцями з моменту перемоги Жовтня, більшовики на ділі розірвали з імперіалізмом і стали на захист великих революційних завоювань.

«Пережитий тиждень,— пише В. І. Ленін,— підніс російську революцію на незмірно вищий ступінь всесвітньоісторичного розвитку. Історія зробила крок вперед, за ці дні, на кілька шаблів вгору відразу»²⁰.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 29.

¹⁷ Див. там же, стор. 27.

¹⁸ Там же, стор. 30.

¹⁹ Там же, стор. 41.

²⁰ Там же, стор. 42.

Тими ж днями у статті «Дивне і потворне» В. І. Ленін, викриваючи авантюризм «лівих комуністів», вказував, що вони, по суті, виходять з порочного й небезпечного погляду, за яким інтереси міжнародної революції забороняють будь-який мир з імперіалістичними державами. Показуючи абсурдність такої логіки, В. І. Ленін відзначає, що її застосування призводить до висновку про неможливість існування соціалістичної республіки в імперіалістичному оточенні.

В. І. Ленін критикує «лівих», які своєю позицією по суті «підштовхували» революцію шляхом війни. Володимир Ілліч показує несумісність такої теорії з марксизмом, який завжди заперечував будь-яке «підштовхування» революцій, що розвивалися згідно з закономірностями розвитку суспільства, залежно від гостроти класових суперечностей, які породжують революції. Подібна теорія рівнозначна поглядові, ніби збройне повстання є формою боротьби, обов'язковою завжди і за всіх умов²¹.

У зв'язку з цим В. І. Ленін різко засудив «лівих», які, мовляв, в інтересах міжнародної революції готові були йти на можливість втрати Радянської влади²².

Таким чином у працях В. І. Леніна, написаних у період Бреста, на основі глибокого і всебічного дослідження особливостей конкретної історичної обстановки доведена необхідність укладення миру. Послідовний історизм і чіткий політичний аналіз міжнародної і внутрішньої обстановки в січні—лютому 1918 р. дали партії змогу визначити і відстояти єдино правильну лінію і тим самим врятувати соціалістичну революцію в надзвичайно критичних умовах.

Брест уперше звів віч-на-віч Радянську державу з імперіалізмом. Небезпека німецької агресії дуже ускладнила дальший розвиток соціалістичної революції. Боротьба за мир, за врятування революції змусила В. І. Леніна проаналізувати весь пройдений шлях і тактику партії від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до завершення брестської кризи в березні 1918 р.

Ленінські праці, написані незабаром після Бреста, глибоко досліджують процес розвитку соціалістичної революції в Росії на фоні загальної міжнародної обстановки. Проте слід мати на увазі, що ці праці написані тоді, коли дальший розвиток сучасних тому періоду подій, які мали надзвичайно велике значення для долі Бреста, був ще невідомим. Це стосується, насамперед, поразки німецького імперіалізму в світовій війні, німецької революції, початку громадянської війни та інтервенції Антанти.

Загальні політичні підсумки Бреста у зв'язку з розвитком революції в Росії найбільш глибоко розкриті В. І. Леніним в його доповідях на сьомому з'їзді партії та на IV Надзвичайному з'їзді Рад²³.

У доповіді на сьомому з'їзді В. І. Ленін, докладно аналізуючи попередній історичний період, підкреслює, що перші місяці розвитку російської революції після 25 жовтня були її тріумфальним походом. Значною мірою В. І. Ленін пояснює це умовами, що «...щасливо склалися, на короткий момент прикрили нас від міжнародного імперіалізму... Йому було не до нас. Нам здалося, що і нам не до імперіалізму»²⁴.

Але «щаслива випадковість» могла бути лише тимчасовою, і в цій же доповіді В. І. Ленін показує, чому міжнародний імперіалізм з усією могутністю його капіталу, з його високорозвинутою військовою технікою —

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 48.

²² Там же, стор. 45—46.

²³ Див. там же, стор. 63—83, 144—160.

²⁴ Там же, стор. 67—68.

фортецею міжнародного капіталу, не міг ужитися поруч з Радянською республікою. Об'єктивні умови, вказує В. І. Ленін, неминуче мали привести до конфлікту, і в цьому була найбільша трудність російської революції, її найбільша історична проблема²⁵. Але момент в історії революції, коли жоден з імперіалістичних хижаків не міг негайно кинути на Росію, все ж сприяв тріумфальному походу революції. Це породило в деяких партійних працівників легковажність, запамороченість від успіхів, лівацькі настрої, впевненість у тому, що з небезпекою імперіалізму буде так само легко справитися, як з внутрішніми ворогами в перші місяці революції. «Історія,— говорить В. І. Ленін,— поставила нас тепер в надзвичайно трудне становище; доводиться при нечувано трудній організаційній роботі пройти ряд тяжких поразок»²⁶.

Даючи відсіч «лівим комуністам», які ставили долю революції в Росії в залежність від негайної революції на Заході, В. І. Ленін доводить, що, підходячи до цього питання у всесвітньоісторичному масштабі, кінцева перемога російської революції при відсутності революційного руху в інших країнах була б неможливою. Але, ідучи на революцію, партія була впевнена, що «...революція зріє в усіх країнах, і, насамкінець,— а не насамперед,— які б труднощі ми не переживали, які б поразки нам не судились, міжнародна соціалістична революція прийде»²⁷.

Так В. І. Ленін розкриває неспроможність позиції «лівих», які, сподіваючись швидкої світової революції, готові були поступитися соціалістичною революцією в Росії. Критикуючи «ліву» фразу, В. І. Ленін показує, що її носії проповідували авантюрні методи перенесення старого методу розвитку революції періоду тріумфального походу на новий історичний період, що настав у зв'язку з Брестом, не враховуючи, що тепер революція мала справу не з «гнилищами Керенським і Корніловим», а сильним міжнародним хижаком — імперіалізмом Німеччини, «...де революція тільки зріла, але явно не визріла»²⁸.

Брестські переговори,— говорить В. І. Ленін,— показали, що німецький імперіалізм буде наступати, оскільки в Німеччині ще не настільки визріла революція, щоб вона могла саме в той час відбутися. «Революція,— робить висновок В. І. Ленін,— прийде не так скоро, як ми чекали. Це історія довела, це треба вміти взяти як факт, треба вміти зважати на те, що світова соціалістична революція в передових країнах не може так легко початися, як почалась революція в Росії — країні Миколи і Распутіна...»²⁹. У зв'язку з цим В. І. Ленін докладно пояснює, чому саме революція на Заході не могла перемогти так швидко, як у Росії.

Оцінюючи підсумки Брестського миру, вождь констатує, що настав період тяжких поразок, завданих озброєним до зубів імперіалізмом країні, що змушена була демобілізувати свою армію: «Те, що я передрікав, настало цілком: замість Брестського миру ми дістали мир далеко принизливіший, з вини, тих, хто не брав його»³⁰.

Підкреслюючи вину «лівих комуністів» і троцькістів у надзвичайно тяжких умовах миру, В. І. Ленін відзначив, що «у Бресті співвідношення сил відповідало мирові переможеного, але не принизливого»³¹.

Вказуючи на негативні наслідки тактики Троцького, який у відповідь на німецький ультиматум оголосив стан війни припиненим і

²⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 67—68.

²⁶ Там же, стор. 70.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, стор. 71.

²⁹ Там же, стор. 74.

³⁰ Там же, стор. 77.

³¹ Там же, стор. 80.

відмовився підписати мир, В. І. Ленін показує всю нікчемність «лівих» і троцькістів, які в цій складній критичній обстановці не могли зрозуміти, що підписання договору, як і в минулій військовій історії, має бути засобом збирання сил проти ворога, що нав'язав цей договір ³².

Ленінські погляди на історичне значення Брестського миру яскраво виражені в резолюції сьомого з'їзду, де вказані причини, що примусили Радянську країну піти на цей крок.

Про історичні підсумки Брестського миру В. І. Ленін говорить і в середині березня в Московській Раді, де проводить думку, що революція, народжена війною і нечуваним руйнуванням, не могла розвиватися рівно, мирно, без страждань і страхів. Володимир Ілліч підкреслює, що Брестський мир важливий був уже тим, що Росія вирвалася з війни і народу була надана передишка ³³.

На історії Брестського миру, на фоні загального розвитку революції в Росії та міжнародної обстановки В. І. Ленін докладно зупиняється в доповіді на четвертому з'їзді Рад, де висуває ряд нових важливих положень і робить нові висновки. Насамперед В. І. Ленін відзначає, що вся історія революцій вчить при визначенні тактики враховувати не тільки хід боротьби всередині країни, але й усю систему міжнародних відносин. Тактика повинна насамперед виходити з урахування об'єктивного становища і аналізу причин всіх крутих поворотів революції ³⁴.

З цієї точки зору, як показує В. І. Ленін, російська революція до Бреста переживала період відносної і значною мірою позірної самостійності й тимчасової незалежності від міжнародних відносин. Ось чому шлях, пройдений революцією до початку німецького наступу, був загалом і в цілому шляхом легких і швидких успіхів. У цій доповіді В. І. Ленін розкриває основні причини тріумфальних успіхів Радянської влади, віднісши до них ту обставину, що в експлуататорських класів не було ніякої політичної та економічної опори ³⁵.

Період тріумфального походу породив ілюзії нібито революція й надалі може розвиватися так само швидко і без істотних перешкод. Але після початку німецького наступу почався період найтяжчих поразок і випробувань для російської революції, коли, припинивши успішний наступ на ворогів революції, доводилося зазнавати найтяжчих поразок і відступати перед силою контрреволюції.

У цьому зв'язку знов розглядаючи основні причини, що утруднювали революцію в Західній Європі, В. І. Ленін нагадує про історичні відмінності Західної Європи від Росії. У доповіді на IV з'їзді Рад, як і в доповіді на сьомому з'їзді партії, він підкреслює, що російській революції внаслідок наявності найбільш гнилого, відсталого політичного ладу, легше було почати, але важко робити далі кроки, а європейській революції буде незмірно важче початися, але легше «...ввійти в другий і третій ступінь своєї революції» ³⁶.

Розкривши суть історичного крутого повороту в розвитку російської революції, Володимир Ілліч відзначає, що саме при переході від тріумфального етапу до періоду тяжких поразок настає спалах псевдореволюційної фрази, що завжди завдавала революції найбільшої шкоди ³⁷.

В. І. Ленін піддає різкій критиці «лівих комуністів» та їх пособників, що намагалися довести, нібито прихильники Брестського миру ви-

³² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 86—87.

³³ Див. там же, стор. 137.

³⁴ Див. там же, стор. 144—145.

³⁵ Див. там же, стор. 145—146.

³⁶ Там же, стор. 148.

³⁷ Див. там же, стор. 148—149.

ражали інтереси втомлених селянських мас і декласованих солдатів, які не хотіли воювати. Цей аргумент В. І. Ленін пояснював відсутністю доводів і цілковитою безпорадністю в аналізі розстановки класових сил на кожному крутому повороті історії³⁸.

Вождь показує, що, готуючи революцію, партія виходила саме з того, що Радянська влада спиратиметься на союз пролетаріату і трудового селянства, і цей союз став активною силою в боротьбі за мир проти імперіалізму. Проте, в конкретних історичних умовах не можна було заперечувати того факту, що селянство втомилося від війни.

У ході наступу німецької армії особливо виявилось співпадання «лівої» фрази з буржуазною пропагандою, яка теж проклинала Брестський мир і вимагала продовження війни. На Україні ж буржуазні націоналісти, приховавши від народу справжній стан речей, з допомогою німецьких багнетів скинули Радянську владу.

У доповіді В. І. Леніна на IV з'їзді Рад дано класичний порівняльний аналіз періоду Брестського миру в зв'язку з усією історією революції в Росії. Відзначаючи, що революції не йдуть рівно і прямо по висхідній лінії, В. І. Ленін указує, що не було жодної великої революції як у рамках національних так і міжнародних, яка не переживала б важкого періоду поразок. В цьому переконує й досвід першої російської революції.

Запоруку перемоги В. І. Ленін бачив у тому, що Жовтень, на відміну від усіх інших революцій, розбудив прагнення до будівництва й творчості в масах. Заради цього необхідно було підписати мирний договір і цей мир мав стати найкращою підтримкою німецької революції. Маючи на увазі можливі небезпечні наслідки, що їх несла з собою «ліва» фраза, В. І. Ленін відзначає, що сама революція практично виправила цю помилку, виправила її передишкою³⁹.

Крім доповідей на сьомому з'їзді партії та IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад історія Бреста висвітлена в ряді інших праць В. І. Леніна, написаних до краху цього грабіжницького миру, нав'язаного німецьким імперіалізмом.

У доповіді на засіданні Московської Ради наприкінці квітня 1918 р. В. І. Ленін зазначав, що процес розвитку революції вступив у найтяжчу й найнебезпечнішу фазу, яка була наслідком об'єктивного історичного процесу.

Але, відзначав В. І. Ленін у своїй доповіді, поряд з важкими випробуваннями революція вступила в смугу нових, хоч і непомітних перемог, які не менш важливі, ніж блискучі перемоги періоду Жовтневого повстання⁴⁰.

В. І. Ленін має на увазі те, що в період Брестського миру Радянська держава, скористувавшись «заминкою міжнародної буржуазії», завдала вирішального удару по внутрішній контрреволюції. Можна з певністю сказати, що громадянська війна в основному закінчена, але, попереджав він, окремі сутички в деяких місцях ще будуть⁴¹.

У праці «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», написаній на початку травня 1918 р., В. І. Ленін, докладно розкриваючи суть «лівої революційності», відзначає той факт, що навіть «ліві комуністи» змушені були визнати факт загострення сутички між імперіалістами⁴² внаслідок укладення Брестського миру. Це змушене визнання підтвердило

³⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 150.

³⁹ Див. там же, стор. 155.

⁴⁰ Див. там же, стор. 198.

⁴¹ Див. там же, стор. 199.

⁴² Див. там же, стор. 288.

правильність політики партії та помилковість позиції противників, які об'єктивно були іграшкою в руках імперіалістів, потрапили в їх пастку⁴³.

Розвиваючи положення, висунуті ще в попередніх працях, В. І. Ленін робить висновок, що «...півки не вибухнула міжнародна, кілька країн охоплююча, соціалістична революція, настільки сильна, щоб вона могла перемогти *міжнародний імперіалізм* до того часу прямий обов'язок соціалістів, які перемогли в одній (особливо відсталій) країні, не приймати бою з гігантами імперіалізму, старатись ухилитися від бою, вичікувати, поки сутичка імперіалістів між собою *ще більше* ослабить їх, ще більше наблизить революцію в інших країнах»⁴⁴. Саме цього і не зрозуміли «ліві комуністи» в період укладення Брестського миру.

Тут же В. І. Ленін піддає критиці лівих, які «пророкували» крах імперіалізму навесні або ж влітку 1918 р. Показуючи теоретичну безпомічність «лівих», Володимир Ілліч відзначає, що справжній історичний аналіз історичної обстановки дозволяє зробити висновок: вибухи революції на Заході ближче тепер, ніж до укладення Брестського договору. Отже, робить висновок В. І. Ленін, історія виправдала політику прихильників миру⁴⁵.

У цій праці В. І. Ленін знов і з ще більшою аргументацією, ніж раніше, показує, що історія Брестського миру наочно показала, наскільки опошили «ліві комуністи» поняття захисту соціалістичної вітчизни і вчення марксизму про війни. Звикнувши з часів імперіалістичної війни вважати «оборонство» неприпустимим, «ліві» добалакалися до такого безглуздя, ніби неприпустимий захист вітчизни в епоху імперіалізму. Таким чином вони засудили «оборонство» без урахування того, коли й чому воно неприпустиме. Володимир Ілліч показує справді марксистський історичний підхід до захисту вітчизни і знов доводить необхідність війни, коли її веде в інтересах зміцнення і розвитку соціалізму пролетаріат, який переміг у своїй країні буржуазію⁴⁶.

В. І. Ленін, показує чому і як змінилося ставлення партії до лозунгу оборони країни в умовах імперіалістичної війни і після перемоги Жовтневої революції. У цьому зв'язку, торкаючись Бреста, він говорить, що саме серйозне ставлення до оборони соціалістичної вітчизни вимагало ґрунтовнішої підготовки і суворого врахування сил.

У доповіді на V Всеросійському з'їзді Рад В. І. Ленін схарактеризував внутрішню й міжнародну обстановку і підкреслив, що з часу IV з'їзду головним фактором, що визначив становище країни, політику й тактику Радянського уряду щодо інших партій всередині країни та її міжнародне становище був Брестський мир. Відзначивши правильність політики партії за останні місяці, що забезпечила мирну передишку, В. І. Ленін підкреслив ту обставину, що завдяки цьому Радянська країна зробила велетенський крок вперед до соціалістичного будівництва, тимчасом як імперіалістичні держави зробили велетенський крок до безодні, до якої веде імперіалістична війна⁴⁷.

Підступну політику антантівського імперіалізму в зв'язку з укладенням Брестського миру В. І. Ленін викриває в «Листі до американських робітників». Показавши значення мирної політики, проголошеної Жовтневою революцією, В. І. Ленін, відзначає, що відтоді англо-американський і французький імперіалізм робили все можливе, щоб втяг-

⁴³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 288.

⁴⁴ Там же, стор. 288—289.

⁴⁵ Див. там же, стор. 288—289.

⁴⁶ Див. там же, стор. 293.

⁴⁷ Див. там же, стор. 460—463.

нути Радянську Росію в імперіалістичну війну. Саме з цією метою були розв'язані руки розбійницькому німецькому імперіалізму, який нав'язав Росії анексіоністський і насильницький мир у Бресті.

В. І. Ленін викриває підступність англо-французьких і американських імперіалістів, які намагалися звернути «вину» за Брестський мир на Радянську державу. В заключенні до свого листа В. І. Ленін, маючи на увазі насамперед Брестський мир, підкреслює, що Радянська Росія стала першою країною, яка зламала каторжні кайдани імперіалістичної війни, визволилася від імперіалістичної залежності і цим забезпечила не тільки завоювання Жовтня, але й наблизила революцію в інших країнах⁴⁸.

* * *

Поразка німецького імперіалізму у світовій війні та революція в Німеччині спричинилися до краху насильницького Брестського миру і історія повністю підтвердила ленінський аналіз розвитку соціалістичної революції та міжнародних відносин, зроблений в працях, присвячених брестській проблемі.

В наступну історичну епоху, під час громадянської війни і на початку відбудови народного господарства В. І. Ленін неодноразово повертався до історичного аналізу цієї проблеми з урахуванням дальшого розвитку російської революції та міжнародних відносин з кінця 1918 р. до 1921 р.

У статті «Цінні признання Пилипи Сорокіна» В. І. Ленін пише, що поразка німецького імперіалізму і революція в Німеччині повністю підтвердили правильність тактики більшовицької партії в період укладення Брестського миру. Характеризуючи еволюцію дрібнобуржуазної демократії та її підхід до поняття патріотизму, В. І. Ленін показує, що лише революційний пролетаріат, очолений партією більшовиків, зміг у тих історичних умовах здійснити політику захисту вітчизни, прикладом чого став Брестський мир⁴⁹.

У доповіді про внутрішню й зовнішню політику на засіданні Петроградської Ради в березні 1919 р. В. І. Ленін показує, що під час наступу німецького імперіалізму досягти перемоги можна було не «революційною війною», а тактикою, розрахованою на те, щоб вистояти і, кінець-кінцем, підірвати сили ворога. Критикуючи тих, хто називав таку політику угодовством, В. І. Ленін вказує, що Радянський уряд уклав Брестський договір, очікуючи наступу в Німеччині тих внутрішніх умов, які викликали б у ній революцію. Це показало наскільки правильним був крок щодо укладення миру в Бресті⁵⁰.

Розвиваючи цю ж тезу в доповіді на I Всеросійському з'їзді у справі позашкільної освіти, В. І. Ленін відзначає, що Брестський мир був насильством бандитів, тимчасом як Радянська держава пропонувала чесний мир. Цей договір Радянська держава викрила перед усім світом як найбільш грабіжницький і розбійницький, затаврувала його і, навіть, відмовилася його відразу ж підписати, сподіваючись на німецьку революцію. І тільки тоді, коли німецькі імперіалісти «приставили револьвер до нашої скроні», Радянський уряд погодився підписати мир⁵¹. Ось чому Брестський мир в жодному випадку не можна вважати

⁴⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 46—47, 55—56.

⁴⁹ Див. т а м же, стор. 164—165.

⁵⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 3.

⁵¹ Див. т а м же, стор. 307.

угодою з імперіалізмом, оскільки це був змушений крок в ім'я врятування соціалістичної вітчизни.

У доповіді про становище і завдання Радянської влади в липні 1919 р. В. І. Ленін, підбиваючи підсумки і відмітивши значні успіхи, досягнуті Радянською країною після Брестського договору, зазначає, що в період Бреста від Радянської влади відвернулися навіть деякі вірні революції люди, які вважали, що більшовики віддали Росію німецьким загарбникам, і що Брестський мир був неоправною помилкою. Коли ж брестський мир розпався, історія повністю підтвердила його необхідність, а далші події, особливо Версальський мир, розкрили трудящим масам очі і показали, що англо-французький і американський імперіалізм за своєю хижацькою суттю нічим не відрізняється від німецького імперіалізму. Відзначаючи зростання революційного руху на Заході, В. І. Ленін говорив, що коли в часи Брестського миру Росія була самотньою, то після закінчення війни, робітники Заходу висунули вимогу виведення військ інтервентів з Росії⁵².

У доповіді на IX з'їзді РКП(б), оцінюючи історичне значення Брестського миру, В. І. Ленін ще раз відзначає, що Брестський мир був нав'язаний Радянській країні, був періодом безсилля, з якого Радянська держава все ж вийшла переможцем⁵³.

У своїй відомій праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», В. І. Ленін, глибоко і всебічно досліджуючи передумови і суть лівацького ухилу, торкаючись Брестського миру, зазначає, що в цей період у партії справа дійшла мало не до розколу і «ліві комуністи» тоді утворили окрему фракцію в РКП(б). Говорячи про те, що тоді «лівим» Брестський мир здавався недопустимим принципіально і шкідливим для партії, революційного пролетаріату компромісом, В. І. Ленін зазначає, що «це був дійсно компроміс з імперіалістами, але якраз такий і в такій обстановці, який був *обов'язковим*»⁵⁴. Цю думку В. І. Ленін ілюструє прикладами, аналогічними наведеним у попередніх працях, присвячених питанням Брестського миру. На історичних прикладах він доводить, що є компроміси принципіальні, які йдуть на користь революції, відносячи до таких компромісів і Брестський мир.

Дуже важливі теоретичні висновки на основі аналізу Брестського миру зроблені В. І. Леніним у промові на зборах активу Московської організації РКП(б) в грудні 1920 р. Розвиваючи тезу про те, що в інтересах свого розвитку соціалізм повинен використовувати суперечності і протилежності між імперіалістами, В. І. Ленін вказує, що якби партія більшовиків не дотримувалася цього правила, то завоювання Жовтня були б уже втрачені. Класичним прикладом щодо цього він вважає саме Брестський мир, знаменний як приклад використання Радянською державою імперіалістичних протиріч, внаслідок чого виграв соціалізм⁵⁵. В період Бреста два могутніх імперіалістичних угруповання вчепилися одне одному в горло. Від наслідків цієї битви залежала доля світу. І Радянська країна устояла, будучи слабкою у військовому й економічному відношенні лише завдяки тому, що правильно використала розбрат двох імперіалістичних угруповань. «Ми,— говорив В. І. Ленін,— зробили величезну поступку німецькому імперіалізмові і, зробивши поступку одному імперіалізмові, ми загородили себе разом від переслідування обох імперіалізмів»⁵⁶. Далі В. І. Ленін відзначає, що Німеччина, нічого не одержавши від Брестського миру, принесла до себе

⁵² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 416.

⁵³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 416.

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 18—19.

⁵⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 393—394.

⁵⁶ Там же, стор. 394.

з Росії вплив соціалістичної революції. Приклад Бреста навчив дуже багато чому і цей історичний урок ніколи не буде забутий⁵⁷.

Отже, ленінські праці про Брестський мир є класичним прикладом марксистсько-ленінського вирішення найскладніших політичних проблем, які постали перед Радянською державою в перші ж місяці її існування. Водночас у них уперше дано всебічний і глибокий аналіз внутрішньої та зовнішньополітичної обстановки, в якій відбувалася боротьба більшовицької партії та Радянського уряду за підписання Брестського миру. В цих працях В. І. Ленін виступає як перший історик Брестського миру, вказуючи шляхи дійсно наукового марксистсько-ленінського вивчення події, дуже важливої в історії нашої країни і всього світу.

Діалектичний підхід В. І. Леніна до розв'язання найважливіших питань політики Радянської держави, продемонстрований зокрема під час підготовки і укладення Брестського миру, мав велике значення в розвитку ленінської теорії соціалістичної революції, для справи захисту її завоювань. Творче застосування теоретичних положень, розроблених вождем революції, стало запорукою успіхів Радянської влади в наступні періоди, є важливою ідейною зброєю КПРС у розв'язанні найактуальніших проблем сучасності.

⁵⁷ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 394, 395.

ПИТАННЯ ПОЛІТИКО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ В ТВОРАХ В. І. ЛЕНІНА ПІСЛЯЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ

Володимир Ілліч Ленін залишив велику літературну спадщину — неоціненний скарб радянського народу і всього прогресивного людства. Сотні книг і брошур, статей і листів, безліч доповідей та промов було написано й проголошено протягом тридцятирічної його теоретичної і організаторської діяльності. Серед численних праць Ілліча важливе місце належить тим з них, де висвітлено питання культурної революції, складової ланки ленінського плану побудови соціалізму і комунізму.

Визначаючи культурну революцію, Володимир Ілліч писав, що це буде «цілий переворот, ціла смуга культурного розвитку всієї народної маси»¹. Мета її полягала в наданні трудящим «можливості на ділі користуватися благами культури, цивілізації і демократії»², а підсумком мало бути виховання нової людини — будівника комунізму — «з масового людського матеріалу, зіпсованого віками й тисячоліттями рабства, кріпосництва, капіталізму...»³. Цей складний і тривалий процес розв'язував завдання величезної ваги. «В ході культурної революції,— вказується в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції,— була створена соціалістична, справді народна культура»⁴.

Велику роль в цій справі, як і в здійсненні всіх соціалістичних перетворень у країні, Володимир Ілліч надавав політико-освітній роботі серед населення, підкреслюючи, що «позашкільна освіта важлива для перебудови всього життя»⁵. А політико-освітні установи він вважав державними органами пропаганди комунізму, опорними пунктами в справі ідейного загартування і виховання мас. В їх діяльності поєднувалися такі форми роботи, як політична і виробнича пропаганда, ліквідація неписьменності і організація культурного відпочинку трудящих, атеїстична пропаганда і розвиток ініціативи та самодіяльності народних мас.

Уже з трибуни II Всеросійського з'їзду Рад Володимир Ілліч виголосив програму масової політико-освітньої роботи, тісно зв'язавши піднесення культурного рівня і свідомості радянських людей з розвитком соціалістичної держави. «За нашим уявленням,— вказував він,— держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»⁶. Взявши владу, пролетаріат повинен був провести велику роботу по перевихованню всіх трудящих. Звідси випливала та увага, з якою Володимир Ілліч ставився до всіх питань у галузі народної освіти. Він говорив, як згадувала Н. К. Крупська, що «ця переварка, перевиховання повинні йти,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 414.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 87.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 353.

⁴ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 15.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 401.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 220.

насамперед, по лінії перевиховання кадрів, впливу на теперішнє селянство і теперішню міську бідноту, на доросле населення»⁷.

Численні висловлювання вождя з питань політико-освітньої роботи і зокрема виступи на II (січень 1919 р.) і III (лютий 1920 р.) нарадах завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти, I Всеросійському з'їзді у справі позашкільної освіти (травень 1919 р.), на Всеросійській нараді (листопад 1920 р.) політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти, II Всеросійському з'їзді політосвіт (жовтень 1921 р.) та ін.⁸ є яскравою ілюстрацією постійної уваги В. І. Леніна до цих проблем. Н. К. Крупська писала, що в Головополітосвіті було легше працювати завдяки безпосередньому керівництву Володимира Ілліча⁹. Ним був задуманий план реорганізації політико-масової і культурно-освітньої справи, який передбачав створення Головного політико-освітнього комітету республіки. Написаний В. І. Леніним «Проект постанови Політбюро ЦК РКП(б) про Головополітосвіт»¹⁰ лів в основу відповідної ухвали, прийнятої на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 28 жовтня 1920 р.

Постановка В. І. Леніним проблеми політико-освітньої роботи, його настанови щодо підвищення свідомості і культурного рівня нашого народу заслуговують глибокого вивчення і популяризації. На жаль, в історико-партійній літературі майже зовсім немає спеціальних досліджень, присвячених цій темі, як і взагалі розробці ідейно-теоретичної спадщини і організаторської діяльності Володимира Ілліча в галузі культурного будівництва. Виняток становлять монографії І. С. Смирнова і С. К. Гутянського¹¹, але вони охоплюють період тільки перших років після революції, висвітлюючи в основному питання державної діяльності В. І. Леніна, спрямованої на здійснення культурної революції в країні, та його роль в розвитку української радянської культури. Виняткове місце в розробці цієї проблеми належить першим історіографам і популяризаторам величезного вкладу Володимира Ілліча в справу духовного перетворення суспільства, видатним діячам культурного будівництва в нашій країні Н. К. Крупській і А. В. Луначарському, в творах яких поєднуються історичні свідчення мемуаристів і цікаві думки дослідників. Їх праці — благодатне джерело у вивченні цієї проблеми.

В даній статті висвітлюються лише окремі ленінські положення про місце і роль політико-освітньої роботи як ланки культурної революції, основні принципи та зміст діяльності установ, що розв'язували ці завдання у післяжовтневий період.

Піднесення політичної свідомості і культурного рівня народу В. І. Ленін розглядав у зв'язку з усією політикою партії, практикою соціалістичного будівництва. В праці «Чергові завдання Радянської влади», визначивши найголовнішу умову перемоги нового суспільного ладу — вищу у порівнянні з капіталізмом продуктивність праці, В. І. Ленін вказував, що поряд із створенням великої індустрії

⁷ Н. К. Крупська. Виховувати по-ленінськи. — «Культурно-освітня робота», 1961, № 4, стор. 7.

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 401—402; т. 29, стор. 293—332; т. 30, стор. 340—344; т. 31, стор. 323—332; т. 33, стор. 36—53.

⁹ Див. Н. К. Крупская. Педагогические сочинения в десяти томах, т. 2, М., 1958, стор. 588.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 181.

¹¹ І. С. Смирнов. Ленин и советская культура. Государственная деятельность В. И. Ленина в области культурного строительства (октябрь 1917 — лето 1918 г.), М., 1960; С. К. Гутянский. В. И. Ленин и культурное строительство на Украине, К., 1965.

«другою умовою піднесення продуктивності праці є... освітнє і культурнє піднесення маси населення»¹². Без цього неможливо було розраховувати на швидке подолання економічної відсталості нашої країни, дати їй не тільки кваліфікованих робітників, досвідчених хліборобів й освічених спеціалістів, але й ідейно переконаних будівників нового суспільства, що мали брати свідому участь у державному і господарському будівництві.

На думку Володимира Ілліча, велике значення освітньої роботи в нашій країні полягало в тому, щоб перевиховати населення в дусі соціалізму, подолати у нього старі звички, стару приватновласницьку психологію, втілюючи нові поняття, нові устої комуністичної моралі, новий світогляд. Наше завдання, говорив він у листопаді 1920 р. в промові на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти, «побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший. Завдання наших працівників освіти — здійснити цю переробку маси»¹³.

В. І. Ленін глибоко вірив у можливість здійснення Радянською державою накресленої програми. Він розробив основні положення про структуру і діяльність політико-освітніх установ, визначивши їх величезну роль у пропаганді ідей комунізму в масах.

Основним принципом діяльності цих установ Володимир Ілліч вважав ведення її на основі марксистської ідеології. В статті «Про пролетарську культуру» він вказував, що «тільки світогляд марксизму є правильним виразом інтересів, точки зору і культури революційного пролетаріату»¹⁴. В ній Ілліч поставив також питання про бойовий, наступальний характер пропаганди і політичний зміст всякої освітньої роботи. «В Радянській робітничо-селянській республіці, — писав він, — вся постановка справи освіти, як в політико-освітній галузі взагалі, так і спеціально в галузі мистецтва, повинна бути пройнята духом класової боротьби пролетаріату за успішне здійснення цілей його диктатури, тобто за зношення буржуазії, за знищення класів, за усунення всякої експлуатації людини людиною»¹⁵.

Запоруку успіхів політико-освітніх установ вождь партії і держави бачив, по-перше, в розвитку творчої ініціативи і самодіяльності мас і, по-друге, у нерозривному зв'язку їх починань з політикою партії¹⁶. За ініціативою трудящих створювались різного роду самодіяльні організації, які Володимир Ілліч всіляко підтримував, вважаючи їх особливою формою контролю трудящих за роботою органів державної влади. Цікавою щодо цього є оцінка В. І. Леніним Рад народної освіти: «...Ради народної освіти, — писав він, — як періодичні конференції радянських виборців та їх делегатів для обговорення і контролю за діяльністю радянських властей в даній галузі, заслуговують найповнішого співчуття і підтримки»¹⁷. Володимир Ілліч з задоволенням відзначав активну участь мас у вирішенні питань освіти, підкреслюючи необхідність не тільки обслуговувати населення книгами і клубами, а й безпосередньо співробітничати з ним у цій справі. Тільки «засліплені буржуазною рутинною люди, — підкреслював він, — не здатні зрозуміти, скільки пориву до світла та ініціативності розгортається тепер в народних «низях» завдяки радянській організації»¹⁸.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 223.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 330.

¹⁴ Там же, стор. 278.

¹⁵ Там же, стор. 278.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 108.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 239.

¹⁸ Там же, стор. 224.

Визначаючи шляхи діяльності Головополітосвіти, В. І. Ленін особливо наголошував при цьому на визнанні «провідної ролі партії»¹⁹. Він піддав гострій критиці ідеологів Пролеткульту, які виступали проти керівної ролі держави і партії в культурному будівництві, намагаючись створювати соціалістичну культуру у відриві від життя. Володимир Ілліч неодноразово підкреслював нерозривний зв'язок її з конкретними завданнями будівництва комунізму:

«(1) пролетарська культура = комунізм

(2) проводить РКП

(3) клас. — пролетар. = РКП = *Радянська влада*»²⁰, — писав він з приводу скликання I Всеросійського з'їзду Пролеткульту. На II Всеросійському з'їзді Політосвіт в доповіді «Нова економічна політика і завдання політосвіт»²¹ Володимир Ілліч особливо підкреслив, що діяльність цих установ якнайтісніше пов'язана з політикою партії і держави. Цю ж думку він проводив і на III Всеросійській нараді завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти, закликаючи до поєднання практичних завдань з розвитком культури й освіти. Тільки такий характер роботи, — говорив він, — «так глибоко зачепить за найбільш насущні інтереси селянської маси, так зв'яже загальне піднесення культури і знання з наболілими економічними потребами, що ми в сто раз посилюємо потребу в освіті з боку робітничих мас»²².

Поряд з висвітленням завдань і основних принципів роботи політико-освітніх установ у працях Володимира Ілліча знайшли широкі відображення різні форми політосвітроботи, до яких він ставив високі вимоги щодо організації, стилю і методів їх роботи. Особливого значення він надавав основній ланці — масово-політичній агітації і пропаганді. В його творах яскраво показано характер дореволюційної пропаганди, розкриваються форми агітаційної діяльності в масах у перші роки революції, коли основне вістря її було спрямоване на роз'яснення трудящим всесвітньо-історичного значення Великого Жовтня, змісту перших декретів Радянської влади, чергових завдань робітників і селян; визначено шляхи перебудови пропаганди і агітації відповідно до нових вимог часу. Володимир Ілліч наполягав на тому, щоб пропаганда стала більш конкретною, цілеспрямованою, щоб вона підпорядковувалась практичним завданням Радянської влади і ґрунтувалася «на політичному досвіді господарського будівництва. Це наше найголовніше завдання, — говорив він, — і коли б хто здумав розуміти це в старому значенні слова, той був би відсталим і не може вести роботу пропаганди для маси селян і робітників. Наша головна політика зараз повинна бути — економічне будівництво держави, щоб зібрати зайві пуди хліба, щоб дати зайві пуди вугілля, щоб вирішити, як краще використати ці пуди хліба і вугілля, щоб не було голодних, — ось яка наша політика. І на цьому повинна бути побудована вся агітація і вся пропаганда»²³.

У цьому зв'язку В. І. Ленін особливого значення надавав виробничій пропаганді — популяризації технічних, економічних, агрономічних знань, передового досвіду. В листопаді 1920 р. він написав «Тези про виробничу пропаганду (чорновий начерк)»²⁴, які були покладені

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 327.

²⁰ В. І. Ленін. ПСС, т. 51, стор. 299.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 36—53.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 344.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 331.

²⁴ Див. там же, стор. 360—362.

в основу проекту тез Головлітосвіти, опублікованих 27 листопада 1920 р. у газеті «Правда». В «Тезах» Ілліч вимагав проводити виробничу пропаганду планомірно, організовано і систематично, залучаючи до неї інженерів, агрономів, учителів. Він писав про необхідність створення популярної виробничої газети для робітників і селян, про зв'язок виробничої пропаганди з роботою лікнепу, клубів, хат-читалень, висловився про склад керівної колегії, куди входили представники від ЦК РКП(б), Головлітосвіти, ВЦРПС, ВРНГ, Наркомзему.

Своє ставлення до виробничої пропаганди та її ролі В. І. Ленін висловив у грудні 1922 р. на VIII Всеросійському з'їзді Рад: «Я думаю,— говорив він,— що з числа тих заходів, які за цей рік Радянська влада здійснила, особливо виділяється утворення Центрального бюро виробничої пропаганди при ВЦРПС, об'єднання його з роботою Головлітосвіти, утворення додаткових газет, побудованих за виробничим планом, не тільки з перенесенням уваги на виробничу пропаганду, але й організація її в загальнодержавному масштабі»²⁵.

Виробничу пропаганду Володимир Ілліч мав на увазі і тоді, коли писав «Передмову до книги І. І. Степанова «Електрифікація РСФРР у зв'язку з перехідною фазою світового господарства», в якій він підкреслював, що «з появою у світ цього «посібника для шкіл» тов. Степанова, треба добитись — і ми доб'ємось! — того, щоб у кожній повітовій бібліотеці (а потім і в кожній волосній) було по кілька примірників цього «посібника»; — щоб при кожній електричній станції в Росії (а їх понад 800) не тільки була ця книга, але і влаштувалися обов'язково загальнодоступні народні читання про електрику та про електрифікацію РСФРР і про техніку взагалі...»²⁶. Цікаві його думки, висловлені в «Замітках про електрифікацію», створення і розвиток якої Володимир Ілліч ставив у прямий зв'язок з політичними завданнями, науково-технічним і культурним прогресом. Підкреслюючи значення електрифікації, він писав: «1. Сучасна техніка. 2. Відновлення продуктивних сил. Піднесення їх. 3. Централізація — тахітум. 4. Комунізм = Радянська влада + електрифікація. 5. Загальний і єдиний план: централізація уваги і сил народу. 6. Піднесення культури (трудящих). 7. Не проста письменність»²⁷.

Володимир Ілліч не випускав з поля зору і таку важливу форму політосвітньої роботи як ліквідація неписьменності. Ще в травні 1919 р., коли проходив I Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти, на якому Володимир Ілліч виступав двічі, він з усією гостротою поставив завдання взятися до простої, насущної справи мобілізації письменних на боротьбу з неписьменністю²⁸. 26 грудня 1919 р. Ленін підписав декрет Раднаркому «Про ліквідацію неписьменності серед населення РСФРР», 19 липня 1920 р. була створена Всеросійська надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності, а уже в серпні 1920 р. у відповідь на лист керівника Всеросійської надзвичайної комісії І. Бріхничова про необхідність зміцнення її кваліфікованими кадрами Володимир Ілліч просив Малий Раднарком розглянути це питання, виходячи з того, що «боротьба з неписьменністю — завдання *в а ж л и в і ш е і н ш и х*»²⁹.

Гостро поставив Володимир Ілліч питання про ліквідацію неписьменності на II Всеросійському з'їзді політосвіт (жовтень 1921 р.). Ще

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 448.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 209.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 234.

²⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 297.

²⁹ В. І. Ленін. ПСС, т. 51, стор. 257.

напередодні відкриття з'їзду він спеціально перечитав декрет про створення Всеросійської надзвичайної комісії по ліквідації неписьменності, а у своєму виступі підкреслив значення цього винятково важливого заходу, закликаючи політосвітпрацівників суворо вести облік зробленого по губерніях³⁰. «Поки у нас є в країні таке явище, як неписьменність,—вказував він,—про політичну освіту надто важко говорити. Це не є політичне завдання, це є умова, без якої про політику говорити не можна. Неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки. Без цього не може бути політики, без цього є тільки чутки, плітки, байки, забобони, але не політика»³¹.

Ліквідацію неписьменності В. І. Ленін ставив у пряму залежність від загального піднесення культури, від практики соціалістичного будівництва, звертав увагу на те, щоб «уміння читати і писати служило підвищенню культури, щоб селянин дістав можливість застосувати це вміння читати і писати до поліпшення свого господарства і своєї держави»³². Розвиваючи цю думку у статті «Про кооперацію», Володимир Ілліч підкреслював, що «без поголовної писменності, без достатнього ступеня тямучості, без достатнього ступеня приучення населення до того, щоб користуватися книжками, і без матеріальної основи цього, без певної забезпеченості, скажемо, від неврожаю, від голоду і т. д.,—без цього нам своєї мети не досягти»³³.

В своїх останніх працях В. І. Ленін, порушуючи питання про ліквідацію неписьменності, звертав увагу на зміцнення матеріально-технічної бази культосвітніх установ, на піклування держави про те, щоб «було кому читати, щоб було більше число тих, хто вміє читати...»³⁴.

В останні роки свого життя В. І. Ленін хотів написати спеціальну статтю про ліквідацію неписьменності, але хвороба не дала йому можливості здійснити свій задум. Він доручив Н. К. Крупській підготувати такий матеріал і, як згадує Надія Костянтинівна, стаття «База культури» була написана після розмови з Володимиром Іллічем³⁵.

Особливе місце в працях В. І. Леніна займають питання постановки політико-освітньої роботи на селі. З ліквідацією культурної відсталості селянства, яке становило переважну більшість населення країни, Володимир Ілліч пов'язував перебудову всього сільського господарства. В статті «Про кооперацію» він писав: «При умові повного кооперування ми б уже стояли обома ногами на соціалістичному ґрунті. Але ця умова повного кооперування включає в себе таку культурність селянства (саме селянства, як величезної маси), що це повне кооперування неможливе без цілої культурної революції»³⁶.

Величезна роль у здійсненні цієї важливої справи відводилась робітничому класові як керівній силі радянського суспільства. В. І. Ленін вважав, що «тільки масовою організацією, тривалим виховним впливом міського пролетаріату на селянство» можна досягти об'єднання розпорошеного селянського господарства³⁷. Ще в квітні 1919 р., виступаючи на надзвичайному засіданні пленуму Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів, Володимир Ілліч говорив, що «селянинові потрібні міські продукти, міська культура, і ми повинні йому це дати. Тільки тоді, коли пролетаріат подасть йому цю допомо-

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 48—49.

³¹ Там же, стор. 52.

³² Там же, стор. 49—50.

³³ Там же, стор. 415.

³⁴ Там же, стор. 408—409.

³⁵ Див. Н. К. Крупская. Педагогические сочинения..., т. 7, М., 1958, стор. 297.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 418.

³⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 58.

гу,— селянин побачить, що робітник допомагає йому не так, як допомагали експлуататори»³⁸.

Найкращу форму впливу робітничого класу на селянство В. І. Ленін бачив у шефстві міста над селом. Ці питання найчіткіше і ґрунтовніше розвинуто у його статті «Сторінки з щоденника»³⁹.

Велику увагу В. І. Ленін звертав на ставлення міста до села, на стосунки між робітниками і селянами, вважаючи це основним політичним питанням, бо «від того,— говорив він,— чи піде селянська маса з робітничим класом, зберігаючи вірність союзові з ним, чи вона дасть «непманам», тобто новій буржуазії, роз'єднати себе з робітниками, розколоти себе з ними», залежала доля Радянської республіки»⁴⁰. Тому Володимир Ілліч наголошував на необхідності докласти всіх зусиль, щоб «зробити з міського робітника провідника комуністичних ідей в середовище сільського пролетаріату»⁴¹. Він вважав за необхідне «заснувати ряд об'єднань (партійних, професійних, приватних) з фабрично-заводських робітників, які ставили б собі систематичну мету допомагати селу в його культурному розвитку»⁴².

Ці вказівки Володимира Ілліча були покладені в основу організації шефської роботи, яка набагато примножила і ряди культосвітпрацівників по всій країні.

Велику увагу приділяв В. І. Ленін методам діяльності культурно-освітніх установ та її ефективності. В промові на II Всеросійському з'їзді політосвіт Володимир Ілліч виділив окремо питання про специфіку цієї роботи, де підкреслював, що «культурне завдання не може бути розв'язане так швидко, як завдання політичні і воєнні»⁴³. Він застерігав від поспішності, вказував на необхідність наполегливої, систематичної і планомірної роботи. «Без цих якостей,— зазначав він,— навіть і приступати до політичної освіти не можна»⁴⁴. Ефективність роботи політико-освітніх установ Володимир Ілліч радив перевіряти тим, наскільки вдалося навчити трудящих використовувати здобуті знання на практиці. Він прямо говорив, що «результати політичної освіти можна виміряти тільки поліпшенням господарства»⁴⁵.

В. І. Ленін не тільки заклав міцний теоретичний фундамент політико-освітньої роботи. В його творах багато місця відведено документам, зв'язаним з діяльністю Наркомосу, який безпосередньо займався цими питаннями. З великим інтересом читаються включені в останні додаткові томи 4-го видання творів В. І. Леніна «Інструкція про упорядкування книги для читання робітників і селян»⁴⁶, «Вказівки про роботу агітаційно-інструкторських поїздів і пароплавів»⁴⁷, «Директиви у справі кіно»⁴⁸ та ін.

Багато матеріалів овідчить про велику увагу В. І. Леніна до постановки бібліотечної справи в країні. Листи, промови, статті й замітки, а також написані ним проекти постанов Раднаркому та інші документи, що стосуються організації бібліотечної справи, зібрані в книзі Н. К. Крупської «Що писав і говорив Ленін про бібліотеки»

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 233.

³⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 407—411.

⁴⁰ Див. там же, стор. 428.

⁴¹ Там же, стор. 410.

⁴² Там же.

⁴³ Там же, стор. 53.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 86.

⁴⁷ Див. там же, стор. 121—122.

⁴⁸ Див. там же, стор. 337—338.

(М., 1956 р.). Вони містять багато цінних порад і вказівок, які мають велике практичне значення і сьогодні.

Значна кількість документів з питань політико-освітньої роботи ввійшла в Повне зібрання творів В. І. Леніна. Серед них — «Матеріали до статті «Про роботу Наркомосу»⁴⁹, в яких наведено цікаві статистичні дані про кількість бібліотек, хат-читалень, розвиток преси в країні, тут вміщено і «План директив ЦК комуністам — робітникам Наркомосу»⁵⁰, «План доповіді на II Всеросійському з'їзді політосвіт», в якому Володимир Ілліч дає визначення «чотирьох заповідей», обов'язкових для кожного комуніста:

«(1) не мудрствуй лукаво, не зазнавайся комунізмом, не прикривай великими словами недбалості, неробства, обломовщини, відсталості;

(2) ліквідуєш неписьменність;

(3) борись з хабарництвом;

(4) перевіряй всю свою роботу, щоб слова не залишились словами, *практичними* успіхами господарського будівництва»⁵¹.

Важливим доповненням до творів В. І. Леніна, де відображено його неослабне піклування про дальший розвиток політико-освітньої роботи, є науково-довідковий апарат до Повного зібрання творів вождя. Так, хроніка містить близько 300 фактів теоретичної і організаторської діяльності Володимира Ілліча в галузі культурного будівництва, що здійснювалось під його керівництвом. З них 50% всіх питань було зв'язано з політико-освітньою і культурно-виховною роботою. Це діяльність Головополітосвіти і Наркомосу взагалі, бібліотек, клубів, кіно, музеїв, агітпоїздів, організація політичної, виробничої і антирелігійної пропаганди та ін. Привертає увагу факт, вміщений в примітці до останніх статей В. І. Леніна. Серед продиктованих ним думок, які він вважав «найбільш важливими», був і запис 27 чи 28 грудня 1922 р., в якому намічались чотири теми для дальшої розробки. Друга з них мала назву «Про співвідношення Головопрофосу із загальноосвітньою роботою серед народу»⁵².

Праці В. І. Леніна, його теоретичні узагальнення і практичні настанови в галузі політико-освітньої роботи були покладені в основу всіх наступних рішень партії і уряду.

Величезне значення має ідейно-теоретична спадщина В. І. Леніна на сучасному завершальному етапі культурної революції. Звертаючись до неї, партія з кожним роком удосконалює стиль і форми культурного будівництва, збагачує і розвиває їх у нових історичних умовах.

Всебічне обґрунтування ленінських ідей в галузі культури знайшло своє відображення в документах і матеріалах XXIII з'їзду КПРС.

Ленінська спадщина має велике значення в боротьбі з вульгаризаторськими ідеями «культурної революції» групи Мао Цзе-дуна, теоретична концепція якої являє собою дрібнобуржуазну шовіністичну ідеологію.

Життєвість ленінських ідей культурної революції підтверджена всім досвідом нашої партії та інших марксистсько-ленінських партій, які, взявши на озброєння безсмертне вчення вождя Комуністичної партії і всього прогресивного людства, успішно перетворюють в життя накреслені ним величні плани.

⁴⁹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 42, стор. 417—419.

⁵⁰ Див. там же, стор. 415—416.

⁵¹ В. І. Ленін. ПСС, т. 44, стор. 465.

⁵² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 592.

РОЗРОБКА В. І. ЛЕНІНИМ ТЕОРЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ МОЛОДІЖНОГО РУХУ

Нині, в умовах загострення ідеологічної боротьби між капіталізмом та соціалізмом, за рубежом посилюлися спроби буржуазних та ревізіоністських ідеологів підмінити боротьбу класів у капіталістичному суспільстві боротьбою поколінь, проголосити молодь єдиним революційним началом сучасності, поширити наклепницькі твердження про нібито існуючі суперечності між різними поколіннями в соціалістичному суспільстві.

У зв'язку з цим ще більшого значення набуває багатогранна діяльність партійних та громадських організацій по формуванню у молодого покоління марксистсько-ленінського світогляду, ідейної стійкості, по виробленню у неї вміння рішуче протистояти будь-яким проявам буржуазної ідеології. Першорядну роль в цьому відіграє пропаганда ленінської теоретичної спадщини. В. І. Ленін протягом всього свого життя приділяв величезну увагу молоді. В його книгах, брошурах, статтях, виступах, записках, листах, в написаних чи підписаних ним документах міститься велика кількість висловлювань про молодь, в яких можна побачити внутрішній зв'язок, струнку логічну послідовність.

Ця цілісна система поглядів на молодь є складовою частиною вчення В. І. Леніна, новим етапом в розвитку марксистської думки. Вона включає в себе обґрунтування ролі молодого покоління в загальнопролетарському русі, аналіз закономірностей розвитку молодіжного руху в нерозривному зв'язку з боротьбою пролетаріату Росії, викриття політики опортуністів, а також буржуазних партій в їх ставленні до молоді, вказівки про партійне керівництво революційними спілками молоді і про взаємовідносини партії з ними, обґрунтування ролі комсомолу як помічника і резерва партії, авангарда радянської молоді у будівництві нового суспільства; визначення завдань і методів комуністичного виховання юнаків та дівчат¹. «В. І. Ленін надавав величезного значення комуністичному вихованню молоді, її активній участі у революційній боротьбі та будівництві нового суспільства,— відзначалося у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».— Він підкреслював важливість вироблення у молоді цільного революційного світогляду, засвоєння багатющого досвіду старших поколінь, уміння перетворити комунізм в керівництво для практичної роботи»².

Ставлення В. І. Леніна до пролетарського молодіжного руху досить широко висвітлено у спогадах Н. К. Крупської, С. М. Кірова, А. В. Луначарського та видатних діячів міжнародного комуністичного руху. Значну увагу розкриттю цієї теми приділили й дослідники, зокрема історики О. Ацаркін, В. Сулемов, М. Трущенко, О. Трайнін та ін. Проте це питання ще далеко не вичерпане, тим більше, що буржуазні ідеологи і нині намагаються довести, нібито молоді дореволюційної Росії були чужими ідеалами більшовизму і що В. І. Ленін ніколи не займався

¹ «Политическое самообразование», 1967, № 12, стор. 133.

² «Радянська Україна», 10 серпня 1968 р.

розробкою молодіжних проблем. Так, американський історик Р. Фішер у своїй книзі «Взірець для радянської молоді», виданій 1959 р. у Нью-Йорку, фальсифікуючи факти, твердить, що В. І. Ленін і більшовики взагалі утримувались від створення будь-якої всеросійської організації пролетарської молоді, оскільки нібито не були впевненими у своєму контролі над нею.

Молодь — це майбутнє народу, і революційній партії не байдуже, якою вона буде, за ким вона піде і кого підтримуватиме. «...Як би то не було, — відзначав К. Маркс, — найбільш передові робітники цілком усвідомлюють, що майбутнє їх класу, і, значить, людства, цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління»³. І тому питання про вплив на молодь, про її революційне виховання завжди було в центрі уваги партії робітничого класу, воно набрало особливої гостроти в епоху імперіалізму та пролетарських революцій.

Ще на зорі робітничого руху в Росії, коли партія більшовиків тільки-но починала складатися, В. І. Ленін звернув особливу увагу на невичерпний резерв пролетаріату, що веде боротьбу, — на молодь. З того часу і до кінця свого життя вождь більшовицької партії невтомно піклувався про виховання підростаючого покоління в революційному дусі. Він нещадно критикував усіх тих, хто байдуже ставився або недооцінював ролі пролетарського юнацтва, хто не підносив свідомості молоді до рівня розуміння політичних завдань класової боротьби.

В. І. Ленін показав нестерпне становище дітей і підлітків в дореволюційній Росії, які з раннього віку надривалися в непосильній виснажливій праці і не одержували ніякої освіти. Це особливо хвилювало Володимира Ілліча. Вже в одній із перших праць «Гімназичні господарства і поправні гімназії», написаній восени 1895 р., він піддав гострій критиці ліберальних народників за їх проект реформи народної освіти в царській Росії, який не зачіпав основи експлуататорського ладу⁴.

Боротьбу за поліпшення безрадісного становища трудящої молоді В. І. Ленін вважав одним з найважливіших завдань революційного руху, більшовицької партії. «Такої дикої країни, в якій маси народу настільки були *пограбовані* в розумінні освіти, світла і знання, — такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії, — писав Володимир Ілліч. — ...Чотири п'ятих молодого покоління засуджені на безграмотність кріпосницьким державним устроєм Росії»⁵. виправити таке становище, робив висновок В. І. Ленін, може лише російський пролетаріат, який піднявся на революційну боротьбу⁶.

В. І. Ленін вперше обгрунтував необхідність зв'язку виховання і освіти трудящої молоді з класовою боротьбою пролетаріату. Це була відповідь на поставлені суспільним розвитком питання про підготовку зміни революційних борців. Вважаючи, що виховання пролетарської молоді неможливе без участі її у політичній боротьбі робітничого класу, вождь трудящих закликав її до участі в революційному русі, ставив завдання перед партійними організаціями виховувати у молодих пролетарів соціалістичну свідомість, революційне завзяття, сміливіше висувати їх на самостійну роботу, більше довіряти їм.

Всупереч намаганням буржуазних ідеологів «деполітизувати» молодих людей, виховати з них покоління споживачів, В. І. Ленін в усіх працях, що стосувалися виховання молоді, проводив думку про

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 193.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 61.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 113.

⁶ Див. там же, стор. 120.

необхідність широкого залучення до боротьби і політичного виховання її. Він вказував, що найважливішою умовою виховання мас, є їх активна участь у класовій боротьбі пролетаріату, підкреслював, що «...не може бути ніякого політичного виховання поза політичною боротьбою і політичними діями»⁷.

Комуністична партія — організатор і керівник комсомолу — з моменту свого виникнення працювала в масах молоді, спрямовувала юнацький рух в русло революційної боротьби робітничого класу. Величезну роль в справі ідейно-політичного виховання та організації трудящої молоді відіграла ленінська «Искра», на сторінках якої лише до II з'їзду РСДРП було опубліковано понад 80 заміток і статей про її життя, навчання і революційну боротьбу⁸. Внаслідок роботи, розгорнутої «Искрой» та іскрівськими партійними організаціями, під впливом пролетарського руху 1901—1902 рр. стався рішучий поворот основної маси учнівської молоді до активної участі в революційній боротьбі робітничого класу.

Характерною рисою цього повороту було визнання демократичним студентством керівної ролі пролетаріату та його марксистської партії у революційній боротьбі народу проти царизму. Успіхи роботи партії серед учнівської молоді відбилися в рішеннях I Всеросійського студентського з'їзду (березень 1902 р.), який в опублікованому на сторінках газети «Искра» «Маніфесті» вказав на керівну роль робітничого класу в революційному русі і закликав студентство під знамена соціал-демократії⁹.

Теоретичним фундаментом боротьби більшовиків за створення юнацької організації на основі революційного марксизму та пролетарського інтернаціоналізму поряд з Програмою партії стали положення викладені В. І. Леніним у «Проекті резолюції про ставлення до шкільної молоді», який обговорювався на II з'їзді РСДРП (1903 р.). У цьому проекті визначався загальний напрямок роботи партії серед молоді: виховання організованості, вироблення цілісного революційного світогляду, забезпечення тісного зв'язку молодіжних організацій з партією. У документі пропонувалося партійним організаціям керувати революційними виступами учнів і студентів, а всім групам і гурткам молоді рекомендувалося «поставити на перший план у своїй діяльності вироблення серед овоїх членів цільного і послідовного соціалістичного світогляду..., старатися при переході до практичної діяльності заздалегідь заводити зв'язки з соціал-демократичними організаціями, щоб скористатися їх вказівками та уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи»¹⁰. Тут же В. І. Ленін застерігав молодь від тих фальшивих друзів, «які відвертають її від серйозного революційного виховання пустою революційною або ідеалістичною фразеологією і філістерськими наріканнями про шкідливість і непотрібність гострої полеміки між революційними і опозиційними напрямками», ширять безпринципність і легковажне ставлення до революційної роботи¹¹. Виступаючи на з'їзді, Володимир Ілліч назвав цих фальшивих наставників молоді — лібералів та соціалістів-революціонерів. Саме вони запевняли молодь у тому, що їй не треба розбиратися у різних політичних течіях. «А ми, — говорив В. І. Ленін, — ставимо головною метою вироблення цільного революційного світогляду, а даліше прак-

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 258.

⁸ Н. В. Трущенко. Партія и комсомол. 1918—1920 гг., Горький, 1966, стор. 11.

⁹ «Искра», 10 березня 1902 р.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 415.

¹¹ Див. там же.

тичне завдання полягає в тому, щоб молодь, організуючись, зверталася до наших комітетів»¹².

Ленінські погляди на молодь, його вказівки мали величезне значення й подали неоціненну допомогу революційній молоді Росії. Напередодні революції 1905—1907 рр. В. І. Ленін вказував на необхідність ширше і сміливіше залучати молодь, і особливо робітничу, до більшовицьких гуртків і різко критикував тих, хто недооцінював роль молоді, боявся її недосвідченості і незрілості. В лютому 1905 р. вождь більшовиків писав: «Потрібні молоді сили... В Росії людей тьма, треба тільки ширше і сміливіше, сміливіше і ширше, ще раз ширше і ще раз сміливіше вербувати молодь, *не боячись її*. Час воєнний. Молодь вирішить результат всієї боротьби, і студентська і ще більше робітнича молодь. Киньте всі старі звички нерухомості, чиношанування та ін. Засновуйте з молоді *с о т н і* гуртків впередівців і заохочуйте їх працювати щосили... Не бійтесь їх непередготовленості, не тремтіть з приводу їх недосвідченості й незривненості»¹³.

Віра в молодь, у її революційний ентузіазм сприяла зростанню серед молодих робітників авторитету партії більшовиків. Відомо, яку важливу роль відіграла молодь в першій російській революції, зокрема у грудневому збройному повстанні у Москві. Зразки відваги і героїзму, виявлені пролетарською молоддю, як писав В. І. Ленін, «повинні назавжди залишитися в свідомості пролетаріату»¹⁴.

У роки першої російської революції В. І. Ленін розробив нові положення про форми і методи партійної роботи з молоддю, які забезпечували приплив молоді до партії та її активну участь у революції. Зважаючи на відсутність самостійних молодіжних організацій, Володимир Ілліч ставить перед партійними організаціями завдання «вербувати сміливіше, ширше і швидше молодих борців в ряди *всіх і всіляких* наших організацій»¹⁵. Виконання партійних доручень, ведення партійної пропаганди, участь у страйках та демонстраціях, діяльності Рад, профспілок, страйкових комітетів та бойових дружин — все це збагачувало трудящу молодь необхідним досвідом і знаннями, забезпечувало значне розширення рядів партії за рахунок сотень і тисяч молодих робітників та студентів. Переважна більшість представників славної когорти революціонерів-ленінців, які влилися до лав партії у роки важкого підпілля, стали її членами у віці від 18 до 21 року¹⁶.

Меншовики, есери та кадети намагалися послабити вплив більшовиків на молодь. Після поразки грудневого збройного повстання 1905 р., коли меншовики силкувались ліквідувати революційну партію пролетаріату, з'явилася брошура Ю. Ларіна «Широка робітнича партія і робітничий з'їзд». Її автор ремствував з приводу того, що в партії більшовиків переважає робітнича молодь. В. І. Ленін, критикуючи погляди цього російського опортуніста, навіть думку, висловлену Ф. Енгельсом: «...хіба не природно, що у нас, партії революції, переважає молодь? Ми партія майбутнього, а майбутнє належить молоді. Ми партія новаторів, а за новаторами завжди охочіше йде молодь. Ми партія самовідданої боротьби з старим гнилям, а на самовіддану боротьбу завжди першою піде молодь... Ми завжди будемо партією молоді передового класу!»¹⁷. Тотожність поглядів Ф. Енгельса і В. І. Леніна на молоде покоління революціонерів є ще одним яскравим

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 451.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 121, 122.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 144.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 188.

¹⁶ Н. В. Трущенко. Назв. праця, стор. 7.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 308.

свідченням нерозривності і спадкоємності марксизму і лєнінізму, зокрема у вченні про взаємовідносини пролетарської партії та революційного юнацтва.

Володимир Ілліч приділяв велику увагу виступам студентів та учнів проти казарменого режиму та свавілля царських чиновників в учбових закладах. В ряді своїх праць, написаних на початку ХХ ст. («Початок демонстрацій», «Віддача в солдати 183-х студентів», «Завдання революційної молоді», «Студентський рух і сучасне політичне становище» та ін.), В. І. Ленін дав глибокий аналіз студентського руху, визначив найважливіші політичні та організаційні завдання молоді і закликав партію, пролетаріат підтримати демократичний рух учнівської молоді і спрямувати його в русло загальнонародної революційної боротьби¹⁸.

Високо оцінюючи участь в революції 1905—1907 рр. демократично настроєної студентської молоді, вождь партії більшовиків називав її передовим загоном широкої, не зовсім ще визначеної у класовому відношенні, але надзвичайно пригніченої й експлуатованої народної, особливо селянської, маси. В той же час Володимир Ілліч вказував, що революційність студентства обмежена рамками буржуазно-демократичного перевороту, підкреслював необхідність роботи соціал-демократів у русі учнівської молоді, закликав розширяти його, надавати більш свідомого і рішучого характеру, не випускати з поля зору кінцеву мету — пропаганду марксистської ідеології.

У листі «Завдання революційної молоді»¹⁹ В. І. Ленін писав, що політичне групування молоді, зокрема студентства, не випадкове, а необхідне і неминуче, воно відповідає політичному групуванню суспільства. Володимир Ілліч показав, що заклик буржуазних ідеологів до студентів «бути поза партією» є спробою нав'язати молоді бездієвність, поставити її поза революційною боротьбою робітничого класу, Комуністичної партії.

Історія підтвердила правоту В. І. Леніна в тому, що реальних наслідків у боротьбі з самодержавством можна домогтися лише спільними виступами робітничої та учнівської молоді при керівній ролі робітничого класу.

Проте і нині окремі ворожі марксизму-лєнінізму ідеологи «бунтівних студентів» типу представника ліворадикального напрямку Герберта Маркузе прагнуть скористатися класовою неоднорідністю і недостатнім політичним досвідом студентства. Той же Маркузе виступає з пропагандою своєї «теорії» банкрутства робітничого руху і апелює до бунтівних студентів як до головної революційної сили, яка спроможна нібито перемогти без робітничого класу. Маркузе лестить студентській молоді, називаючи її головною рушійною силою революції. Це потрібно йому, бо питання про покоління — не просто вікове питання, а й соціально-політичне. Покоління, однакові за віковою ознакою, в умовах буржуазного суспільства часто протистоять як ворожі сили і, навпаки, в соціалістичних країнах різні за віком покоління йдуть в єдиних рядах, борються за спільні цілі. Просторікування Маркузе та йому подібних — це лише повторення «теоретичного» хламу фальшивих друзів молоді — есерів і троцькістів. Ці авантюристичні «теорії» у свій час були піддані нищівній критиці В. І. Леніном, оскільки прирікали молодіжний рух на поразку.

У 1915—1916 рр. під впливом більшовиків у великих промислових центрах країни виникли перші гуртки робітничої молоді, в яких юні

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 381.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 26—38.

пролетарі проходили школу революційного виховання. Тоді особливо важливим було виробити принципи ставлення марксистської партії до молодіжної організації. Це завдання виконав В. І. Ленін. В його настановах про форми об'єднання пролетарської молоді проявилася віра партії у революційні можливості молодого покоління. Володимир Ілліч стояв за створення самостійних організацій молоді, що працюють під керівництвом партії. «...*За організаційну самостійність* союзу молоді ми повинні стояти безумовно...», — писав В. І. Ленін 1916 р. у статті «Інтернаціонал молоді». — Бо без повної самостійності *молодь не зможе* ні виробити з себе хороших соціалістів ні підготуватися до того, щоб вести соціалізм *вперед*»²⁰.

В. І. Ленін, Комуністична партія проводили витриману, принципіальну політику щодо молоді. Ленін ніколи не заперечував того, що молодому поколінню притаманні певні специфічні якості. Він вважав юнь кипучою, бурхливою, шукаючою частиною суспільства, яка ще не має достатньої «теоретичної ясності і твердості» в своїх переконаннях. Разом з цим Володимир Ілліч відкидав будь-які лестощі на її адресу, до чого завжди вдавалися троцькісти. Виступаючи проти дрібнобуржуазного, опортуністичного загравання з молоддю, В. І. Ленін заявляв: «За повну самостійність спілок молоді, але й за повну свободу товариської критики їхніх помилок! Лестити молоді ми не повинні»²¹.

В. І. Ленін проводив чітку грань між дорослими людьми, які свідомо збивають з толку пролетарів, — «з ними потрібна *нещадна боротьба*», — і організаціями молоді, які тільки-но вчаться і яким «...треба всіляко допомагати, ставлячись якомога терпеливіше до їхніх помилок, стараючись виправляти їх поступово і шляхом переважно *переконання, а не боротьби*»²².

З метою забезпечення ідейного впливу партії на молодь, Ленін вважав, що молодим робітникам потрібно передавати досвід представників старшого покоління революціонерів, «борців, які провели багато страйків, брали участь в ряді революцій, умудрені революційними традиціями і широким політичним кругозором»²³. Як би високо не оцінював Володимир Ілліч роль молодіжного руху в боротьбі за революційне перетворення суспільства, він завжди розглядав його в нерозривному зв'язку з боротьбою трудящих мас при гегемонії пролетаріату.

Наполеглива робота більшовиків по революційному вихованню молоді, їх боротьба за захист прав юних трудівників забезпечили перехід юнацького руху до вищого етапу — створення революційних організацій молоді. Незабаром після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. в Росії виникли соціалістичні спілки робітничої, а пізніше й селянської молоді. В. І. Ленін, більшовики уважно сліdkували за розвитком молодіжного пролетарського руху, боролися за його комуністичну партійність, оберігали від впливу буржуазних та дрібнобуржуазних партій. У травні 1917 р. В. І. Ленін включив до додатку до партійної програми вимогу обов'язкової загальної та політехнічної освіти для дітей обох статей віком до 16 років, а також вимогу заборонити працю молоді вночі та в шкідливих для здоров'я умовах. Водночас газета «Правда» надрукувала проект «Статуту Спілки робітничої молоді», в якому наголошувалось, що головна мета цієї організації — готувати із своїх членів ідейних учасників великої боротьби, яку їм належить вести в рядах пролетаріату за звільнення всіх пригноблених

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 145.

²¹ Там же.

²² Там же.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 362.

і експлуатованих від гніту капіталу, пробуджувати класову самосвідомість молоді.

Ленінські принципи були покладені в основу партійного керівництва комсомолом, стали тією базою, на якій будувались і будуються взаємовідносини Комуністичної партії та ВЛКСМ.

Форма організації юнацтва — це не лише «молодіжна» справа, але й комуністичної партії. Звичайно, це не означає необхідності опікати молодіжні організації. Ще VI з'їзд РСДРП(б) підкреслював: *«Втручання партії в організаційне будівництво робітничої молоді не повинно мати характеру опіки над нею»*²⁴. Але, заперечуючи саму можливість опіки, з'їзд ясно заявив про право партії на ідейне керівництво Спілкою молоді. Керуючись вказівками В. І. Леніна, партія завжди викривала помилковість і політичну шкоду «теорії рівноправності» спілок молоді з партією, «нейтральності» і політичної самостійності молодіжних організацій.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, створення першої в світі соціалістичної держави, перетворення Комуністичної партії у правлячу створили найсприятливіші умови для вирішення питань праці, навчання і виховання молоді, для посилення на неї впливу комуністичної ідеології. У жовтні 1918 р. відбувся I Всеросійський з'їзд спілок робітничої та селянської молоді, на якому організаційно було оформлено створення РКСМ. В основу його рішень були покладені ідейні та організаційні принципи пролетарського юнацького руху, розроблені В. І. Леніним.

Створення комсомолу стало подією величезного політичного значення — вперше в історії була покликана до життя організація нового типу — комуністична за своєю метою, масова за своїм характером, самостійна за організаційною будовою, самодіяльна за методами своєї роботи. З перших днів свого існування комсомол виступив на арену революційної боротьби і творчої діяльності як активний помічник і резерв партії, як школа виховання молодих комуністів. Створення комуністичної спілки молоді поклало край проникненню дрібнобуржуазних поглядів в молодіжний рух Радянської Росії.

У перші роки Радянської влади найпильнішу увагу В. І. Леніна привертало питання про участь молоді в соціалістичному та комуністичному будівництві, що розгорталося в країні. Основне завдання зруйнування старого світу, відзначав В. І. Ленін, виконало старше покоління. А ось завдання будівництва нового світу і особливо завдання будівництва комунізму ляже в основному на плечі молоді. На I Всеросійському з'їзді комуністів-учнів (квітень 1919 р.) великий вчитель, звертаючись до молоді натхненно говорив: *«Майбутнє суспільство, до якого ми прагнемо, суспільство, в якому повинні бути тільки працівники, суспільство, в якому не повинно бути ніяких відмінностей, — це суспільство доведеться довго будувати. Зараз ми закладаємо тільки камені майбутнього суспільства, а будувати доведеться вам, коли ви станете дорослими»*²⁵. Щоб виконати це завдання молодь повинна бути ідейно підготовленою. Тому В. І. Ленін особливо наголошував на необхідності посилення виховної роботи серед молодого покоління.

В. І. Ленін розглядав виховання як суспільне явище, що має своїм призначенням підготовку молоді до життя і діяльності. Конкретний спосіб виробництва визначає класовий характер виховання. В умовах диктатури пролетаріату молодь покликана відігравати принципово нову

²⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1951, ч. I, стор. 360.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 285.

роль в житті суспільства і держави, у зв'язку з чим, вказував Володимир Ілліч, змінюються характер, зміст, відповідні форми і методи виховної роботи.

Найдокладніше свої погляди з питань комуністичного виховання молоді Володимир Ілліч виклав у промові на III з'їзді РКСМ (жовтень 1920 р.), яка стала основним програмним документом комсомолу, заповітом великого вождя і вчителя нашої радянської молоді. У цій промові В. І. Ленін дав відповідь на найважливіші питання юнацького комуністичного руху, визначив місце і роль комсомолу в системі диктатури пролетаріату, розкрив його мету і завдання, сформулював найважливіший принцип діяльності — бути активним помічником партії в усіх її починаннях.

Розвиваючи марксистське вчення про виховання підростаючого покоління, В. І. Ленін довів, що трудяща молодь є законним спадкоємцем всього створеного попередніми поколіннями і буде рухати виробництво матеріальних благ і культуру тільки тоді, якщо спиратиметься на міцний фундамент знань. «Без ясного розуміння того, що тільки точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробленням її можна будувати пролетарську культуру,— говорив В. І. Ленін у промові на III з'їзді комсомолу,— без такого розуміння нам цього завдання не розв'язати»²⁶.

Говорячи про завдання молоді у будівництві комуністичного суспільства, Володимир Ілліч вказував, що «...спілка молоді і вся молодь взагалі, яка хоче перейти до комунізму, повинна вчитися комунізму»²⁷. Відповідаючи на питання, яким чином повинно вчитися комунізму молоде покоління, Ленін говорив: «Воно може вчитися комунізму, тільки зв'язуючи кожний крок свого навчання, виховання і освіти з безперервною боротьбою пролетарів і трудящих проти старого експлуататорського суспільства»²⁸.

Ленінські слова були звернені до молоді всього світу. Це яскраво видно із привітання В. І. Леніна III всесвітньому конгресові Комуністичного Інтернаціоналу молоді в грудні 1922 р., де він писав: «Сподіваюсь, що, незважаючи на високе звання, ви не забудете найголовнішого — необхідності по-діловому рушити вперед підготовку молоді і навчання»²⁹.

Величезну увагу приділив В. І. Ленін у промові на III з'їзді комсомолу і питанням комуністичної моралі. З виплатковою глибиною розкривши зміст комуністичної моралі, Володимир Ілліч дав класичне визначення її і вказав на конкретні шляхи, якими наша молодь повинна прилучатися до неї. «В основі комуністичної моральності,— підкреслював він,— лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму. Ось у чому полягає і основа комуністичного виховання, освіти і навчання»³⁰. В. І. Ленін закликав молодь до найрішучої боротьби проти залишків капіталізму, проти темних сил старого світу. Саме практична участь її у комуністичному будівництві є найважливішим засобом подолання цих пережитків, прищеплення молодій людині комуністичної моралі.

Комуністичне виховання — поняття широкє й багатогранне. Сюди входить ідейне загартування молоді і виховання в ній комуністичного ставлення до праці, естетичний та фізичний розвиток. До питань

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 251.

²⁷ Там же, стор. 248.

²⁸ Там же, стор. 258.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 394.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 258.

комуністичного виховання молоді В. І. Ленін звертався в багатьох своїх творах, виступах і бесідах.

У багатьох своїх статтях і промовах В. І. Ленін виступав як гарячий пропагандист освіти. Він переконливо доводив, що оволодіння наукою і технікою — це завдання, що стоїть перед кожною молодою людиною, яка вважає себе комуністом, що слід вчитися і набуті знання використовувати для створення комуністичного суспільства. У привітанні V з'їздові РКСМ, яке було останнім прямим зверненням Ілліча до радянських юнаків та дівчат, В. І. Ленін висловлював впевненість в успіхах молоді, в тому, що вона буде «цілком на висоті завдання»³¹.

Перші роки діяльності комсомолу, коли вироблялись найважливіші принципи його роботи, організаційної будови, проходили під неослабною увагою В. І. Леніна. На ряді партійних з'їздів, що відбувалися за життя Володимира Ілліча, були прийняті спеціальні рішення, які спрямовували діяльність комсомолу. Широку програму поліпшення становища працюючої молоді Радянської країни, посилення ідейного впливу комуністів на підростаюче покоління розробив XI з'їзд партії (березень — квітень 1922 р.). У рішенні з'їзду говорилося про роль комсомолу як масової організації, що служить могутньою зброєю ідейного впливу Комуністичної партії на широкі маси молоді. З'їзд рекомендував комсомольським організаціям пристосовувати виховну роботу серед молоді до особливостей різних вікових груп³².

Турбота В. І. Леніна, Комуністичної партії про молодь, досвід діяльності РКСМ мали важливе значення для розвитку молодіжного руху за рубежом. У бесіді з делегатами I з'їзду комсомолу В. І. Ленін підкреслював, що РКСМ повинен вважати себе частиною міжнародного молодіжного руху. Під керівництвом партії, за активної участі Володимира Ілліча, комсомол подав велику допомогу в становленні міжнародного молодіжного комуністичного руху, в згуртуванні його на основі принципів марксизму-ленінізму. З ініціативи В. І. Леніна і Комінтерну у листопаді 1919 р. відбувся I конгрес молодіжних організацій, який заснував Комуністичний Інтернаціонал Молоді. Володимир Ілліч приділяв багато уваги діяльності міжнародних молодіжних організацій. Питання про комуністичний рух молоді, зокрема, обговорювалося на III конгресі Комінтерну (1921 р.), який прийняв резолюцію «Комуністичний Інтернаціонал та рух комуністичної молоді».

Основи комсомолу, закладені Володимиром Іллічем, були розвинуті партією і одержали свій яскравий вираз у спеціальному розділі Статуту КПРС «Партія і комсомол», що був вперше сформульований і прийнятий XVIII з'їздом ВКП(б). У цьому розділі чітко визначені взаємовідносини партії і комсомолу, завдання партійного керівництва ним і роль ВЛКСМ як помічника партії.

Величезне значення для всієї роботи ленінського комсомолу мали рішення XX, XXII та XXIII з'їздів КПРС. Прикладом партійної, справді ленінської турботи про дальше удосконалення роботи комсомолу по вихованню підростаючого покоління є постанова ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді». На постійну турботу Комуністичної партії про радянську молодь комсомольці, мільйони юнаків та дівчат країни відповідають самовідданою працею в промисловості, сільському господарстві, наполегливим оволодінням знаннями.

³¹ Днів. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 327.

³² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 600—602.

До 50-річчя ЛКСМУ

Д. А. ЯРЕМЧУК

УТВОРЕННЯ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ

Грізним було літо 1919 р. Йшла смертельна битва за Радянську владу. «Руйнується старий світ,— писали тоді організатори Першого з'їзду Комуністичних спілок молоді України.— З тріском падають гнилі балки, що підпирали його віками, і на уламках колись сильного, могутнього царства насильства, закладаються основи нового, світлого життя — торжества праці...

Настав рішучий момент: *або ми, або вони, або диктатура пролетаріату, або диктатура буржуазії*, а диктатура буржуазії означає знову голод, темряву і нелюдську працю, знову смертні кари і заслання, знову довгі роки в сирих тюрмах...

*Всі, кому дорогі інтереси трудящих, всі, хто не хоче влади катів — капіталістів,— всі в Комуністичну спілку молоді! Всі на роботу по скликанню з'їзду!»*¹

Палкі слова відозви глибоко западали у юні серця. Робітничо-селянська молодь гуртувалася під червоними знаменами революції і хоч смертельна небезпека нависла над соціалістичною Вітчизною, вірила, що їй належить майбутнє. Вірила і, долаючи всі перешкоди, створювала революційне об'єднання юних комунарів республіки.

Перші пролетарські Спілки молоді виникли в Росії і на Україні зразу ж після Лютневої буржуазно-демократичної революції. Особливо активно вони зростали після VI з'їзду РСДРП, який націлив робітничий клас на збройне повстання проти буржуазного Тимчасового уряду. Дбаючи про резерви революції, з'їзд ухвалив резолюцію «Про спілки молоді», в якій наголошувалось: «Тепер, коли боротьба робітничого класу переходить у фазу безпосередньої боротьби за соціалізм, з'їзд вважає сприяння (створенню) класових соціалістичних організацій робітничої молоді одним з невідкладних завдань моменту і ставить партійним організаціям в обов'язок приділити цій роботі можливий максимум уваги»².

Під керівництвом більшовиків Соціалістичні спілки робітничої молоді були створені у багатьох містах і промислових центрах України. Вони з дня на день зростали, ідейно й організаційно зміцнювались, охоплюючи своїм впливом дедалі більшу частину трудящого юнацтва. «За ким робітнича молодь, за тим майбутнє»,— писала тоді в «Правде» Н. К. Крупська. Це добре розуміли і вороги соціалістичної революції: меншовики, есери, буржуазні націоналісти, які намагались відвернути молодь від класової боротьби. Але пролетарське юнацтво твердо йшло по дорозі своїх батьків. Восени активно діяли соціалістичні об'єднання молоді в Києві і Харкові, Одесі й Миколаєві, на Чернігівщині

¹ «Большевик», 13 червня 1919 р.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 360.

і Полтавщині, Поділлі і Волині, в містах Донбасу та Придніпров'я. Напередодні Жовтневої революції в їх лавах налічувалось близько 5 тис. юнаків і дівчат³. В борні за владу Рад члени Спілок були першими помічниками більшовицьких комітетів. Як зразок безмежної відданості справі соціалістичної революції ввійшли в історію приклади мужності і відваги, виявлених молоддю під час жовтневих боїв у Києві і січневого повстання на «Арсеналі», грудневих битв у Катеринославі, жорстоких сутичок з силами контрреволюції в Одесі в січні 1918 р.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся у Харкові в грудні 1917 р., виражаючи волю трудящих мас, проголосив Україну Радянською Соціалістичною Республікою. Переможний червоний прапор революції гордо замайорів над Україною. Але незабаром на її простори на заклик буржуазно-націоналістичної Центральної ради вдерлися війська кайзерівської Німеччини. На окупованих землях розгорілася запекла боротьба. Її активними учасниками були члени Соціалістичних спілок робітничої молоді, які під керівництвом комуністів мужньо діяли в підпіллі і партизанських лавах. В цей час, восени 1918 р., у Москві сталася визначна подія, яка мала величезне значення для розвитку комуністичного молодіжного руху в країні. Відбувся I Всеросійський з'їзд спілок робітничої і селянської молоді, який об'єднав її розрізнені соціалістичні колективи в єдину організацію. За порадою В. І. Леніна вона прийняла назву Комуністичної Спілки Молоді. «Створення комсомолу,— писав М. І. Калінін,— по суті було новим кроком вперед по шляху побудови соціалізму в нашій країні... Комсомол згуртував робітничо-селянську молодь в одне ціле і міцними узами зв'язав її з Комуністичною партією»⁴.

На з'їзд з окупованої України зміг прибути лише один представник — член київського комітету КСМ Н. Класовський. На першому ж засіданні йому було надано слово для позачергового виступу. З великим запалом розповів юнак про героїчну боротьбу своїх товаришів. «Ми всіма силами,— заявив він,— прагнемо високо держати прапор революції»⁵.

I з'їзд РКСМ надіслав привітання мужнім синам і дочкам українського народу, повідомив про вшанування пам'яті замучених на українні товаришів і висловив рішучий протест проти білого терору скоропадщини, заявивши, що швидко настане той час, «коли в одну сім'ю трудящої молоді Росії увіллється революційна українська молодь»⁶.

I це сподівання збулося. Поразка австро-німецької армії на Західному фронті, листопадова революція в Німеччині, яка скинула з трону кайзера Вільгельма II, дали Радянському урядові можливість анулювати грабіжницький Брестський мир і перейти до відкритої збройної боротьби за визволення України. Під ударами радянських частин з фронту і партизанів з тилу ворожі війська стали спішно відступати. Разом з німецькою окупацією зазнав краху і гетьманський буржуазно-поміщицький режим. Але робітники і селяни України не відразу змогли скористатися своєю перемогою. В середині листопада 1918 р. націоналістичні партії створили антинародний уряд — Директорію, яка була органом буржуазно-куркульської диктатури. Шляхом примусових заходів і обману їй вдалося встановити свій режим на значній частині України. Потай від народу петлюрівська Директорія пішла на підлу

³ Історія ЛКСМ України, К., 1968, стор. 49.

⁴ М. І. Калінін. Славний путь комсомола. М., 1947, стор. 25.

⁵ Протоколи I сьезда РКСМ, М., 1934, стор. 5.

⁶ Там же, стор. 79.

зраду його національних інтересів, підписавши ганебний договір про передачу України під протекторат імперіалістичної Франції.

Комуністична партія (більшовиків) України викрила контрреволюційну суть Директорії і підняла трудящі маси на боротьбу за відновлення Радянської влади. На початку 1919 р. героїчними зусиллями повстанців і 2-ї Української радянської дивізії було визволено Харків. Незабаром стало радянським все Лівобережжя України. 5 лютого прославлені Богунський і Таращанський полки звільнили від петлюрівців Київ. Весною 1919 р. петлюрівські війська зазнали поразки на всіх ділянках фронту. Частини Червоної Армії підійшли до колишнього російсько-австрійського кордону. Були очищені від англо-французьких окупантів Чорноморське узбережжя і Крим.

В боях з ворогами Радянської влади зростала і мужніла революційна молодь. У визволених містах і селах під керівництвом партійних комітетів відновлювали свою роботу Спілки соціалістичної молоді, які після I з'їзду РКСМ перейменовувались у Комуністичні. На початку січня 1919 р. Харківським комітетом КП(б)У було створено тимчасове бюро в справі організації Спілки молоді, яке очолив молодий більшовик Оріон Алексасіс. Бюро опублікувало відозву до юнацтва. «Чорні дні реакції минули, — писалося в ній. — Червоне сонце пролетарської революції знову зійшло над звільненою Україною і яскравими променями освітло Харків. Наступив час соціалістичного будівництва. І тепер, коли ми вийшли з підпілля, коли ми можемо вільно будувати наше життя, ми повинні напружити всі свої зусилля, згуртуватися воедино і тісно зімкнутими рядами взятися за створення нашого нового життя»⁷.

Енергійна робота тимчасового бюро завершилась скликанням 11 березня 1919 р. загальноміської конференції. Її учасники прийняли програму і статут Спілки, в основу яких були покладені документи I з'їзду РКСМ. Перша харківська загальноміська конференція надіслала привітання Центральному Комітетові РКСМ, де висловлювалась надія, «що у найближчий час об'єднана у всеукраїнському масштабі комуністична молодь зіллється в одну спілку з комуністичною молоддю Росії»⁸.

Так поряд із створенням місцевих організацій визрівала й ідея їх об'єднання у Комуністичну Спілку Молоді України. Це питання було обговорене на загальноміській конференції КСРМ Києва, яка відбулася також у березні 1919 р. На той час уже діяли великі молодіжні осередки у Полтаві, Чернігові, Луганську, Катеринославі та інших містах. Розпочалось їх злиття в губернські організації. Першою на Україні 7—9 березня 1919 р. пройшла конференція членів Спілки Чернігівщини. На ній широко обговорювались можливості об'єднання молодих комунарів у масштабі республіки.

На початку квітня в Харкові відбулася нарада представників Харківської, Київської, Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Полтавської, Мелітопольської та Маріупольської Спілок, яка вирішила скликати в Києві, куди переїхав уряд республіки, Всеукраїнський з'їзд Комуністичних Спілок Молоді. Цій меті Харківський комітет КСМ підпорядкував і випуск журналу «Юный коммунист», перший номер якого тиражем 7 тис. примірників вийшов 15 квітня 1919 р. У зверненні до юнаків і дівчат редакція журналу писала: «Товариші! «Юный комму-

⁷ «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 12 лютого 1919 р.

⁸ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Документы и материалы, К., 1959, стор. 91.

нист» — перший журнал на Україні. Його справа — допомогти організації трудящої молоді на місцях, а надалі він служитиме засобом об'єднання всіх організацій у єдину Комуністичну Спілку Молоді України»⁹.

В тому ж номері була опублікована інструкція про порядок прийому в члени спілки, де роз'яснювалось, як треба вести роботу по створенню у повітах молодіжних осередків.

У першій половині травня почало діяти Оргбюро по скликанню з'їзду, в яке ввійшли представники від місцевих організацій: П. Воробйов-Семенов і І. Ткач (Київ); Г. Ларський (Одеса), П. Перла (Харків), І. Разін (Волинь), М. Заводчиков (Чернігів).

Організаційне бюро з честю виконало свої завдання. Воно встановило зв'язки з ЦК РКСМ і місцевими організаціями України. Спільно з ними було вирішено провести з'їзд наприкінці червня 1919 р. У повідомленні про час його скликання та порядок денний визначалась така норма представництва: організації, які нараховували від 25 до 50 членів, надсилали 1 делегата, від 50 до 100 — двох і від кожної наступної сотні — по одному делегату. Крім того, губкоми мали відрядити представника з дорадчим голосом. «Товариші! Посилайте на з'їзд своїх кращих надійних товаришів,— писалося в повідомленні.— Від рішень з'їзду залежить майбутнє спілки. Будемо пам'ятати, що спілка — кращий показник нашої молоді, не знаючої перешкод сили, готової щохвилини кинутися в бій з ворогами трудящих»¹⁰.

Члени Оргбюро опублікували відозву до всієї робітничої і селянської молоді, закликаючи її згуртуватися у рядах єдиної КСМ України. Було підготовлено також проекти резолюцій з'їзду, в основу яких покладено поради ЦК КП(б)У і документи І з'їзду РКСМ.

В червні 1919 р. широко розгорнулась робота по підготовці з'їзду. Місцеві організації проводили збори і конференції, на яких обиралися делегати і колективно вироблялися для них відповідні інструкції. Тут же вступало в молодіжні лави нове віддане революції поповнення. На початок літа тільки в Київській, Харківській, Чернігівській і Херсонській губерніях Спілки молоді об'єднували понад 3300 юнаків і дівчат¹¹.

Таке зростання було результатом великої уваги до цієї справи з боку партійних комітетів. Весною 1919 р. відбувся VIII з'їзд РКП(б), який ухвалив резолюцію «Про роботу серед молоді». З'їзд зазначив, що на долю молодого покоління робітничого класу і біднішого селянства випало відповідальне завдання — брати дедалі активнішу участь у революційному будівництві і підготуватися до продовження і поглиблення революції. «Комуністична партійна робота серед селянської і робітничої молоді,— підкреслювалось у резолюції,— набуває тепер величезного значення. Партія повинна мати за собою добре підготовлені резерви, з яких вона могла б черпати нових, проїнятих революційним ентузіазмом, чесних і свідомих працівників»¹². VIII з'їзд РКП(б) зобов'язав партійні організації подавати Спілці молоді найдіяльнішу ідейну і матеріальну підтримку.

Виконуючи його вказівки, партійні комітети повсякденно піклувалися про зміцнення молодіжних організацій. Їх діяльність широко обговорювалась 3 квітня 1919 р. на засіданні Харківського губкому

⁹ «Юный коммунист», 1919, № 1, стор. 2.

¹⁰ «Большевик», 4 червня 1919 р.

¹¹ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 150—151.

¹² КПРС в резолюциях..., ч. I, стор. 423.

КП(б)У, в травні-червні на Київській, Подільській, Волинській губернських партійних конференціях. За розгортанням цієї роботи уважно стежив Центральний Комітет КП(б)У. 6 червня 1919 р. Політбюро ЦК розглянуло питання «Про Спілку Комуністичної молоді» і вирішило «організацію спілки молоді взяти під безпосередній контроль і керівництво ЦК КПУ»¹³.

Підготовка до з'їзду проходила в умовах серйозної загрози, яка нависла над нашою країною. Імперіалісти Антанти вирішили завдати нового удару по робітничо-селянській державі, використавши для цього контрреволюційні сили Денікіна, зосереджені на Півдні. Маючи кількісну і військово-технічну перевагу над радянськими військами, що обороняли південні рубежі, денікінці розпочали широкі бойові операції. Оволодівши Донецьким басейном, білогвардійці продовжили свій наступ на Україну в трьох напрямках: на Харків, Катеринослав і Херсон. Партійні організації здійснювали велику роботу по мобілізації трудящих на відсіч ворогові. Першими у лави борців за волю ставали члени Комуністичних Спілок Молоді.

12 червня в Харкові був проведений День оборони. На підприємствах і в установах проходили збори і мітинги, на яких ухвалювались резолюції всім дорослим стати під гвинтівку. З 80 членів організації КСМ паровозобудівного заводу 50 добровільно вирушили на фронт.

Те ж саме було й на інших підприємствах. Харківська Спілка Молоді дала Червоній Армії понад тисячу добровольців¹⁴. Вони вплились до Луганського інтернаціонального полку, який прославився мужністю і відвагою своїх бійців у борні з денікінцями. Згодом комсомолець М. Дяченко так розповідав про дії харків'ян під Гуляй-Подем: «Перший бій — жаркий бій. Другий батальйон, що поголовно складався з комсомольців, героїськи відбивав наступи ворога. Більшість загинула в цьому бою...»¹⁵. Смертю героя поліг секретар Івано-Холодногірського райкому КСМ Харкова Ф. Кубасов, який був обраний делегатом Всеукраїнського з'їзду. Билися на фронті й всі інші члени Харківської КСМ, делеговані на з'їзд.

Дружними загонами вирушила на двобій з ворогом робітнича молодь й інших міст України. 13 червня відбулися загальні збори Полтавської Комуністичної Спілки Молоді, які ухвалили таку резолюцію: «...Ми, молоді комуністи... вважаємо для себе обов'язковим і необхідним, як частина революційного пролетаріату, виступити на захист країни і революції; при чому всі здатні носити зброю повинні бути негайно відправлені на фронт, а нездатні мають з тилу продовжувати агітаційну роботу»¹⁶.

На вулицях Києва в ці червневі дні були вивішені об'яви, які повідомляли про рішення міського комітету КСМ:

«1. Вся спілка оголошується частиною діючої Червоної Армії.

2. Кожному членові спілки належить з'явитись на мобілізаційний пункт, Хрещатик, 1, сьогодні ж (вівторок, 17 червня) з 10 год. ранку до 8 год. вечора, під відповідальність районного комітету...

Всі до зброї в цей грізний час!

¹³ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 33.

¹⁴ Комсомол Харківщини, Харків, 1958, стор. 26.

¹⁵ Там же.

¹⁶ «Известия Полтавского губисполкома, губкома Коммунистической партии (большевиков) Украины и Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», 15 червня 1919 р.

Юні комунари, вище прапор, революція вимагає, щоб ми обезглавили Денікіна!»¹⁷.

На заклик комітету відгукнулися всі київські комсомольці.

Йшли воювати не тільки юнаки, а й підлітки і дівчата. Під час боротьби з денікінською навалою бійцям 10-го стрілецького полку луганським комсомольцем О. Горіну і В. Селіванову було лише по 16 років. 16-річним селянським підлітком разом з батьком пішов на фронт і Г. Толокольников, а через рік на його грудях уже сяяв орден Червоного Прапора.

Нехтуючи смерть, героїчне юнацтво самовіддано захищало завоювання соціалістичної революції. З ленінським кличем «Свобода або смерть!» кидалась молодь на білогвардійські багнети, безстрашно вступала у двобій з ворогами Радянської влади. Ось чому такими близькими і зрозумілими були слова лозунга, який висів у залі київського клубу «Юних комунарів» (Хрещатик, № 1), де відбувся I з'їзд Комуністичних Спілок Молоді України:

В нашім серці натягнуто струни,
Виклик кинемо нашій судьбі,
Доб'ємося для всіх ми комуні,
Або з честю вмеремо в боротьбі.

Перед відкриттям з'їзду член Оргбюро Поліна Перла зареєструвала сімдесятого делегата. А мало з'явитись 150 членів КСМ¹⁸. По фронтах промадянської війни розкидала їх доля. Жоден делегат не зміг прибути з відрізаного ворогом Донбасу. Не дочекалася харків'янка П. Перла і своїх земляків. Делегати з'їзду були ще дуже молоді за віком. Вони мали від 16 до 21 року. В Київ прибули посланці молоді з Одеси і Херсона, Миколаєва та Катеринослава, Чернігова й Полтави, Умані і Конотопа, Житомира та інших міст. Вони представляли 40 організацій, що об'єднували близько 9 тис. юнаків і дівчат¹⁹.

26 червня 1919 р., о шостій годині вечора співом пролетарського гімну «Інтернаціонал» урочисто відкрився з'їзд Спілок молоді України. Потім було прийнято звернення до робітничої молоді усіх країн, в якому говорилося: «Сьогодні в сталеве кільце борців за пролетарську справу вплітається ще одне молоде зусилля — *Комуністична спілка робітничої молоді України*»^{*}.

У грізний момент вирішення долі світового пролетаріату ми підіймаємо наш червоний прапор, під який кличемо всю робітничу молодь міста і села: сміливіше в бій — перемога за нами.

Хай живе Комуністична спілка робітничо-селянської молоді!»²⁰ I з'їзд комсомолу України обрав почесним головою В. І. Леніна. На порядку денному були такі питання: «1. Доповідь Організаційного бюро. 2. Доповіді з місць. 3. Поточний момент. 4. Організаційне питання: програма і статут. 5. Взаємовідносини з Комуністичною партією і РКСМ. 6. Наше ставлення до інших організацій молоді. 7. Культурно-освітня і політична робота Спілки. 8. Робота на селі. 9. Охорона праці і захист економічних інтересів молоді. 10. Вибори Центрального Комітету і ревізійної комісії. 11. Поточні справи»²¹.

¹⁷ «Большевик», 17 червня 1919 р.

¹⁸ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 147.

¹⁹ Історія ЛКСМ України, стор. 85.

^{*} II з'їзд комсомолу України, який відбувся у травні 1920 р. перейменував організацію, давши їй назву — Комуністична Спілка Молоді України.

²⁰ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 148—149.

²¹ Там же, стор. 146—147.

На першому засіданні делегатів вітали представники Центрального Комітету РКСМ, Київського партійного комітету, Народного Комісаріату освіти УРСР. В роботі з'їзду взяв участь секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, який багато допомагав молоді.

З великим хвилюванням і запалом обговорювали комсомольці питання молодіжного руху. «Працювали ми від ранку до вечора,— згадує делегат І з'їзду Л. Болотін.— Під час перерв багато співали, танцювали. Перші комсомольці вміли старанно працювати, палко дискутували, але й веселилися вони добре.

...Вечір. Голосували поправки до резолюції про соціальний склад спілки. Тоді це було дуже лекучим питанням. І раптом до рампі підійшов член президії, тихенько покликав до себе київських хлопців і став з ними пошепки про щось розмовляти. А згодом головуючий Павло Семенов оголосив, що засідання з'їзду доведеться тимчасово припинити:

— Надійшли тривожні вісті... Почувши про наступ Денікіна, заворушилися внутрішні гади — контрреволюціонери. Треба їх приборкати,— сказав він.

За якусь мить великий зал, в якому працював з'їзд, обернувся в казарму... А коли настала ніч, делегати рівними рядами вийшли на Хрещатик. Тепер усі ми стали бійцями 1-го Комуністичного полку.

Нас озброїли, розподілили на ланки, і ми пішли на обшуки по будинках, де жила буржуазія. Нам пояснили, що виявлено сліди великої контрреволюційної змови»²².

Так працювали делегати ночами, оберігаючи місто. На одній з квартир багатіїв вони виявили склад зброї. 250 револьверів нарахували комсомольці. А зранку знову йшли до клубу «Юних комунарів». Цей з'їзд так і ввійшов в історію, як з'їзд з гвинтівкою.

Керуючись рішеннями партії і спираючись на досвід діяльності революційних організацій юнацтва, з'їзд вирішив усі найважливіші питання молодіжного руху. Він визначив мету Комуністичної Спілки Молоді України, яка полягала в широкій пропаганді ідей комунізму, основ пролетарського світогляду і культури, вихованні стійких борців за ідеали пролетаріату²³. Ця мета повністю відповідала настановам В. І. Леніна, який ще в 1902—1903 рр. в одному з номерів газети «Искра» та в проєкті резолюції II з'їзду РСДРП про ставлення до шкільної молоді зазначав, що революційні юнацькі організації мають «поставити на перший план у своїй діяльності вироблення серед своїх членів цільного і послідовного соціалістичного світогляду...»²⁴, виховувати з них «переконаних, стійких і витриманих соціал-демократів»²⁵.

Великого значення надавав В. І. Ленін правильним взаємовідносинам партії і Спілки молоді. Останні мають бути самодіяльними, організаційно самостійними. Водночас об'єктивно необхідним є, щоб вони зміцнювали тісний духовний зв'язок з партією, керувалися її настановами у своїй роботі. В. І. Ленін радив молодіжним революційним об'єднанням при переході до практичної діяльності заздалегідь встановлювати зв'язки з партійними організаціями, «щоб скористатися їх вказівками та уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи»²⁶. Найтісніші стосунки молоді з партією дають їй можливість не поодинокі приступати до справи і не починати все

²² Бойова юність, К., 1959, стор. 13—14.

²³ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, стор. 154.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 415.

²⁵ Там же, стор. 243.

²⁶ Там же, стор. 415.

заново, «а продовжувати зроблене раніше, ставати відразу в ряди і шеренги, посувати вперед рух, підносячи його на вищий щабель»²⁷.

Виявляючи глибоке розуміння цього питання, I з'їзд у резолюції «Про відношення до КП(б)У» зазначив: «Комуністична Спілка Робітничої Молоді України, поділяючи програму і тактику КПУ і будучи незалежною в організаційному відношенні, працює під загальнополітичним керівництвом Комуністичної партії»²⁸.

Дуже важливе значення для розвитку молодіжного руху в країні мало встановлення правильних взаємин між КСРМУ і РКСМ. У резолюції «Про відношення до РКСМ» делегати висловили волю усіх членів КСМ України. «Комуністична Спілка Робітничої Молоді України,— ухвалив з'їзд,— є частиною Російської Комуністичної Спілки Молоді. Центральний Комітет КСРМУ працює на правах обласного центру Російської Комуністичної Спілки Молоді»²⁹.

З'їзд прийняв Програму і Статут Спілки, в яких висувались завдання комсомолу і були визначені основи організаційної побудови КСРМУ.

З'їзд заявив про вірність Спілки прапоріві пролетарського інтернаціоналізму та про участь у створенні Комуністичного Інтернаціоналу Молоді.

Такі ідейні й організаційні принципи були покладені I з'їздом КСРМУ в основу діяльності комсомолу України.

З'їзд обрав Центральний Комітет КСРМУ в складі 9 членів і 4 кандидатів у члени ЦК. Членами ЦК були обрані П. Воробйов-Семенов (Київ), Ф. Гроза (Миколаїв), М. Заводчиков (Чернігів), П. Коломієць (Конотоп), Д. Лапідус (Херсон), М. Окулик (Житомир), П. Перла (Харків), І. Ткач (Київ), О. Яковлев (Одеса).

В президію ЦК ввійшли П. Воробйов-Семенов (голова), П. Коломієць (заступник голови) і П. Перла (секретар).

Напередодні закриття з'їзду, 30 червня, делегати одностайно ухвалили резолюцію «Про поточний момент», у якій пропонувалось всім місцевим організаціям у зв'язку з небезпекою на фронтах громадянської війни подесятерити свою енергію. «Особливу увагу,— відзначалося в ній,— треба звернути на мобілізацію комуністичної робітничої молоді. Скрізь треба запровадити військове навчання членів спілки і мобілізувати частину, здатну носити зброю»³⁰.

Цього вимагало значне ускладнення становища на фронтах. Ще напередодні відкриття з'їзду денікінські війська захопили Харків, а 28 червня частини Червоної Армії змушені були залишити і Катеринослав. На заході розгортали наступ об'єднані сили українських буржуазних націоналістів: галицька армія і петлюрівці. «Настав один з найкритичніших,— писав у ті дні В. І. Ленін,— мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції»³¹.

I саме у той час народився комсомол України, бойовий загін ВЛКСМ. Народився, щоб зрости велетнем, гідним своєї славної епохи. Під грім гармат, у жорстоких класових битвах гартував він свою силу, активно допомагаючи розкутому люду відстояти правду і волю.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 243.

²⁸ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны; стор. 155.

²⁹ Там же, стор. 154.

³⁰ Там же, стор. 155.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 388.

КОМСОМОЛ І МОЛОДЬ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВІ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1943—1945 рр.)

Ще не відгриміли бої Великої Вітчизняної війни, а трудящі України з братньою допомогою всіх народів нашої багатонаціональної країни приступили до відбудови зруйнованого гітлерівськими загарбниками народного господарства. Протягом 1943—1945 рр. Державний Комітет Оборони (ДКО) прийняв ряд постанов, які визначили завдання і строки відродження вугільної, металургійної та машинобудівної промисловості республіки: «Про відбудову вугільних шахт Донбасу» (22 лютого 1943 р.)¹, «Про невідкладні заходи по відбудові системи водопостачання Донбасводтресту і підприємств Наркомчормету в Донбасі» (16 жовтня 1943 р.)². 19 вересня 1942 р. ДКО накреслив заходи по відбудові Криворізького залізрудного басейну³. Ряд постанов та рішень було прийнято по відродженню підприємств машинобудування Харкова, Києва та інших промислових центрів республіки. Ці документи стали бойовою програмою боротьби за відбудову промисловості Радянської України, спрямовували діяльність партійних організацій на виконання накреслених завдань.

Усвідомлюючи свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною, комсомольці і молодь з великим запалом відгукнулись на заклик партії. Вони з'являлись на зруйнованих об'єктах зразу ж після визволення того чи іншого району від загарбників. Так, у Горлівці на шахті ім. Калініна, тільки-но ущух бій, члени ЛКСМУ П. Мусієць і М. Фастов зібрали 12 комсомольців і тут же визначили конкретно, яку участь вони візьмуть у відбудові шахти. А невдовзі з їх активною допомогою була створена перша будівельна бригада (близько 100 чоловік)⁴. Молодь показувала приклад виняткового трудового героїзму. Так, насоси, необхідні для відкачки води, були в затопленій шахті на глибині 5 м. Молоді робітники І. Роспутько і В. Гаташ, використавши протигазові маски, виконали в крижаній воді всі підготовчі роботи по підняттю устаткування. За мужність і трудовий подвиг наказом по тресту «Артемвугілля» молодим гірникам було оголошено подяку і вручено премії⁵.

На відбудовних роботах відчувалась гостра потреба в лісі, цеглі, камені, інструментах. Щоб покрити цю нестачу, розбирали зруйновані приміщення, які не підлягали відбудові, заготовляли ліс у місцевих лісосіках. Організована комсомолом молодь збирала необхідні інструменти у населення, розшукувала їх серед руїн. З метою мобілізації матеріальних ресурсів комсомольські організації Донецької і Луган-

¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 2, М., 1957, стор. 751—752.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 1067, арк. 2, 144.

³ Директивы КПСС и Советского правительства, т. 2, стор. 816.

⁴ Архів ЦК ВЛКСМ. Отчет об участии комсомольцев и молодежи Донецкой области в Отечественной войне, стор. 62.

⁵ «Комсомольская правда», 12 грудня 1943 р.

ської областей з 20 листопада по 20 грудня 1943 р. вирішили провести спеціальний місячник⁶. Донецький обком партії схвалив ініціативу, встановив три премії за найкращі показники⁷. За успішне проведення місячника в Донецькій області змагались 1100 бригад. В результаті перша премія (10 тис. крб.) була присуджена Донецькому міському комсомолу, друга (5 тис. крб.)—Краматорському міському ЛКСМУ⁸.

Комсомол республіки подавав велику допомогу партійним організаціям, розгортаючи соціалістичне змагання. Бригада Івана Панащатенка, секретаря комсомольської організації шахти № 1-біс Сорокіно весною 1943 р. взяла зобов'язання на честь 1 Травня виконати квітневий план вуглевидобутку на 115%. За шість днів квітня бригада вже мала на своєму рахунку 101%, а за першу половину місяця — 112%. Сам І. Панащатенко лише за одну зміну нарубував 22 т вугілля, що дорівнювало 6 нормам. Нарком вугільної промисловості нагородив його значком «Відмінник соціалістичного змагання». Але комсомольський вождь не зупинився на досягнутому і в пам'ять героїв «Молодого гвардії» виконав змінну норму на 700%⁹. За великі успіхи він був нагороджений орденом Леніна.

Широкого розмаху набрало соціалістичне змагання серед молоді на честь 25-річчя ВЛКСМ. У ході його юнаки і дівчата Луганщини героїчними зусиллями відбудували шість шахт, видобули понад план 66 770 т вугілля. 207 молодих робітників були відзначені урядовими нагородами, 101 — грамотами ЦК ВЛКСМ, 500 чоловік завоювали почесне звання майстрів вугілля¹⁰.

Великий вклад внесла молодь у відбудову підприємств металургійної та машинобудівної промисловості. 18 грудня 1943 р. на заводі ім. Орджонікідзе в Донбасі було створено бригаду на чолі з Г. Сидоренком. План січня 1944 р. вона виконала на 273% і одержала перехідний Червоний Прапор заводського комітету комсомолу. Цей колектив запровадив поопераційність, налагодив підготовку робочого місця, товариську взаємодопомогу і співдружність. Це дало можливість скоротити число членів бригади на три чоловіки. Якщо в лютому виробничий план було виконано на 349%, то в березні — на 355%, при цьому продукція випускалась лише відмінної якості. За цей час члени бригади допомогли оволодіти виробничими професіями 6 учням¹¹.

Чудовими організаторами молоді були комсомольці чавуноливарного цеху Донецького металургійного заводу. Вони цікавились виробничим життям свого колективу, проявляючи ініціативу в кожній справі. Коли цеху доручили важливе замовлення по виготовленню турбін, комсомольці взяли шефство і контроль над його виконанням. Комсомольська організація провела в зв'язку з цим велику роз'яснювальну роботу серед молоді, допомагала відстаючим. Коли в заводському комітеті ЛКСМУ стало відомо, що комсомольсько-молодіжна бригада т. Покровського відстає а виробничі завдання виконується на 70—80%, була скликана нарада, яка обговорила роботу бригади і накреслила конкретні заходи щодо її поліпшення. Це дало позитивні результати. Члени бригади почали систематично перевиконувати норми виробітку¹².

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, од. зб. 1375, арк. 68.

⁷ «Молодь України», 16 листопада 1943 р.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, од. зб. 1377, арк. 34.

⁹ «Молодь України», 12 жовтня 1943 р.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-а, од. зб. 123, арк. 42.

¹¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 424—3, од. зб. 61, арк. 6, 13.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, од. зб. 1377, арк. 62.

На відбудові Макіївського металургійного заводу ім. Кірова працювало понад сорок комсомольсько-молодіжних бригад. Комсомольці створили пости для швидкого просування деталей для відбудовуваних об'єктів, проявляли справжній трудовий героїзм і винахідливість, перевиконували норми, боролись за підвищення продуктивності праці. Робітник комсомольсько-молодіжної бригади, очолюваної т. Воробйовим. Бухкало перший на 45-метровій висоті під час сильних морозів розпочав монтажні роботи. Його товариші працювали по 16—18 годин на добу, інколи не залишали будівельний майданчик протягом кількох діб. У липні 1944 р. на заводі було задано домну № 2, чим повністю завершено металургійний цикл¹³.

У відбудові Дніпропетровського заводу ім. Леніна брали участь 44 комсомольсько-молодіжні бригади. Колектив т. Яковлева, працюючи на 25-градусному морозі, коли руки прилипали до металу, виконував норми на 200—250%. Не вистачало інструментів, дефіцитних матеріалів, досвіду. Комсомольська організація заводу під керівництвом партійного бюро спрямувала свою роботу на подолання цих труднощів. Під час місячника було зібрано понад 4 тис. одиниць різного інструменту, понад 3 т кольорового металу. Широко практикувались виробничі наради бригадирів по обміну досвідом. Набули розповсюдження нові форми соцзмагання. Так, лише за 1944 р. проведено 10 вахт, присвячених знаменним датам та святкам — 1 Травня, 25-річчю ВЛКСМ¹⁴ і т. д.

Партійні організації підприємств допомагали створювати комсомольсько-молодіжні бригади, розгортати соціалістичне змагання, мобілізувати молодь на дострокове виконання виробничих планів, організовувати технічне навчання юнаків і дівчат. На Харківському електромеханічному заводі 18 грудня 1943 р. парторганізація провела збори кадрових робітників, де обговорювалось рішення ДКО про відбудову заводу. Ветеранів праці закликали навчати молоді кадри виробничих професій і зміцнювати трудову дисципліну на підприємстві. Партійне бюро двічі обговорювало звіти секретаря комітету комсомолу про агітаційну й організаторську роботу серед молоді¹⁵. Перед колективом Харківського заводу маркшейдерських інструментів стояло бойове завдання — протягом серпня-вересня 1944 р. освоїти і ввести в дію машину ПМ-35 для Донбасу. 70% заводських робітників становила молодь. З допомогою комуністів комсомольська організація ще ширше розгорнула роботу по створенню комсомольсько-молодіжних бригад. Так, у збірному цеху заводу під керівництвом майстра, комуніста т. Булгакова, була організована бригада з 10 чоловік¹⁶.

Партійні організації промислових підприємств республіки поширювали досвід стахановців, на їх прикладах навчали десятки і сотні молодих робітників. Парторганізація шахти № 19—20 Микитівського району на Донбасі значну увагу приділяла вихованню у них любові до своєї професії. Для цього їх зараховували до бригад кваліфікованих гірників, прикріплювали новаків до стахановців. Особливу увагу парторганізація приділила навчанню робітників провідних професій. Ініціаторами створення стахановських шкіл у заборі виступали комуністи-вибійники, майстри вугілля. У вересні 1945 р. на шахті працювали 254 стахановці, в тому числі 57 вибійників¹⁷.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 1067, арк. 162—163.

¹⁴ Там же, ф. 7, оп. 7—2, од. зб. 190, арк. 18—19.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 1962, арк. 9, 13.

¹⁶ Там же, оп. 1—18, од. зб. 349, арк. 84.

¹⁷ «Партробітник України», 1945, № 9, стор. 21—25.

Комуністична партія, виходячи з ленінського положення, що «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу»¹⁸, боролась за її піднесення на всіх етапах соціалістичного будівництва. 11 грудня 18-річний забійник шахти № 3 Нестеровка тресту «Куйбишеввугілля» В. Паршиков видобув 35 т вугілля, що становило 1166% завдання, а 15 грудня — 45 т, тобто 1548%¹⁹. Комсомолец М. Злобін з Єнакіївської шахти № 75 дав за зміну 85 т, виконавши норму на 1265%²⁰.

У відбудовний період комсомольські організації Донбасу ставили своїм завданням допомогти всім молодим гірникам досягти рівня роботи досвідчених майстрів вугілля Панащатенка, Кеда, Паршикова, Злобіна, Сахна, які виконували свої виробничі завдання на 500—1200 і більше процентів. У грудні 1943 р. на шахтах Донбасу працювало 235 комсомольсько-молодіжних бригад²¹.

Завдяки наполегливій праці трудящих, у тому числі комсомольців і молоді, керованих партійними організаціями, наприкінці 1943 р. у відбудові вугільної промисловості Донбасу було досягнуто значних успіхів. Лише в Донецькій області стала до ладу 141 мала шахта²². Комбінат «Донецьквугілля» дав країні 158 894 т «чорного золота», або 109% до плану. Добовий видобуток піднявся до 8365 т²³. У Луганській області почали працювати трести «Краснодонвугілля», «Свердловвугілля», «Фрунзевугілля», «Боковантрацит», «Луганськвугілля» та ін.²⁴

Борючись за підвищення продуктивності праці, 1290 молодіжних бригад на заводах чорної металургії України систематично перевиконували свої виробничі норми. Робітничий клас України невпинно зростав за рахунок молоді, яка приїздила з різних кінців республіки. Всього за 1943—1945 рр. на Україну для постійної роботи в промисловості і на транспорті прибуло понад 500 тис. юнаків і дівчат²⁵.

У роки Великої Вітчизняної війни робітничий клас поповнювався також за рахунок молодих службовців, які перейшли на роботу в забої, на фабрики і заводи.

1944 р. ДКО поставив перед гірниками завдання форсувати відбудову великих і середніх шахт. Партійні організації спрямовували і очолювали цю роботу. Бюро Донецького обкому КП(б)У на засіданні 31 червня 1944 р. розробило відповідні заходи, намітивши зокрема до кінця 1944 р. довести видобуток вугілля по комбінату «Донецьквугілля» до 45 тис. т на добу, форсувати введення в дію 99 основних шахт.

17 серпня 1944 р. бюро Луганського обкому партії вирішило відбудувати 21 шахту і домогтися у грудні 1944 р. середньодобового видобутку вугілля по комбінату «Луганськвугілля» в 35 тис. т.²⁶

Під керівництвом партійних організацій шахтарі Донбасу з успіхом виконували ці завдання, відродивши вже наприкінці 1944 р. 84 основних і кількості дрібних шахт²⁷.

Шахти, відбудовані комсомольцями і молоддю, називались ком-

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 379.

¹⁹ «Молодь України», 13, 15 грудня 1943 р.

²⁰ «Молодь України», 25 грудня 1943 р.

²¹ «Молодь України», 7 вересня 1944 р.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 336, арк. 58.

²³ Там же, оп. 1—18, од. зб. 159, арк. 39.

²⁴ Там же, оп. 1—14, спр. 335, арк. 4.

²⁵ Там же, ф. 7, оп. 7—2, од. зб. 237, арк. 284.

²⁶ Там же, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 40, арк. 21—25, 17.

²⁷ Нариси розвитку народного господарства УРСР, К., 1949, стор. 501.

сомольсько-молодіжними. Першою з них була шахта № 14 тресту «Артемвугілля», яку відроджували 25 комсомольсько-молодіжних бригад²⁸. На початку лютого 1944 р. М. Рибін, забійник 67-ї шахти цього тресту, дав 1320% норми, М. Афонін з шахти № 19—20 виконав завдання на 2008%²⁹.

Широкого розмаху набув рух за оволодіння складними професіями. Ініціаторами руху дівчат Донбасу за оволодіння чоловічими професіями виступили М. Гришутіна, Н. Кузьменко, М. Пекова. Їх приклад наслідували дівчата-сталевари, зокрема комсомолка Т. Толмачова — дочка знатного сталевара-орденоносця, розстріляного німецькими окупантами.

Значних трудових досягнень добилися у 1944 р. комсомольці і молодь підприємств комбінату «Луганськвугілля», які підняли з руїн 16 шахт, видобули в понаднормовий час 250 тис. т вугілля і навантажили 180 ешелонів палива. Близько 29 тис. молодих шахтарів досконало оволоділи провідними гірничими професіями, понад 7 тис. чоловік стали стахановцями та ударниками, 700 завоювали звання майстрів вугілля³⁰.

1943—1945 рр. комсомольці і молодь широко розгорнули рух за дострокову відбудову цехів, домен, рудників. На Дніпропетровському заводі ім. Леніна за ініціативою комсомольців електричного цеху було взято шефство над відбудовою ливарного цеху і відроблено тут в понадзаводський час 3400 людино-годин³¹.

Комсомольська організація Дніпропетровського заводу ім. Дзержинського стала ініціатором відбудови домни № 7 і пароповітродувної станції. Всі комсомольці і молодь міста підтримали їх, вирішили відробити на цих промислових об'єктах не менше 30 годин кожний. Бюро Дніпропетровського обкому ЛКСМУ схвалило ініціативу і зобов'язало ширити соціалістичне змагання між бригадами за кращу участь у відбудові, популяризувати підсумки цього руху³². Комсомольці встановили оперативні пости, щоб прискорити надходження замовлень. В спеціальних випусках «Комсомольської блискавки» відзначались кращі відбудовники і критикувалися ті, хто погано працював³³. На 15 листопада 1944 р. комсомольці і молодь міста мали на своєму рахунку 30 тис. людино-годин, відроблених у понаднормовий час.

Велике значення для металургійної промисловості країни мало відродження Криворізького залізрудного басейну. У відбудові рудників велику роль відіграли молодь і комсомольці. За ініціативою члена ЛКСМУ Л. Студентова 28 квітня 1944 р. була організована перша в Кривбасі комсомольсько-молодіжна бригада з семи чоловік, яка стала ініціатором соціалістичного змагання за право носити звання фронтової бригади³⁴, виконувати змінне завдання не менше як на 150%, випускати продукцію тільки доброї і відмінної якості, у вільний від роботи час відробити кожному члену бригади по 60 годин на відбудові культурно-освітніх установ і житла³⁵. Бригада спорудила надшахтне дерев'яне приміщення, відбудувала шахти, проклала 900

²⁸ «Комсомольская правда», 7 січня 1944 р.

²⁹ «Комсомольская правда», 11 лютого 1944 р.

³⁰ «Молодь України», 5 січня 1945 р.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—2, од. зб. 190, арк. 20.

³² Там же, оп. 3, од. зб. 1376, арк. 134.

³³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 22, оп. 2, од. зб. 310, арк. 38—39.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, од. зб. 1375, стор. 210.

³⁵ «Комсомольская правда в Криворож'є», 17 травня 1944 р.

погонних метрів підземного кабелю, дістала із зруйнованої шахти 8 вагонеток, виробничі норми виконувала не менш як на 200%. Тільки-но шахта стала до ладу, бригада спустилася в забій і звернулася до всієї молоді наслідувати її приклад. Криворізький міський комітет комсомолу запропонував широко обговорити це звернення на зборах комсомольсько-молодіжних бригад, у рудничних комітетах, на бюро райкомів³⁶.

28 травня 1944 р. у Кривому Розі відбувся перший зліт молодих гірників Кривбасу. Серед них розгорнулось соціалістичне змагання за вищу продуктивність праці. Так, 24 травня комсомольсько-молодіжна бригада бурильників рудоуправління «Жовтеньруд» виконала змінне завдання на 678%, а члени її Нешташ і Бурич дали по 16 норм за зміну.

З нагоди першого зльоту бригада Л. Студентова стала на стахановську вахту і виконала денне завдання на 400%, а 27 травня — на 500%³⁷. Передові виробничники поділились досвідом з посланцями молоді Кривбасу і закликали її активно боротися за перевиконання виробничих планів, якнайкраще використовувати техніку, не допускати браку в роботі, берегти інструмент.

Ще більшого розмаху набуло соціалістичне змагання на честь 27-ї річниці Жовтня. Молоді гірники брали на себе зобов'язання давати по 3—5 норм за зміну. Незабаром бурильники І. Стадник, І. Кобзар, І. Курило з шахти № 11 шахтоуправління ім. Ілліча стали працівниками за методом автора швидкісного багатозабійного буріння. Менше ніж за рік на Криворіжжі стало до ладу 28 малих та середніх і 3 великі шахти. В цьому немала заслуга молоді. Якщо у квітні 1944 р. була лише одна молодіжна бригада, то в грудні — 570. У боротьбі за відбудову великої промисловості комсомольці і молодь республіки виступали ініціаторами багатьох чудових справ, активно підтримували починання, що народжувалися в країні, як, наприклад, почин московської комсомолки К. Баришникової, яка запропонувала виконувати встановлене завдання по випуску продукції меншою кількістю робітників. Наслідуючи цей приклад, молодіжна стахановська бригада Н. Журавської на Харківському електромеханічному заводі вивільнила понад половину робітників, яких було переведено на інші ділянки. Але, незважаючи на зменшення робочих рук, юнаки і дівчата виконували завдання на 220%. Всього по місту за перший квартал 1945 р. з складу молодіжних бригад було вивільнено 306 чоловік³⁸.

Молоді харків'яни виступили ініціаторами відродження руху багатOVERстатників. Наприкінці літа 1944 р. фрезерувальниці Харківського турбінного заводу Пугалова і Аргунова виявили бажання працювати одночасно на двох верстатах. Дирекція, партійна та комсомольська організації створили їм усі умови. З перших же днів роботи по-новому молоді робітниці давали по 15—17 норм за зміну. Їх приклад наслідували інші. В січні 1945 р. на заводі працювало 32 багатOVERстатники, які замінили близько 100 робітників.

На промислових підприємствах України широкого застосування набув метод Є. Агаркова, який запропонував об'єднати невеликі бригади та ділянки і таким чином вивільнити частину інженерно-технічних працівників і робітників, не знижуючи продуктивності праці. В усіх великих промислових містах Донецької області наради керівників

³⁶ «Комсомольская правда в Криворожье», 18 травня 1944 р.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7. оп. 3, од. зб. 1375. арк. 165; од. зб. 1377. арк. 134.

³⁸ «Комсомольская правда», 16 лютого, 5 квітня 1944 р.

молодіжних бригад обговорили це питання. 20 травня на зльоті молодих гірників Марганця Н. Єгорова розповіла, що очолювана нею комплексна бригада шахтоуправління ім. Кірова тресту «Кривбасруда», працюючи за методом Є. Агаркова, план видобутку руди виконала за 15 днів січня 1945 р. на 143,7%, за 15 днів березня — на 208,6%, за такий же строк у квітні — на 130%³⁹.

Райкоми і міськкоми комсомолу спрямовували роботу молоді на промислових підприємствах і шахтах, організовували соціалістичне змагання. Дзержинський райком ЛКСМУ Кривого Рога в травні провів нараду, на якій бригадири передових комсомольсько-молодіжних колективів поділилися своїм досвідом роботи. У травні на підприємствах Криворіжжя за кращі виробничі показники змагались 9854 молоді робітники⁴⁰.

В результаті трудових зусиль, у тому числі молоді й комсомольців, до першої річниці визволення Донбасу і Придніпров'я було відбудовано 10 доменних печей, близько 40 мартенів, понад 20 прокатних станів і 55 коксових батарей⁴¹. До другої річниці трудящі Донецчини й Криворіжжя ввели в дію 16 доменних печей, понад 30 прокатних станів, 60 коксових батарей, 34 залізородні шахти⁴², 69 основних вугільних шахт, 15 середніх і 359 дрібних, де щодоби видобувалось понад 50 тис. т вугілля⁴³.

Влітку 1945 р. шість металургійних заводів України працювали вже за повним циклом⁴⁴, а доменні й мартенівські печі восени 1945 р. давали 23% довоєнної кількості металу, прокатні стани — 29,5% прокату. Наприкінці 1945 р. українські металурги дали країні понад 2 млн. т чавуну, близько 3 млн. т сталі і 1,5 млн. т прокату. Машинобудівна промисловість на вересень 1945 р. випустила продукції на суму 1617 млн. крб. Валова її продукція в 1945 р. становила понад 25% довоєнного рівня⁴⁵.

У 1945 р. в Донбасі почалось відродження усіх без винятку вугільних шахт, а також спорудження 50 нових для видобутку коксівного вугілля. Уже в квітні Донецький басейн давав найбільше палива в країні. Це значною мірою забезпечувало потреби народного господарства СРСР у металі, вугіллі, машинах, промисловому устаткуванні.

Трудящі України, і зокрема молоді кадри, своєю героїчною працею вписали славу сторінку в історію боротьби за відродження народного господарства в нашій країні. Цей досвід є великим надбанням комсомолу і молоді. Він допомагає їм будувати комуністичне суспільство.

³⁹ «Червоний гірник», 27 квітня 1945 р.

⁴⁰ ПА НП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, од. зб. 1383, арк. 124—125.

⁴¹ «Молодь України», 7 серпня 1945 р.

⁴² ПА НП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, од. зб. 1390, арк. 133.

⁴³ «Комсомольская правда», 8 вересня 1945 р.

⁴⁴ Нариси розвитку народного господарства УРСР, стор. 502.

⁴⁵ Там же, стор. 501.

ВІДНОВЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗМІЦНЕННЯ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РЕСПУБЛІКИ (1943—1946 рр.)

Діяльність комсомолу під час Великої Вітчизняної війни привертає дедалі більшу увагу вчених. Вийшло з друку багато праць про комсомольське підпілля, трудові й ратні подвиги молоді республіки. Однак є ще ряд проблем, що чекають на своїх дослідників, зокрема питання про відновлення й зміцнення комсомольських організацій України, якого досі вчені торкалися лише побіжно¹.

На початку Великої Вітчизняної війни у лавах республіканської комсомольської організації налічувалося близько 1,7 млн. членів. Однак до листопада 1941 р. близько 900 тис. чол. влилися в Червону Армію, понад 100 тис. евакуювалися на Схід, а більше 500 тис. залишилися на окупованій території. Це головним чином ті, що перебували на будівництві оборонних рубежів, бійці винищувальних батальйонів та загонів народного ополчення, які прикривали відхід армійських частин, а також червоноармійці й командири, що потрапили в оточення. В чорні дні окупації фашисти примусово вивезли до Німеччини, розстріляли й замучили близько 300 тис. членів ЛКСМУ*.

Наприкінці грудня 1942 р. почалося визволення України. 14 лютого 1943 р. наші війська ввійшли у Ворошиловград, а вже 17 там було скликано міський комсомольський актив, на якому обговорювалося, зокрема, питання про відновлення й організаційне зміцнення комсомольських організацій. За п'ять днів їх було створено 100, а на 1 березня 1943 р. у 24 районах області налічувалось вже 548 осередків (4082 члени)²⁻³.

На основі досвіду Ворошиловградського обкому комсомолу бюро ЦК ЛКСМУ 20 лютого 1943 р. ухвалило розгорнуту постанову «Про відновлення й роботу комсомольських організацій в районах Української РСР, визволених від німецьких загарбників», у якій вказувалося, що першочергове завдання «обкомів, міськкомів та райкомів комсомолу звільнених районів — відновлення первинних комсомольських організацій»⁴. Водночас підкреслювалося, що діяльність в цьому напрямі «має провадитись не як самоціль, а як один з головних засобів

¹ С. П. Хвостенко. Комсомол — активный помощник Коммунистической партии в борьбе за восстановление и развитие сельского хозяйства в 1943—1950 гг. (по материалам УССР), К., 1954; В. Ю. Білан. Комсомол України — активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за відбудову промисловості республіки в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.), К., 1957; З. А. Сильченко. Борьба КПСС за организационно-политическое укрепление комсомольских организаций западных областей Украины и повышение их роли в деле коммунистического воспитания молодежи (1946—1950 гг.), К., 1954; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1968; П. Тронько. Подвиг твоїх батьків, К., 1968.

* Підраховано автором на основі друкованих та архівних матеріалів.

²⁻³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 79, арк. 33—34.

⁴ Там же, оп. 2, од. зб. 19, арк. 124—125.

мобілізації всіх комсомольців на широке розгортання політичної роботи серед населення, на залучення всієї молоді до активної участі у відбудові зруйнованого гітлерівцями господарства, на успішне проведення всіх сільськогосподарських робіт і на дійову допомогу фронтові»⁵.

Обкоми ЛКСМУ були зобов'язані у 10-денний строк затвердити секретарів та склад бюро міськкомів і райкомів, провести реєстрацію комсомольців тощо⁶. Внаслідок здійсненої роботи комсомольські осередки значно зміцніли організаційно й зросли кількісно. Так, на 1 липня 1943 р. на Україні їх діяло вже 1338; 7608 чол. було поновлено в рядах комсомолу та 3271 прийнято⁷.

24 липня 1943 р. ЦК ЛКСМУ ухвалив постанову «Про концентрацію керівних комсомольських кадрів України в областях, наближених до території України», у відповідності з якою до 1 вересня 1943 р. у резерв ЦК ЛКСМУ було викликано 390 комсомольських працівників міськкомів та райкомів республіки⁸.

До того ж, за домовленістю ЦК ЛКСМУ з ЦК ВЛКСМ кадри для України готувалися в Новосибірську (160 працівників), Казані (80), Саратові (90)⁹, а при ЦК КП(б)У діяли семінари для секретарів комсомольських організацій та активу¹⁰.

Молодь включалася до складу оперативних груп по відновленню партійних, радянських, профспілкових та комсомольських органів на звільненій від окупантів території. Ці групи діставали значну допомогу від комсомольських організацій передових частин Червоної Армії.

Ще в січні 1943 р. ЦК ЛКСМУ прийняв рішення про переїзд з Москви на Україну частини членів ЦК (8 чол. на чолі з секретарем М. Підтиченко). Вони перебували в Луганську, Харкові, а після звільнення столиці Радянської України переїхали до Києва. Члени ЦК систематично подавали на місцях допомогу комсомольським працівникам у проведенні активів і зборів.

Аналіз рішень ЦК та обкомів ЛКСМУ, прийнятих протягом 1943—1944 рр., свідчить про те, що вони уважно стежили за відновленням та зростанням комсомольських організацій, а також за проведенням масово-політичної роботи серед молоді України. Лише за жовтень—листопад 1943 р. ЦК ЛКСМУ прийняв рішення «Про відновлення та зростання комсомольської організації Ленінського району м. Харкова», «Про підбір та роботу з секретарями комсомольських організацій у Харківській області», «Про організацію двомісячних курсів підготовки й перепідготовки кадрових комсомольських працівників для звільнених районів західних і правобережних областей України» і т. д.¹¹ Як свідчать протоколи засідань бюро обкомів ЛКСМУ, майже на кожному з них розглядались питання про поновлення молоді в комсомолі, зміцнення первинних організацій тощо.

Велику допомогу комсомольській організації України подав ЦК ВЛКСМ, за рішенням якого протягом 1943—1945 рр. у нашу республіку з 50 обкомів, крайкомів та ЦК національних республік прибуло

⁵ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1968, стор. 404.

⁶ ІА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 19, арк. 125.

⁷ Там же, од. зб. 25, арк. 342.

⁸ Там же, арк. 388.

⁹ Там же, оп. 3, од. зб. 1, арк. 60—61.

¹⁰ Там же, оп. 2, од. зб. 19, арк. 148.

¹¹ Там же, ф. 7, оп. 2, од. зб. 25, арк. 123, 131; од. зб. 26, арк. 183.

3208 керівних комсомольських працівників¹². Адже більшість членів ЛКСМУ, секретарів обкомів та райкомів перебувала на фронтах або виконувала спецзавдання. В боях за Батьківщину віддали своє життя перший секретар ЦК ЛКСМУ Я. О. Хоменко, секретар Полтавського обкому комсомолу А. Ф. Калишенко, Житомирського -- О. Д. Харитонов та багато інших. Керівні комсомольські кадри України формувалися і з місцевих комсомольців, а також з тих, що повернулися з армії та партизанських загонів. Серед них були досвідчені працівники, такі, як В. Дрозденко, М. Ситник, Л. Загоруйко, Л. Калаш, М. Андросов, Л. Лісовий, Т. Чубарева, Г. Міщенко, В. Мамитько, В. Семичастний, І. Кушко, М. Оніпко та ін.¹³

Велику увагу відновленню та зростанню комсомольських організацій приділяли ЦК КП(б)У та обкоми партії. У Ворошиловградську, Сталінську, Сумську та Чернігівську області було відряджено 17 працівників ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ¹⁴. 12 червня 1943 р. Ворошиловградський обком КП(б)У вирішив ввести до номенклатури міських мів і райкомів партії секретарів первинних комсомольських організацій¹⁵.

6 лютого 1944 р. бюро Сумського обкому КП(б)У заслухало доповідь секретаря обкому ЛКСМУ про роботу комсомолу на селі. У постанові вказувалося, що райкоми партії приділяють мало уваги первинним комсомольським організаціям. Обком КП(б)У зобов'язав секретарів райкомів негайно ж виправити становище¹⁶.

Саме під керівництвом партії досягнуто значних успіхів у комсомольській роботі. Так, майже в усіх колгоспах Варварівського району Миколаївської області було створено первинні осередки, внаслідок чого районна організація зросла на 367 чол. і стала найбільшою в області. У цьому обком партії відзначав велику заслугу першого секретаря РК КП(б)У тов. Левченка, який особисто займався налагодженням роботи РК ЛКСМУ та первинних організацій¹⁷.

Оскільки у 1943—1944 рр. багато районів України перебувало в прифронтовій смузі, то обкоми і райкоми партії та комсомолу багато уваги приділяли насамперед безпосередній допомозі фронту. Комсомольці споруджували оборонні об'єкти, обладнували госпіталі тощо. Значний їх внесок також у відбудову народного господарства, зокрема шахт Донбасу, ХТЗ, Дніпрогесу. За цією величезною роботою часто не було змоги приділяти належну увагу первинним комсомольським організаціям.

У цей час у їх роботі було допущено деякі хиби, зокрема в поновленні молоді в членах ВЛКСМ, виключенні з комсомолу або накладанні стягнень. Так, бюро Харківського обкому ЛКСМУ 14 травня 1943 р. запропонувало Куп'янському райкомові закінчити розгляд особових справ щодо поновлення в членстві до 1 липня 1943 р. Поспішність призвела до того, що до лав ВЛКСМ потрапили 6 зрадників Батьківщини¹⁸. Херсонський та деякі інші РК ЛКСМУ взяли «зобов'язання» завершити розгляд особових справ молоді з метою поновлення в комсомолі до 1 травня 1944 р., що було порушенням інструкцій ЦК ЛКСМУ з цього питання¹⁹. Однак, незважаючи на всі хиби

¹² П. Троїцько. Назв. праця, стор. 384.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-в, од. зб. 21, арк. 294.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 2274, арк. 46—47.

¹⁵ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 311, оп. 1, од. зб. 48, арк. 50.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 363, арк. 7.

¹⁷ Там же, ф. 17, оп. 44, од. зб. 1771, арк. 249.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, од. зб. 2, арк. 31—32.

¹⁹ Там же, арк. 28—29.

в організаційній роботі, кількість первинних осередків в республіці на 1 січня 1945 р. становила 36 тис. (близько 288 тис. комсомольців), в той час як у березні 1944 р. їх налічувалося всього 11 540 (близько 122 тис.)²⁰.

Склад комсомольських організацій порівняно з довоєнним часом зазнав значних змін. Близько 70% їх становили дівчата. Зростання первинних осередків відбувалося головним чином за рахунок учнівської молоді. Повільно відновлювалися комсомольські організації на селі. Багато з них були нечисленними.

Протягом 1944—1945 рр. ЦК ВЛКСМ та ЦК ЛКСМУ вжили заходів щодо організаційного зміцнення первинних осередків. Підкреслювалася важливість цієї справи і вказувалося на істотні недоліки в її проведенні, зокрема Одеським обкомом ЛКСМУ, який допустив порушення Статуту ВЛКСМ і промахи в політико-виховній роботі серед молоді. Так, політробота підмінялася адмініструванням, а організаційна — розсилкою великої кількості директив, виконання яких майже не перевірялося²¹. ЦК ВЛКСМ відзначав, що ці недоліки пояснюються насамперед низьким ідейно-політичним рівнем ряду комсомольських працівників, поганим добром та вихованням кадрів.

Центральні органи ЛКСМУ спрямували діяльність обкомів і райкомів на поліпшення організаційно-політичної роботи серед молоді. В 1944/45 навчальному році 11 486 активістів вчилася в мережі комсомольської політосвіти, 4596 комсомольців — у районних партшколах, 241 — у вечірніх університетах марксизму-ленінізму, 1420 — у вузах (заочно) та 9281 — самостійно вивчав курс історії партії²². Особливу увагу було приділено підготовці та перепідготовці керівних комсомольських кадрів. В 1944—1945 рр. на курсах при ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ та при обкомах партії навчалося 1909 комсомольських працівників. 126 секретарів та заввідділами обкомів ЛКСМУ вчилися заочно у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б)²³.

За рішенням ЦК ВЛКСМ було відкрито Центральну комсомольську школу, для секретарів обкомів і міськкомів — тримісячні курси, для секретарів райкомів — двомісячні, а первинних комсомольських організацій — одномісячні.

Велике значення для підготовки комсомольських кадрів та посилення масово-політичної роботи серед молоді мали XIII Пленум ЦК ВЛКСМ (березень 1945 р.) та IV Пленум ЦК ЛКСМУ (травень 1945 р.).

Комсомольські організації здійснювали серед населення активну політико-виховну роботу. Наприклад, у Харкові було створено 64 агітбригади в складі 600 юнаків та дівчат, які за кілька днів знищили всі оголошення окупантів та фашистську літературу, а за три місяці розповсюдили понад 70 тис. закликів і плакатів (понад 20 тис. на молодіжні теми)²⁴. Протягом 1943 р. у Харкові відбулося 450 зустрічей молоді з бійцями харківських дивізій, відомим снайпером Л. Павличенко, матір'ю О. Кошового та батьком Лялі Убийвовк²⁵. В 1944—1945 рр. на Україні працювало 60 тис. агітаторів, які обладнували стенди для газет, фотовітрини тощо²⁶.

²⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—2, од. зб. 113, арк. 104; ф. 1, оп. 9-а, од. зб. 123, арк. 402.

²¹ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 82, оп. 2, од. зб. 3, арк. 14—20.

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 9, од. зб. 70, арк. 2; оп. 3, од. зб. 848, арк. 48.

²³ Там же, оп. 3, од. зб. 848, арк. 48.

²⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 14, оп. 1, од. зб. 127, арк. 36.

²⁵ Там же, арк. 37.

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, од. зб. 1118, арк. 17.

Особливо велика увага приділялася масово-політичній роботі серед населення західних областей республіки. Відновлення партійних, радянських і комсомольських органів проходило тут у винятково напруженій боротьбі з українськими буржуазними націоналістами, які чинили запеклий опір Радянській владі. Вони покладали великі надії на політичну відсталість місцевих жителів. Лише в Тернопільській області було 39 тис. неписьменної та малописьменної молоді²⁷. Під час фашистської окупації націоналісти створили в західноукраїнських областях свої молодіжні організації «Юнацтво» та «Січ». Певну частину молоді їм вдалося втягти до націоналістичних загонів УПА і УНРА, а також до дивізії «СС-Галичина». Молодь польської національності здебільшого перебувала під впливом політичних груп, що підтримували польський емігрантський буржуазний уряд у Лондоні²⁸. Разом з німецькими окупантами націоналісти знищили в західних областях України майже весь радянський та комсомольський актив. Досить сказати, що в 1944 р. у Львівській області зареєструвалося тільки 683 комсомольці, а в Дрогобицькій — 550*. В січні 1945 р. у західних областях налічувалося тільки 18 сільських партійних організацій²⁹.

Ще до повного визволення західноукраїнських земель відзначалася незадовільна робота серед молоді західних областей УРСР³⁰.

Передова газети «Правда» від 7 жовтня 1944 р. закликала посилити боротьбу з націоналістами, вжити всіх заходів до розгортання політичної та культурно-освітньої роботи. В західні області виїхали члени Політбюро та відповідальні працівники ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ. Там відбулися збори партійного й комсомольського активу, а також нарада перших секретарів та секретарів по пропаганді. 22 листопада 1944 р. на Пленумі ЦК КП(б)У було заслухано звіт Волинського, Станіславського та Чернівецького обкомів партії³¹.

На початку 1945 р. ЦК КП(б)У поставив перед комсомолом республіки завдання найближчим часом створити первинні осередки в усіх селах³². Настанови партії стали бойовою програмою дій для керівних комсомольських органів. Однак не вистачало кадрів. До того ж, буржуазні націоналісти, щоб перешкодити відновленню радянських і партійних органів, вдалися до терору. Так, на початку 1944 р. в с. Колоденці на Ровенщині вони вбили К. Максюка і вирізали всю його сім'ю тільки за те, що він став на комсомольський облік. В Дрогобицькій області бандити повісили 5 дівчат — членів комсомольської організації с. Криниці, залишивши напис: «Хто піде в комсомол, так буде кожному»³³. Крім терору, буржуазні націоналісти застосовували й інші методи. Так, у жовтні 1944 р. в с. Підгорці Стрийського району Дрогобицької області бандерівці проникли до складу однієї з перших в області комсомольських організацій з метою збирання відомостей про активних борців за Радянську владу. За вказівкою ворогів було вбито комсомолок Дазду, Мельник, Гадяк та членів їх сімей³⁴.

Для успішного відновлення радянського суспільного життя й протидії збройним злочинам націоналістів у багатьох містах і селах, го-

²⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 96, арк. 28.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 361, арк. 1.

* До цього числа входять прибулі з східних районів, партизанських загонів та армії.

²⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—55, од. зб. 275, арк. 17.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 351, арк. 39.

³¹ «Правда України», 10 грудня 1944 р.; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 275, арк. 17.

³² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 301, арк. 70.

³³ Там же, од. зб. 63, арк. 11; оп. 10, од. зб. 81, арк. 7.

³⁴ Там же, од. зб. 192, арк. 90—92.

ловним чином з комсомольців та молоді, було створено винищувальні батальйони й групи самозахисту. Боротьба комсомольців західноукраїнських областей з націоналістичними бандитами — одна з найяскравіших і славних бойових сторінок в історії ЛКСМУ. У цій жорстокій боротьбі комсомольці виявили справжній героїзм. Особливо відзначилася група на чолі з секретарем Славського РК ЛКСМУ (Дрогобицька область) тов. Нікітіним³⁵.

За виявлену мужність і героїзм сотні комсомольців було нагороджено орденами, цінними подарунками та грамотами ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ.

Незважаючи на перешкоди, в усіх західноукраїнських областях комсомольські організації відновлювали свою роботу за допомогою політорганів армійських частин і найактивнішої частини місцевої молоді. При обкомах ЛКСМУ створювалися агітбригади. Наприклад, на Волині в 1944 р. працювало 1487 агітаторів³⁶, які давали концерти, проводили молодіжні вечори, демонстрували кінофільми, організовували районні та обласні зльоти селянської молоді.

Відновлення діяльності первинних осередків у цих областях було завданням всього комсомолу республіки. Тому протягом 1944—1945 рр. туди на постійну комсомольську роботу з інших областей республіки поїхало 4553 чол., тисячі членів ВЛКСМ прибули, щоб працювати за фактом³⁷. Вони діставали значну допомогу від ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМУ та обкомів комсомолу, які систематично відряджали в західноукраїнські області спеціальні агітаційно-пропагандистські групи³⁸. Їх члени читали лекції, проводили бесіди, ділилися досвідом комсомольської роботи. За рішенням ЦК ЛКСМУ республіканські комсомольські газети щотижня присвячували сторінку спеціально для молоді західних областей, а радіостанції — молодіжні передачі. Протягом 1944—1946 рр. ЦК ЛКСМУ ретельно добирав кадри для комсомольської роботи в тих областях.

Велику роль у створенні комсомольських організацій на селі відіграли комсорги обкомів, міськкомів та райкомів ЛКСМУ. Так, до грудня 1944 р. в Дрогобицькій області не було жодного комсомольця із селян. Завдяки наполегливій праці комсоргів у грудні їх уже стало 127. У січні 1945 р. створено перші 11 сільських комсомольських осередків, а вже до 1 квітня — 97³⁹. У березні того ж року у західноукраїнських областях було прийнято в комсомол 2640 сільських юнаків та дівчат, які створили 441 первинну організацію⁴⁰. Це були перші наслідки активної діяльності комсомольських органів, комсоргів, пропагандистських груп тощо під керівництвом партії.

16 квітня 1945 р. ЦК ЛКСМУ ухвалив постанову «Про хід виконання рішень ЦК ЛКСМУ про поліпшення масово-політичної та організаційної роботи комсомольських організацій західних областей України серед сільської молоді». У ній підкреслювалися недоліки й пропонувалося до 30 квітня направити на постійну роботу в села 3,5 тис. чол., сміливіше висувати на керівні посади місцевих комсомольців, ширше популяризувати в пресі життя молоді⁴¹. Протягом року після визволення західноукраїнських областей комсомольські організації

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 81, арк. 53.

³⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 352, арк. 36.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 192, арк. 198.

³⁸ Там же, арк. 197.

³⁹ Там же, оп. 10, од. зб. 81, арк. 5.

⁴⁰ Там же, оп. 7—2, од. зб. 186, арк. 121.

⁴¹ Там же, арк. 122—123.

майже відновили свою роботу. Там діяло 6327 первинних осередків, які об'єднували понад 61 тис. членів⁴².

Згідно з рішеннями керівних партійних та комсомольських органів обкоми партії та комсомолу зобов'язали міськкоми та райкоми забезпечити повсякденне керівництво виборами, обрання до керівних комсомольських органів політично зрілих, здібних та ініціативних працівників⁴³.

Перші з часу війни звітно-виборчі збори, в січні — березні 1945 р., мали виняткове значення для зміцнення комсомольських організацій, підвищення їх активності. В той час остаточно були укомплектовані 24 обкоми ЛКСМУ, 72 міськкоми та 813 райкомів. Уже наприкінці 1945 р. в республіці діяло понад 51 тис. комсомольських організацій, які об'єднували майже 772 тис. членів⁴⁴.

В січні 1946 р. утворилася нова Закарпатська область. ЦК ВЛКСМ спеціальним рішенням від 14 січня 1946 р. прийняв Спілку молоді Закарпатської України до складу Ленінського комсомолу.

Протягом 1943—1946 рр. проведено величезну роботу по відновленню комсомольських організацій України. Однак її не було завершено. Так, наприкінці 1945 р. у лавах комсомолу республіки налічувалося майже на 1 млн. чол. менше, ніж до війни, діяло багато нечисленних осередків. Тому центральні партійні й комсомольські органи вказували обкомам та райкомам на необхідність посилити масово-політичну та організаційну роботу серед молоді.

4 листопада 1945 р. ЦК ЛКСМУ ухвалив постанову «Про зростання та організаційне зміцнення первинних комсомольських організацій». Вона підкреслювала необхідність створити міцні осередки на всіх підприємствах, в учбових закладах, колгоспах, радгоспах та МТС⁴⁵.

Відновлення й організаційно-політичне зміцнення комсомольських організацій республіки було проведено в надзвичайно короткі строки. Це відіграло вирішальну роль у мобілізації молоді на відродження зруйнованого війною народного господарства республіки.

⁴² ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—2, од. зб. 186, арк. 76.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 455, арк. 72.

⁴⁴ Історія ЛКСМУ, стор. 404; П. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), К., 1968, стор. 32.

⁴⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—2, од. зб. 187.

З ДОСВІДУ ОБОРОННО-МАСОВОЇ РОБОТИ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ В РОКИ ДОВОЄННИХ П'ЯТИРІЧОК

Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді завжди була бойовим помічником партії в її боротьбі за торжество справи пролетарської революції, за побудову соціалізму і комунізму. Чудові риси радянської молоді — мужність і відвага, любов до Батьківщини і ненависть до її ворогів найяскравіше проявилися у діяльності комсомолу по зміцненню оборонної могутності соціалістичної Вітчизни. Цю роботу комсомол провадив на основі ленінських вказівок про захист Радянської республіки і посилення її обороноздатності, у відповідності з рішеннями Комуністичної партії. На III з'їзді РКСМ Володимир Ілліч говорив, що молоді Країни Рад необхідно «об'єднати всі свої сили, щоб підтримати робітничо-селянську владу проти нашествия капіталістів»¹.

Спілка молоді жила і вчилася, як заповідав Ілліч. У довоєнні роки вона розгорнула широку оборонно-масову роботу, допомагаючи Комуністичній партії у будівництві і зміцненні Радянських Збройних Сил, навчала юнацтво військовій справі і залучала його у фізкультурний рух, формувала у нього високі морально-політичні і бойові якості. Вся діяльність комсомолу була підпорядкована вихованню радянських патріотів.

Практична участь Спілки в створенні і розвитку Збройних Сил у роки довоєнних п'ятирічок проявилася у військово-шефській роботі, яка розпочалася ще у 1922 р., коли V з'їзд РКСМ ухвалив взяти шефство над Військово-Морським Флотом (ВМФ). Комсомол країни під керівництвом Комуністичної партії розгорнув активну діяльність по відбудові і дальшому розвитку флоту. Допомога була різнобічна: комсомольські мобілізації на флот, збір коштів на будівництво кораблів, збір інструментів, проведення суботників по ремонту суден та ін. За короткий час ВМФ виріс у могутню силу. 1932 р. Реввійськрада СРСР від імені Збройних Сил винесла подяку Ленінському комсомолу за шефську роботу і за допомогу в будівництві ВМФ.

Значний вклад у цю справу вніс і комсомол України — бойовий загін ВЛКСМ. Комсомольські організації республіки шефствували над кораблями, підрозділами і частинами Чорноморського флоту. 1923 р. ЛКСМУ направила на флот 3900 комсомольців², а 1932 р. у складі його було 40% посланців УРСР³. Комсомольські осередки провадили Тижні Червоного флоту, організовували гуртки юних моряків. Лише у 1931—1932 рр. у військово-морських гуртках на 22 підприємствах Києва навчалася 2065 чол.⁴

Важливою формою шефської роботи було соціалістичне змагання між колективами підприємств і підшефними військовими частинами.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 253—254.

² Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1968, стор. 147.

³ «Комсомолец України», 18 вересня 1932 р.

⁴ «Комсомолец України», 9 червня 1932 р.

Так, ударна комсомольська бригада ім. КІМ'а Харківського паровозобудівного заводу на чолі з К. Тугаєм, змагалася з моряками-чорноморцями на чолі з молодшим командиром Беловим. Заводські комсомольці зобов'язалися виконати планове завдання, вивчити рішення XVII з'їзду ВКП(б), скласти успішно екзамени по оволодінню мінімумом військових знань. Моряки повністю виконали нормативи бойової і політичної підготовки, забезпечили зразковий догляд за бойовою технікою, підвищували політичний рівень⁵.

В арсеналі шефської роботи комсомолу було листування з воїнами, виїзди у підшефні частини, виступи партійних і радянських працівників з доповідями на кораблях. Водночас чорноморські моряки бували на заводах, фабриках, в радгоспах, брали участь у переключках та ін.

Комсомол УРСР шефствував над 1-м кінним корпусом Червоного козацтва (згідно з рішенням IV з'їзду ЛКСМУ в травні 1922 р.). Юнаки й дівчата республіки вивчали бойовий і політичний досвід червоних козаків. Кращих представників з робітниче-селянської молоді комсомольські осередки направляли у ряди мужніх захисників завоювань Жовтня.

VII з'їзд ВЛКСМ (квітень-травень 1928 р.) ухвалив взяти шефство над прикордонниками. Виконуючи настанови з'їзду, первинні осередки встановили зв'язки з заставами і прикордонними загонами, знайомили молодь з почесною і відповідальною службою вартових радянських кордонів. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років організації ЛКСМУ провели значну роботу по відбору на службу для охорони рубежів Батьківщини кращих робітників-ударників. 1931 р. комсомол республіки направив у прикордонні війська 2150 чол.⁶ Від 35% до 65% прикордонників були членами ВЛКСМ.

Одним з першорядних завдань військового будівництва Комуністична партія вважала створення могутнього повітряного флоту. Ленінський комсомол взяв шефство над Військово-Повітряними Силами (ВПС). IX з'їзд ВЛКСМ (січень 1931 р.) ухвалив відповідну постанову. Бойовим кличем став лозунг: «Комсомолец, на літак!». Комсомольські організації розгорнули широку пропаганду авіаційних знань, посилили шефську роботу в частинах ВПС. У країні відкривалися добровільні масові організації по оволодінню льотною справою — аероклуби. Мережа їх рік у рік зростала. Якщо напередодні IX з'їзду ВЛКСМ в нашій країні не було аероклубів, то до X з'їзду (квітень 1936 р.) комсомол разом з Тсоавіахімом створили 140 аероклубів, 1723 планерних гуртки (1932 р. їх було всього 5), 3 парашутні школи, 115 парашутних станцій і 400 вишок. Широкого розмаху набрав авіамодельний спорт. У гуртках цій справі навчалося 600 тис. юнаків і дівчат⁷.

Значний вклад у шефську роботу над військово-повітряними силами внесла ЛКСМУ. 1933 р. було створено Харківський аероклуб, а через рік в республіці налічувалося 14 аероклубів, які мали в своєму розпорядженні 150 літаків. За 1934—1935 рр. тут пройшли підготовку понад 500 пілотів, з них 75% становили члени ВЛКСМ і до 20% — дівчата⁸. Значних успіхів на цій ділянці роботи досягнуто в наступні роки. Лише на Україні у квітні 1939 р. працювало 36 аероклубів. В одному з них, Єнакіївському, у 1938 р. оволодівав льотною справою

⁵ «Комсомолец України», 12 квітня 1934 р.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1021, арк. 31.

⁷ Комсомол в авиации, М., 1936, стор. 8—10.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1337, арк. 6, 7.

майбутній військовий авіатор, учасник Великої Вітчизняної війни, льотчик-випробувач, космонавт, двічі Герой Радянського Союзу — Герой Тимофійович Береговий.

Велику увагу приділяв комсомол комплектуванню військово-учбових закладів найкращими представниками ВЛКСМ. 1931 р. український комсомол направив у різні військові школи, училища близько 6 тис. чол.⁹, 1933 р. у морське училище — 1524, авіаційні школи — 1073¹⁰.

Важливе місце комсомол відводив матеріальному забезпеченню потреб оборони. Гарячий відгук у республіці знайшла ініціатива комсомольців Харківського паровозобудівного заводу про збір коштів на будівництво загону бойових літаків ім. Косіора. Пленум ЦК ЛКСМУ (квітень 1932 р.) відзначив, що молодь Радянської України за почином харків'ян внесла необхідні суми на створення авіаескадрильї¹¹. Всього в республіці було зібрано 1 751 299 крб. 24 коп.¹²

Водночас ЛКСМУ подавала значну матеріальну допомогу підшефним частинам. Лише у 1933—1934 рр. Центральний Комітет комсомолу виділив для цієї мети 786 650 крб.¹³, 1935 р. — близько 300 тис. крб.¹⁴

Шефство виховувало у молоді повагу до Червоної Армії і ВМФ, служити в їх рядах було честю і гордістю для кожного юнака. Діяльність комсомолу сприяла зміцненню єдності армії і народу, могутності Збройних Сил СРСР.

В органічній єдності з шефською роботою вирішувалось завдання військової підготовки молоді, на що вказував В. І. Ленін у бесіді з делегатами I з'їзду комсомолу¹⁵.

IX з'їзд ВЛКСМ, який проходив в обстановці загострення міжнародної напруженості і загрози нападу імперіалістичних країн, поставив невідкладне завдання — введення загального обов'язкового військового навчання комсомольців. В резолюції з'їзду вказувалося на те, що «розмах і зміст військової роботи комсомолу не відповідає сучасним вимогам оборони країни та новому технічному оснащенню РСЧА» і пропонувалося негайно здійснювати «завдання загального і обов'язкового військового навчання комсомольців, освоєння кожним комсомольцем мінімуму загальних і одного з видів спеціальних, переважно технічних військових знань»¹⁶.

Настанови з'їзду лягли в основу дальшої оборонно-масової роботи, спрямовувались на те, щоб налагодити військово-технічне навчання молоді. На підприємствах, з урахуванням профілю їх, готувалися трактористи, танкісти, мотоциклісти, зв'язківці, механіки та інші спеціалісти.

За ініціативою комсомольських осередків організовувались військові куточки, гуртки, учбові пункти. 1932—1933 р. на учбових пунктах України пройшли курс по 120-годинній програмі 95 409 членів ВЛКСМ і 352 175 чол. з числа позаспілкової молоді. Було підготовлено 83 тис. класних стрільців¹⁷. На Харківщині у 1934 р. військовою справою оволодівали 102% допризовників, а 1935 р. — 106%¹⁸.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 627, арк. 122.

¹⁰ Там же, од. зб. 1021, арк. 31.

¹¹ Там же, ф. 7, оп. 12, од. зб. 365, арк. 1.

¹² Там же, од. зб. 912, арк. 5.

¹³ Там же, од. зб. 1021, арк. 31.

¹⁴ Там же, од. зб. 1251, арк. 104.

¹⁵ Воспоминания о В. И. Ленине, т. 2, М., 1957, стор. 437.

¹⁶ Резолюції IX съезда ВЛКСМ, М., 1931, стор. 17.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1021, арк. 30.

¹⁸ Там же, од. зб. 687, арк. 18.

Всі ці заходи комсомол проводив спільно з Тсоавіахімом та іншими громадськими організаціями. Комсомольські осередки докладали значних зусиль, щоб виконати рішення партії про дальше поліпшення оборонно-масової роботи і про зміцнення організацій кадрами. Наприкінці 1932 р. ЦК ЛКСМУ вирішив послати в обласні, міські і районні ради Тсоавіахіму 200 комсомольців-активістів на керівну роботу і 5 тис. рядовими працівниками¹⁹. У травні 1934 р. Центральний Комітет комсомолу направив 80 активістів в організації Червоного Хреста²⁰.

Важливу роль у військовій підготовці молоді відіграв екзамен з військово-технічних знань. Ініціатива його проведення належить комсомольським організаціям Харкова і Луганська. Її підхопили всі комсомольці країни. Цю ініціативу підтримали ЦК ВЛКСМ, ВЦРПС, ЦР Тсоавіахіму, ЦР Автошляху, Президія виконкому Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та Всесоюзна Рада фізичної культури. У квітні 1934 р. вони прийняли спільну постанову «Про громадський військово-технічний екзамен комсомольців» (ВТЕ).

Комсомольські осередки розгорнули широку роботу серед молоді по підготовці до ВТЕ. У республіці, як і по всій країні, організовувалися штаби по проведенню цієї кампанії. Республіканський штаб очолив секретар ЦК ЛКСМУ С. І. Андреев.

Перші підсумки екзамену було підбито у лютому 1935 р. напередодні XVII річниці РСЧА на Всеукраїнському зльоті молодих ударників оборони.

Підсумувавши результати ВТЕ в країні, ЦК ВЛКСМ разом з іншими громадськими організаціями провів у 1935 р. другий тур військово-технічного екзамену. За два роки було підготовлено ворошиловських стрільців I ступеня 990 тис., II — 20 тис., значкістів ППХО — 1 млн., інструкторів-хіміків — 25 тис., парашутистів — 1120 тис. (стрибки) і 21 тис. (з літака), авіамотористів — 2 тис., мотористів — 1600 тис., санітарів — 1 млн. чоловік²¹.

Значних успіхів у цих змаганнях добилася комсомольська організація України. За період з квітня 1934 р. по лютий 1936 р. ворошиловськими стрільцями I ступеня стали 353 396 чол., значкістами ППХО I ст.— 757 624, ГСО I ст.— 308 645, парашутистами (з вишки) — 460 767, інструкторами ППХО — 17 129, шоферами-любителями — 18 242 чол.²² та ін.

Комсомол провадив велику агітаційно-масову роботу серед жінок, залучаючи їх до оборонних гуртків. Оцінку діяльності було дано на Всеукраїнській нараді по роботі серед жіночої молоді, скликаній ЦК ЛКСМУ в квітні 1935 р. Значних успіхів добилися кияни. Серед 170 парашутистів, підготовлених в місті, налічувалося 30 дівчат, в числі 5 інструкторів парашутного спорту були 2 жінки²³.

Делегат X з'їзду ЛКСМУ (листопад 1937 р.) бригадир трактористок Паша Ангеліна доповідала посланням комсомолу, що в бригаді створені військові гуртки, а всі члени її здали норми на ГПО, ГСО та ППХО. Дівчата, сказала Паша, стріляють чудово і «якщо ворог спробує напасти на нашу Батьківщину, то ми в будь-який час готові піти на захист Батьківщини і готові бити ворога». Серед 612 делега-

¹⁹ ПА НП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 788, арк. 168.

²⁰ Там же, оп. 1, од. зб. 1187, арк. 113.

²¹ Десятий съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. Стенографический отчет, т. 1. М., 1936, стор. 34–35.

²² ПА НП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1319, арк. 15.

²³ Там же, оп. 12, од. зб. 35, 694, арк. 18, 22.

тів з'їзду було парашутистів — 36 чол., ворошиловських стрільців I ст. — 337, II ст. — 41, ГПО I ст. — 302, II ст. — 16 чол.²⁴

Комсомольські організації приділяли також велику увагу вихованню підростаючого покоління в дусі патріотизму і готовності захищати Країну Рад від зазіхань імперіалістичних держав. Особливо активізувалася оборонна робота серед піонерів та школярів у період проведення ВТЕ. На початку 1935 р. в школах УРСР було створено 1328 авіамодельних гуртків, де навчалася 25 467 учнів, 1700 інших військових гуртків, які відвідувало 99 536 школярів. Під час першого туру ВТЕ піонерська організація республіки підготувала 6659 «Юних ворошиловських стрільців»²⁵. Лише в Харківській області в гуртках «Юних друзів оборони» налічувалося 59 539 піонерів та школярів, а в авіамодельних — 10 тис.²⁶

Одночасно зростала роль комсомолу в розвитку фізкультурного руху. Керуючись рішеннями партії, IX з'їзд ВЛКСМ вказав, що основне завдання у цій справі добитися масовості спорту, а «методи фізкультурної роботи повинні бути максимально використані для ...підвищення продуктивності праці та зміцнення обороноздатності країни»²⁷.

За ініціативою комсомолу у 1931—1934 рр. було затверджено все-союзний фізкультурний комплекс «Готовий до праці і оборони». За період з 1931 по 1938 р. норми на значок ГПО склали 7 млн. чол.²⁸

Широкого розмаху набрав фізкультурний рух на Україні. Якщо у 1929—1930 рр. спортом було охоплено 1200 тис. юнаків і дівчат, а в 1931 — 1600 тис., то в 1935 р. — 4 млн. чол.²⁹ До травня 1938 р. 1 300 тис. фізкультурників республіки повністю склали норми на значок ГПО I ст., понад 4 тис. — II ст., понад 190 тис. школярів склали норми БГПО.

Наприкінці 30-х років загроза війни з боку імперіалістичних держав все більше зростала. В цих умовах XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) на основі всебічного аналізу міжнародного становища Радянського Союзу визначив конкретні завдання по дальшому посиленню оборонної могутності СРСР і всемірному зміцненню Збройних Сил.

Юнаки і дівчата України, як і весь радянський народ, з ентузіазмом взялися за втілення в життя настанов XVIII з'їзду партії. IX Пленум ЦК ВЛКСМ (1939 р.) у резолюції «Про оборонну і фізкультурну роботу в комсомольських організаціях» записав, що «кожний комсомолец, молодий робітник, колгоспник, інтелігент повинен бути завжди готовий мужньо, вміло, з гідністю і честю, не шкодуючи своєї крові і самого життя, захистити соціалістичну Батьківщину»³⁰.

Значно активізувалося військове навчання молоді. Лише за півроку після XVIII з'їзду партії близько одного мільйона членів ВЛКСМ вступили до Тсоявіахіму³¹. Якщо на 1 січня 1939 р. Тсоявіахім України об'єднував 1485 тис. чол., то на 1 червня 1940 р. — 2 млн. чол.³²

Дбаючи про зміцнення Збройних Сил, Верховна Рада СРСР 1 вересня 1939 р. прийняла закон про загальний військовий обов'язок. Комсомол допомагав партії готувати молодь до захисту СРСР. Він

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 14, од. зб. 3, арк. 110; од. зб. 5, арк. 33, 34.

²⁵ Там же, оп. 1, од. зб. 1192, арк. 187, 188.

²⁶ Там же, оп. 12, од. зб. 687, арк. 19.

²⁷ Резолюції IX съезда ВЛКСМ, стор. 17.

²⁸ «Физкультура и спорт», 1940, № 7, стор. 2.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, од. зб. 696, арк. 1.

³⁰ «Партийно-политическая работа в РККА», 1939, № 19, стор. 27.

³¹ «Партийно-политическая работа в РККА», 1939, № 9, стор. 27.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 14, од. зб. 2, арк. 115; од. зб. 20, арк. 119.

виховував у юнацтва революційну пристрасність, закликав бути завжди напоготові для захисту державних кордонів. Напередодні війни за активною участю членів ВЛКСМ в системі тсоавіахімівських організацій було створено 156 тис. груп, 26 680 команд і 3500 загонів, в яких навчалася військовим спеціальностям 2600 тис. чол. В аероклубах оволодівали льотною справою близько 8 тис. юнаків і дівчат. Було підготовлено близько 400 тис. льотчиків запасу, пілотів-планеристів, парашутистів, авіамеханіків, морських спеціалістів, автомобілістів, зв'язківців³³.

Успішно пропагувалися знання по ППО і ППХО. Важливою формою навчання молоді в цій галузі були масові походи трудящих в протигазах і всесоюзні хімічні змагання. У вересні 1935 р. 13 тсоавіахімівців Київщини зробили такий похід за маршрутом Черкаські табори — Київ (293 км.). У жовтні—листопаді 1935 р. 20 членів цієї організації пройшли 1200 км. за маршрутом Сталіно (нині Донецьк) — Москва, у лютому 1936 р. здійснили похід у протигазах 46 тис. киян³⁴.

У передвоєнні роки в СРСР було проведено 7 всесоюзних хімічних змагань, в яких взяло участь в 1938 р. 3 млн. чол., 1939 — понад 5 млн. і у 1940 р. — близько 7,5 млн. Понад 33 млн. чол. склали норми «Готовий до ППХО»³⁵.

Комсомольські організації Києва, Ленінграда, Тбілісі, Севастополя, Орла та інших міст провадили військово-технічне навчання, військово-шефські конференції, влаштовували читання лекцій на воєнно-історичну тематику.

Відчутну допомогу в цьому подавали армійські комсомольські організації. Вони виділяли своїх агітаторів, пропагандистів, керівників гуртків. Так, військовослужбовці Харківського округу у 1939 р. навчили військовій справі близько 7 тис. трудящих. Взимку 1940 р. вони провадили заняття в 372 гуртках³⁶.

1939 р. на Україні за ініціативою механізаторів Куликівської МТС на Чернігівщині розгорнувся рух за створення танкових екіпажів запасу³⁷. На заклик студенток сільськогосподарської академії П. Ангеліної, П. Кавардак та інших розпочалась підготовка дівчат-трактористок. 1939 р. в Сталінській області цією спеціальністю оволоділи 1872 трактористки, в Харківській — 1045³⁸. 1938 р. до управління РСЧА надійшла 33 371 заява від добровольців³⁹.

Багато молоді пішло вчитися у спеціальні військові заклади. 1939 р. у Вище військово-морське ордена Леніна інженерне училище ім. Дзержинського на кожне вакантне місце було подано 16 заяв, а в 1940 р. — 25; в Чорноморське військово-морське училище — 21 заява, в гідрографічне училище — 37 та ін.⁴⁰

Армійський комсомол став надійним помічником командирів і партійних організацій у вирішенні завдань бойової і політичної підготовки. З 1933 по 1938 р. Радянський уряд нагородив 500 членів ВЛКСМ орденами СРСР за успішне бойове навчання, за виконання спеціальних завдань по зміцненню оборонної могутності Країни Рад. Бага-

³³ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, т. VI, М., 1965, стор. 118.

³⁴ Б. Т р а м м. Походы в протигазах, М., 1937, стор. 10, 29.

³⁵ П. П. К о б е л е в. XX лет Осоавиахима, М., 1947, стор. 17.

³⁶ «Красная звезда», 28 січня 1940 р.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 14, од. зб. 18, арк. 11.

³⁸ Т а м ж с, од. зб. 20, арк. 77.

³⁹ «Красная звезда», 11 вересня 1939 р.

⁴⁰ «Партийно-политическая работа в РККА», 1940, № 14, стор. 6.

тьом комсомольцям було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁴¹.

Високі морально-бойові якості показали армійські комсомольці під час подій на озері Хасан. За відвагу, мужність і героїзм при захисті соціалістичної Вітчизни 1116 комсомольців нагородили орденами і медалями Радянського Союзу. За участь у війні з білофінами 77 членів ВЛКСМ удостоєні звання Героя Радянського Союзу⁴².

Оборонно-масова робота, проведена комсомольськими організаціями під керівництвом Комуністичної партії у роки довоєнних п'ятирічок, сприяла зміцненню обороноздатності першої країни соціалізму. ВЛКСМ зумів виховати мільйони бійців за комуністичні ідеали, патріотів, які прославили Батьківщину в роки Великої Вітчизняної війни.

За видатні заслуги в боротьбі з фашистською навалою Радянський уряд нагородив Ленінський комсомол орденом Леніна. Орденами Червоного Прапора відзначені комсомольські організації Української і Білоруської РСР, міст-героїв Москви, Ленінграда, Волгограда, Севастополя і Одеси. З 11 525 воїнів, яким присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, 7 тис.—вихованці комсомолу. З 12 880 тис. чол., нагороджених орденами і медалями⁴³ СРСР, 3500 тис.—члени ВЛКСМ.

За мужність і героїзм, виявлені комсомольцями і молоддю в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, активну роботу по вихованню молоді і в зв'язку з 50-річчям ВЛКСМ Шепетівська міська КСМ організація Хмельницької області удостоєна ордена Червоного Прапора. Цей орден — і на прапорі Краснодарської міської організації ЛКСМУ на Луганщині. Орденом Вітчизняної війни I ступеня нагороджено Первомайську районну організацію Миколаївської області⁴⁴.

Сучасне міжнародне становище характеризується посиленням імперіалістичної агресії. Комуністична партія робить все необхідне для дальшого зміцнення обороноздатності країни, покладаючи велику відповідальність за це на комсомол. «Священний обов'язок комсомолу,— записано в Програмі КПРС,— готувати молодь до захисту соціалістичної Батьківщини, виховувати самовідданих патріотів, здатних дати рішучу відсіч нападові будь-якого ворога»⁴⁵.

Комсомол покликаний виховувати молоде покоління у безмежній відданості Батьківщині, народові, Комуністичній партії і справі комунізму. Це завдання він виконує з честю.

⁴¹ «Партійно-политическая работа в РККА», 1938, № 20, стор. 52.

⁴² «Комсомольская жизнь», 1968, № 12, стор. 13.

⁴³ История ВЛКСМ. Тетрадь вторая, М., 1967, стор. 331.

⁴⁴ «Молодь України», 26 жовтня 1968 р.

⁴⁵ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 94.

Повідомлення

ПРО ВИХОВАННЯ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В ДУСІ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ (1961—1966 рр.)

О. М. ШУМАН

У здійсненні грандіозних накреслень Програми КПРС дедалі більшого значення набуває удосконалення форм і методів роботи серед мас, зокрема патріотичного виховання трудящих. Це одне з головних завдань у масово-політичній роботі на сучасному етапі.

КПРС виховує у радянських людей почуття гордості за свою Батьківщину, яка першою в світі побудувала нове, соціалістичне суспільство, а також повагу до прогресивних національних традицій народів СРСР. У Програмі нашої партії вказано: «Комуністи вважають першочерговим обов'язком виховувати трудящих в дусі інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму, непримиренності до будь-яких проявів націоналізму і шовінізму»¹.

Після XXII з'їзду КПРС вжито ряд конкретних заходів, спрямованих на поліпшення патріотичного виховання трудящих. Так, у рішенні червневого (1963 р.) Пленуму зазначалося: «Необхідно поліпшити роботу партійних організацій, всієї громадськості по вихованню радянських людей, особливо молоді, на славних революційних традиціях Комуністичної партії, робітничого класу і трудящого селянства, в дусі гордості за великі звершення радянського народу, честі й ідейності громадянина країни Рад, постійної готовності стати на захист соціалістичної Вітчизни»².

Важливе значення мала постанова ЦК КПРС про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих (червень 1964 р.)³, яка накреслила конкретні заходи поліпшення комуністичного виховання радянських людей, пропаганди славних революційних і трудових традицій нашого народу. У ній вказувалося на важливість розгортання краєзнавчої роботи, залучення трудящих до збирання матеріалів з історії підприємств, колгоспів і радгоспів. Зверталася також увага на організацію пересувних експозицій, зустрічей із знатними людьми, вшанування пам'яті героїв, що полягли в боях за свободу нашої Вітчизни.

Комуністична партія послідовно виконує вказівки В. І. Леніна про виховання трудящих, зокрема молоді, на досвіді старшого покоління. Високо оцінюючи відвагу та героїзм пролетаріату в револю-

¹ Програма КПРС, К., 1962, стор. 59.

² Постанова червневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС, К., 1963, стор. 10.

³ «Партійная жизнь», 1964, № 11, стор. 28.

ційних битвах 1905 р., В. І. Ленін писав, що ці зразки боротьби повинні стати маяками для нових поколінь борців⁴.

Подвиги героїв революції 1905—1907 і 1917 рр., помножені бойовими й трудовими звитягами в роки соціалістичного будівництва та Великої Вітчизняної війни, сприяють патріотичному й інтернаціональному вихованню молоді на яскравих фактах історії, що надихають і мобілізують її на нові героїчні звершення в ім'я ідеалу людства — комунізму.

Борючись за втілення в життя вказівок партії про необхідність посилення патріотичного та інтернаціонального виховання, партійні організації республіки розгорнули серед трудящих широку масово-політичну роботу, постійно збагачуючи її форми й удосконалюючи методи. Літопису немеркнучих сторінок в історії нашої Батьківщини присвячуються лекції, бесіди, тематичні вечори та вечори слави, зустрічі з учасниками громадянської й Вітчизняної воєн, ветеранами праці. Саме цій меті підпорядковується робота партійних і громадських організацій по написанню історії міст і сіл, заводів, колгоспів та радгоспів, створенню музеїв, кімнат бойової й трудової слави, встановленню меморіальних дошок, пам'ятників тощо.

1964 р. минуло 20 років з часу визволення території України від німецько-фашистських загарбників. Партійні організації широко використали цю дату для ознайомлення трудящих з героїчними подвигами воїнів Радянської Армії та народних месників у роки Великої Вітчизняної війни. Поліпшенню виховної роботи серед трудящих сприяла також постанова ЦК КП України (серпень 1965 р.) «Про заходи по поліпшенню пропаганди серед населення історичних пам'ятників та визначних місць на території України».

Значна робота в цьому напрямі проводиться товариством «Знання», лектори якого за допомогою партійних і громадських організацій в 1961 р. прочитали на воєнно-патріотичні теми 79 103, а 1965 р. — 135,5 тис. лекцій. На належному рівні стояла лекційна пропаганда у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Сумській, Полтавській, Кримській, Хмельницькій та Чернігівській областях⁵.

Відділ пропаганди й агітації Вінницького обкому партії та обласне відділення товариства «Знання» розробили тематику лекцій, де чільне місце зайняла героїка боротьби трудящих України в роки Великої Вітчизняної війни. На допомогу лекторам партійних організацій та місцевих відділень товариства «Знання» було надіслано розробки матеріалів. До того ж, у села області виїжджав агітавтобус, працівники якого у 1964 р. прочитали 250 лекцій. Більшість з них супроводжувалась демонстрацією хронікально-документальних і художніх фільмів. Майже в кожному Будинку культури області відбулися кінофестивалі про героїчну боротьбу радянського народу на фронтах і в тилу та про досягнення трудящих України у повоєнний час у галузях економіки й культури. В обласній газеті «Вінницька правда» було вміщено 8 матеріалів про героїзм воїнів, що визволяли Вінничину і 10 — про боротьбу трудящих за відродження економіки й культури. Багато уваги героїчному минулому й сучасному області приділяло радіомовлення⁶.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 46.

⁵ Статистичний звіт про лекційну діяльність товариства «Знання» Української РСР, 1961—1963 рр., стор. 30; 1965 р., стор. 8.

⁶ Погодний архів Вінницького обкому КП України. Інформація про хід виконання заходів ЦК КП України по підготовці й проведенню 20-річчя з дня визволення Радянської України від фашистської окупації, 13 жовтня 1964 р., стор. 2—3.

У Кримській області активними пропагандистами героїчних подій, присвячених 20-річчю визволення Радянської України від окупації гітлерівською Німеччиною, були Герої Радянського Союзу Д. Осика, А. Нікітін, К. Левашов, А. Казарян, М. Кочетков та інші. 1965 р. вони прочитали 8283 лекції⁷.

Поряд з лекційною пропагандою партійні організації широко практикували зустрічі з учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, з ветеранами праці. Під час таких зустрічей повніше розкривалися славні революційні, бойові й трудові подвиги радянського народу. Ніби жива історія постала у розповіді (м. Тараща Київської області, 9—10 травня 1963 р.) колишнього командира Таращанського полку І. Петрова про бойові звияти бійців і командирів полку в роки громадянської війни, зокрема, про невідомого героя-телефоніста, який, потрапивши в оточення ворога, передав найважливіші повідомлення до штабу й ціною свого життя врятував сотні червоноармійців. Передовики сільського господарства розповіли про свою працю, про ті великі зміни, що сталися за роки Радянської влади в економічному й культурному житті району. Піонери і комсомольці запряглися бути вірними справі своїх батьків⁸.

Хвилюючою була зустріч у Підусівському лісі Чернігівської області (2 червня 1964 р.) колишніх партизанів з населенням навколишніх міст і сіл. Учасників привітали: секретар обкому КП України М. Шевчук, секретар міськкому партії С. Муха, представники трудящих області. З спогадами виступили: двічі Герой Радянського Союзу О. Федоров, партизани М. Скрипка й К. Таранущенко. Зустріч закінчилася тематичним концертом учасників художньої самодіяльності⁹. Жителям с. Левковичі про безсмертний подвиг їх земляка Героя Радянського Союзу комсомольця-кулеметника А. Комка розповів журналіст Д. Свиридов, який приїхав у рідне село свого колишнього фронтового товариша. Незабутньою для жителів с. Макишина (травень 1964 р.) була зустріч з К. Д. Швецовою — матір'ю Героя Радянського Союзу І. І. Швецова, який загинув і похований у тому селі. З теплими словами до матері героя звернулись секретар місцевої партійної організації А. Лисенко та воєнком І. Терещенко. Від імені молоді секретар комсомольської організації В. Мехерко дав клятву бути такими, як І. І. Швецов, а голова колгоспу М. Шуляк вручив К. Д. Швецовій альбом з фотографіями сучасного Макишина. Згодом за рішенням райвиконкому місцевій школі було присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу І. І. Швецова¹⁰.

Значного досвіду в організації зустрічей з учасниками героїчних подій набули партійні організації Житомирщини.

Могутнім засобом патріотичного виховання трудящих стали вечори-зустрічі представників кількох поколінь.

Так, 9 серпня 1965 р. у с. Бахтинюк Барського району на Вінниччині молоді з інтересом прослухала спогади своїх односельчан — учасників Великої Вітчизняної війни. І. Ф. Шпильчук, І. К. Семенюк та П. І. Вознюк розповіли про визволення від гітлерівських загарбників

⁷ Поточний архів товариства «Знання» УРСР. З інформації Кримського Товариства про участь в пропаганді революційних, бойових і трудових традицій, 1965, стор. 2.

⁸ «Київська правда», 15 травня 1963 р.

⁹ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 8331, оп. 2, од. зб. 44, арк. 201.

¹⁰ Там же, арк. 7.

свого рідного села та про героїзм радянських воїнів. До вечора було підготовлено стенди з фотографіями односельчан, які виявили у роки війни бойовий та трудовий героїзм¹¹.

Змістовно пройшов вечір «Етапи великого шляху» в Ріпкинському Будинку культури на Чернігівщині 22 лютого 1965 р. Тут виступили воєнком т. Кузнецов, вчитель Задерівської школи Герой Радянського Союзу т. Петренко, учасник партизанського руху т. Карпенко, секретар РК ЛКСМУ т. Ключок. У літературно-музичному монтажі, яким закінчився вечір, було відображено основні етапи славного шляху радянського народу від Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів^{12–13}.

Великого досвіду в проведенні зустрічей представників кількох поколінь набули партійні організації Кримської області. Наприклад, наприкінці квітня 1965 р. у клубі радгоспу ім. Чкалова Бахчисарайського району зібралися робітники, представники військової частини, старі більшовики, засновники радгоспу, ветерани праці, молодь. Вечір відкрив директор Л. Г. Волков. Він привітав учасників революційних подій, що зібралися на урочисту зустріч, ветеранів праці та Великої Вітчизняної війни, ударників комуністичної праці та інших. Після виступу В. Л. Стрельця до залу ввійшли комсомольці — ударники комуністичної праці, які сказали: «Дорогі представники славної ленінської гвардії, що встановили на землі рідну Радянську владу! Дорогі представники покоління, що захистило цю владу в роки Великої Вітчизняної війни! Сьогодні, в день урочистої зустрічі поколінь, ми, комсомольці 60-х років, обіцяємо вам оберігати і примножувати славні традиції наших батьків».

З словами палкого привіту до гостей звернулись піонери. Вони доповіли про свої успіхи в навчанні й дали обіцянку бути гідними своїх батьків. Про бойові подвиги в боротьбі за владу Рад у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, а також про трудові діла в роки будівництва соціалізму в СРСР розповіли ветерани.

За рішенням бюро Бахчисарайського райкому партії та РК ЛКСМУ робітникам радгоспу на вечорі було вручено партійні й комсомольські білети. На закінчення зустрічі Л. Г. Волков від імені колективу вручив ветеранам радгоспу пам'ятні подарунки.

Захист Вітчизни — священний обов'язок кожного громадянина Радянського Союзу. Не можна забувати, що на долю нашого народу можуть випасти нові воєнні випробування. Цю обставину постійно враховують у своїй роботі партійні й громадські організації, які організовують зустрічі призовників з громадськістю. Так, на Кіровоградщині, починаючи з 1962 р., в переддень проводів у сільських Будинках культури майбутніх воїнів вітають керівники колгоспів, сільських Рад, представники комсомолу й молоді села, а батьки й ветерани праці дають їм наказ вірно служити Батьківщині, пильно стояти на варті священних рубежів Вітчизни¹⁴.

Особливо теплими були проводи призовників восени 1963 р. в с. Лозовате. Разом з керівниками колгоспу місця в президії зайняла молодь, зокрема син Героя Радянського Союзу А. С. Маніти (він повторив подвиг О. Матросова під час визволення Берліна від фашистів). Голова колгоспу відзначив, що призовники були передовиками

¹¹ «Вінницька правда», 11 серпня 1965 р.

^{12–13} Поточний архів Чернігівського обкому партії. Інформація про деякі нові форми масово-політичної роботи, 8 квітня 1965 р., стор. 8.

¹⁴ Будинок політичної освіти Кіровоградського обкому партії. Інформаційний бюлетень № 1. З досвіду ідеологічної роботи. Жовтень, 1963, стор. 17.

виробництва і висловив впевненість, що в лавах охоронців радянських кордонів вони також не підведуть. Хлібороби побажали майбутнім воїнам хорошої служби й щасливого повернення до рідного села.

Від імені призовників О. Маніта подякував керівників артілі, рідних, односельчан за добрі побажання і запевнив, що вони з честю виконають наказ, а після служби обов'язково повернуться назад, щоб вирощувати високої врожаї й множити багатства рідної артілі.

Секретар парторганізації колгоспу З. Вечур вручив юнакам подарунки, а піонери місцевої школи піднесли букети живих квітів¹⁵.

У Маловисківському районі цієї ж області практикуються кушові зльоти призовників, на яких представники партійного й комсомольського активу розповідають про підготовку молоді до служби в лавах Радянської Армії, про їх трудові досягнення. На трьох зльотах (1964 р.) допризовники зустрічалися також з учасниками воєн, ветеранами й передовиками колгоспного виробництва¹⁶.

Аналогічні форми й методи виховної роботи мають місце й в інших областях республіки. Наприклад, партійна організація артілі «Гігант» Бердичівського району на Житомирщині 27 квітня 1965 р. влаштувала вечір проведів групи молодих колгоспників до лав Радянської Армії. Про героїзм російських моряків розповів колишній матрос з крейсера «Аврора» колгоспник Г. Шпондун, про своїх товаришів по зброї — учасники Великої Вітчизняної війни. Потім з теплими словами звернулися до призовників їх батьки й друзі¹⁷.

В с. Ростовці Ружинського району Житомирської області на вечорі проведів, що відбувся 10 листопада 1965 р., голова артілі, вручивши подарунки призовникам, подякував їм за сумлінну працю в колгоспі. Воєнком вказав, що служба в Радянській Армії — священний обов'язок кожного і закликав юнаків бути гідними своїх батьків. З словом привіту до майбутніх воїнів звернувся учасник Вітчизняної війни кавалер чотирьох орденів Червоного Прапора П. Ременюк. Від імені призовників М. Панасюк запевнив односельчан, що вони будуть справжніми солдатами миру й наслідуватимуть приклад своїх героїчних земляків¹⁸.

Досвід підтверджує, що проведення вечорів, присвячених революційним, бойовим і трудовим традиціям за участю представників кількох поколінь, має велике політичне значення. Розповіді представників старшого покоління викликають у молоді захоплення героїчним шляхом, що його пройшов наш народ під мудрим керівництвом Комуністичної партії, а живе слово учасників героїчних подій і тих, хто кував зброю для перемоги, будував нове суспільство, викликають глибокий інтерес.

Комуністична партія, піклуючись про зміцнення й розвиток радянського патріотизму, постійно збагачує засоби, що сприяють вихованню у трудящих почуття гордості за свою соціалістичну Вітчизну. Чудовим джерелом патріотичного виховання є немеркнучі сторінки героїчної історії нашої країни — славні революційні, бойові й трудові традиції, грандіозні досягнення в будівництві комуністичного суспільства.

¹⁵ Будинок політичної освіти Кіровоградського обкому партії. Інформаційний бюлетень № 1. З досвіду ідеологічної роботи. Жовтень 1963, стор. 18.

¹⁶ Там же. Інформаційний бюлетень № 4. З досвіду ідеологічної роботи, 1964, стор. 14.

¹⁷ Поточний архів Житомирського обкому партії. Інформація до бюлетеня про досвід організації народних свят. 13 травня 1965 р., стор. 8.

¹⁸ «Радянська Житомирщина», 20 листопада 1965 р.

З метою повного розкриття багатства цього джерела партійні організації республіки дедалі більше залучають до нього громадськість, особливо молодь. Одним з основних напрямів у вивченні героїки минулого стала організація походів комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової й трудової слави, внаслідок чого створювались кімнати та куточки слави, на місцях колишніх боїв встановлювались пам'ятники й обеліски. Особливого розмаху така діяльність набула у період підготовки до святкування 20-ї річниці від дня розгрому фашистської Німеччини.

У 1965 р. за закликом ЦК ВЛКСМ було проведено Всесоюзний похід по місцях бойової слави. В нашій республіці переможними шляхами Червоної Армії та партизанськими стежками пройшли 1750 тис. юнаків і дівчат. У другому поході (1966 р.), яким керував Український республіканський штаб на чолі з двічі Героєм Радянського Союзу О. Ф. Федоровим, узяло участь 54 тис. загонів і груп слюдопитів. У них налічувалось 2,7 млн. чол. За їх допомогою було виявлено 17050 імен раніше невідомих героїв, а також встановлено 2855 пам'ятників, обелісків та меморіальних дошок¹⁹. Важливість таких походів визначається не кількістю учасників, а тим, що вони сприяли молоді краще зрозуміти велич подвигу батьків у боях з ворогами і трудових досягнень у період мирного будівництва.

Учасники походів підсумки своєї роботи підводили на зльотах та нарадах. Так, юні мандрівники Житомирщини для обміну досвідом краєзнавчої роботи зібралися на лісовій галявині. З Малинського району сюди було доставлено стенди й альбоми з матеріалами, зібраними юними краєзнавцями. Це — фотографії й документи, що відтворюють події Великої Вітчизняної війни, зокрема діяльність малинських підпільників і партизанів, а також спогади про голову Малинського ревкому Ф. М. Мельниченка, цікаві матеріали про Я. Б. Гамарника (розповіді товаришів по навчанню) тощо.

Краєзнавці Коростишівського району зібрали матеріал про подвиги двічі Героя Радянського Союзу О. С. Головачова. В одному з листів до дружини він висловлював глибокі патріотичні почуття та любов до рідної Вітчизни й народу. «Я можу чесно дивитись людям у вічі й сказати, що воювати почав о 6 годині ранку 22 червня 1941 року, — писав О. С. Головачов. — Я пережив гіркоту перших поразок, відчув радість перемоги. На фронті завжди був там, де важко».

20 цікавих походів здійснили юнаки й дівчата Любарського району, які розшукали цінні документи про діяльність місцевого підпілля. Теплою листівкою юним краєзнавцям надіслав учасник визволення Любара від білополяків О. В. Горбатов²⁰.

У зв'язку з підготовкою до святкування 20-річчя від дня перемоги над гітлерівською Німеччиною партійні й комсомольські організації Криму в січні—лютому 1965 р. розробили багато нових тем і маршрутів. Влітку юнаки й дівчата області пройшли місяцями бойових дій у роки Великої Вітчизняної війни партизанів Північного з'єднання. Багато матеріалів зібрали учасники походів про три штурми Перекопу. Особливо багато маршрутів здійснено по Севастополю. Важливо, що в походах брали участь колишні воїни й партизани²¹. Вивчаючи героїчне минуле нашого народу, молодь проймається розумінням

¹⁹ «Блокнот агітатора», 1966, № 20, стор. 24.

²⁰ «Радянська Житомирщина», 19 червня 1965 р.

²¹ Поточний архів товариства «Знання» УРСР. З інформації Кримського Товариства про участь у пропаганді революційних, бойових і трудових традицій, 1965, стор. 3.

тих ідеалів, в ім'я яких старші товариші йшли на подвиги. І коли поруч з юними в походах беруть участь ветерани Жовтневої революції, громадянської й Великої Вітчизняної воєн, герої праці — у цьому глибокий смисл.

Значний внесок партійних і громадських організацій України зроблено у створення народних музеїв. У с. Новоаврамівці Хорольського району на Полтавщині в травні 1958 р. було відкрито один з перших народних музеїв, куди місцеві жителі передали понад 500 експонатів — документів, фотографій та інших цінних матеріалів²²⁻²³. Узагальнивши досвід музеїв у вихованні трудящих на революційних, бойових і трудових традиціях, бюро Полтавського обкому партії в лютому 1964 р. схвалило постанову про створення історико-краєзнавчих музеїв у кожному колгоспі й радгоспі області. Їх основна мета полягала в тому, щоб шляхом створення змістовних експозицій показати минуле й сучасне села, висвітлити героїчну боротьбу за Радянську владу, за створення й зміцнення колгоспного ладу.

Виконуючи постанову обкому партії, Пирятинський РК КП України у березні створив спеціальну комісію, а на місцях — музейні ради. Районна газета звернулася до всіх трудящих з закликом взяти активну участь у створенні музеїв. Безпосередньо на місця виїхали працівники райкому партії, райвиконкому, райкому комсомолу. Вони подали музейним радам практичну допомогу в обладнанні приміщень та збиранні матеріалів. З метою вивчення й узагальнення досвіду по створенню музеїв районна комісія провела огляди й семінари з керівниками рад. Семінари проводились в кращих музеях та в районному Будинку культури. Визначення розділів музеїв було відповідним до наявних матеріалів. У районі протягом 1964—1965 рр. виникло 35 музеїв.

Змістовні експозиції було створено в музеях колгоспів «Ленінська Зірка», ім. Жданова, ім. Артема, ім. Леніна, ім. Чапаєва та багатьох інших. Загальне визнання дістали гуртки юних екскурсіводів народного музею с. Каплиці. Крім активної допомоги раді в організації екскурсій, юні слідопити зібрали багато матеріалів про бойові подвиги своїх односельчан, які загинули у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, налагодили листування зі своїми земляками, що працюють в різних кінцях Радянського Союзу. Рада музею встановила зв'язок з музеєм м. Єлена Болгарської Народної Республіки, листується з ним, обмінюється досвідом роботи, літературою.

В музеї Теплівського колгоспу ім. Леніна гарно обладнано відділ «Наше село у роки Великої Вітчизняної війни». За допомогою юних слідопитів і краєзнавців вдалося всебічно відобразити життя і діяльність Героїв Радянського Союзу О. І. Бідненка, І. Л. Третяка, О. А. Іванька. Багато матеріалів дають уявлення про діяльність відомого всій країні селекціонера лауреата Ленінської премії академіка В. М. Ремесла.

Багато музеїв створено у Лохвицькому, Зіньківському та інших районах. На початку 1966 р. на Полтавщині налічувалося понад 400 народних музеїв і музейних кімнат, де було зібрано понад 65 тис. експонатів. Вони зажили серед трудящих великої популярності. Так, протягом 1965 р. і першого півріччя 1966 р. їх відвідало понад 300 тис. чол. У музеях також влаштовуються зустрічі з передовиками виробництва, з старими комуністами, учасниками героїчних подій і ветеранами праці²⁴.

²²⁻²³ «Правда України», 13 серпня 1965 р.

²⁴ «Радянська Україна», 6 січня, 8 травня 1966 р.

Масовим став рух за створення народних музеїв на Чернігівщині, де на початку 1965 р. налічувалося понад 60 народних музеїв. Особливо велику роль у пропаганді революційних і трудових традицій, вихованні патріотичних почуттів і естетичних смаків відіграє музей с. Олешівки (Чернігівський район). Тут зібрано понад 600 експонатів, фотодокументів і картин з історії краю. Гарні музеї існують також у с. Євмінки (Козелецький район) та районних центрах Мені й Ічні²⁵.

На Житомирщині велику популярність серед трудящих мав створений у 1963 р. на громадських засадах Любарський краєзнавчий музей. Його експозиції широко відображають історію району з давніх часів до наших днів. Особливо вдало висвітлено післяжовтневий період. Привертають увагу матеріали про перші артіль (1922 р.) і їх керівників Х. К. Рогальського та Г. М. Іванія. Окремий стенд присвячений сільським активістам, що загинули під час колективізації від рук куркулів, та кращим трудівникам району — героям праці. Кожного року музей відвідують тисячі людей²⁶.

Готуючись до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, партійні організації республіки ставлять перед собою завдання глибоко і всебічно показати велич нашого народу, проаналізувати економічні й культурні успіхи першої в світі країни соціалізму.

Народні музеї відіграють важливе значення у політичному вихованні радянських людей. Вони стали центрами масово-політичної роботи, аудиторією для агітаторів, політінформаторів, пропагандистів, лекторів. Знайомство трудящих, особливо молоді, з революційними, бойовими й трудовими традиціями сприяє піднесенню політичної свідомості мас. Партійні організації формують у радянських людей високі якості патріотів-інтернаціоналістів, вчать сприймати життя в усій його глибині й складності, усвідомлювати відповідальність кожного за побудову комунізму. Славні традиції народу знаходять свій вияв у щоденному трудовому героїзмі радянських людей на всіх ділянках комуністичного будівництва.

²⁵ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 8331, оп. 2, од. зб. 43, арк. 161.

²⁶ «Радянська Житомирщина», 17 жовтня 1965 р.

ФОРМУВАННЯ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ ДОНБАСУ В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

З. Г. ЛИХОЛОБОВА

Радянські історики приділяють дедалі більшу увагу вивченню кількісних і якісних змін у робітничому класі в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва¹. Аналізуються окремі аспекти складу і чисельності робітників Донбасу в роки будівництва соціалізму. Проте спеціальних досліджень з цього важливого питання немає. Недостатньо висвітлені й джерела поповнення робітників Донбасу в наш час.

Тимчасом, вивчення кількісного і якісного складу робітничого класу дозволяє розкрити джерела трудової і політичної активності робітників, пояснює різницю у рівні їх свідомості, а також організованості окремих груп, розкриває форми та методи залучення відсталіх прошарків населення до соціалістичного будівництва.

Матеріальною базою зростання чисельності робітничого класу Донбасу в роки першої п'ятирічки став бурхливий розвиток соціалістичної промисловості. На цей період були введені в експлуатацію 47 великих і середніх механізованих шахт. Підвищився технічний рівень вугледобутку. Якщо на початку п'ятирічки 81,2% вугілля добувалося вручну, то на кінець 1932 р. цей процес був механізований на 72%².

Великий крок уперед зробила й металургійна промисловість. Споруджувалися «Азовсталь», великі трубні заводи в Маріуполі та Макіївці, реконструювалися металургійні підприємства Макіївки, Донецька, Алчевська та ін. Розширилася машинобудівна база промисловості — напівкустарні горлівські майстерні в результаті реконструкції перетворилися на потужний завод гірничого машинобудування. В 1931 р. тут був збудований перший в Радянському Союзі цех врубових машин. Докорінно реконструювалися Старокраматорський машинобудівний і Луганський паровозобудівний заводи, йшло будівництво нового гіганту індустрії в Краматорську.

В 1928 р. стали до ладу Горлівський і Рутченківський коксохімзаводи потужністю 410 тис. т коксу на рік кожний. Розширювалися хімічні заводи в Рубіжному та Костянтинівці. Реконструювалися, а також споруджувалися й інші підприємства на Донбасі, значно зростає енергетична база басейну. На кінець п'ятирічки він давав 62% усього вугілля, що добувалося в країні, 44% чавуну і 28% загальносоюзного виробництва сталі³.

¹ Изменения в численности и составе рабочего класса. Сб. статей, М., 1961; Формирование и развитие советского рабочего класса, М., 1964; Из истории рабочего класса СССР, Л., 1962; А. М. Панфилова. Формирование рабочего класса СССР в годы первой пятилетки, М., 1964; Історія робітничого класу УРСР, К., 1967; А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1929—1932), К., 1963.

² «Социалистический Донбасс», 1 січня 1933 р.; Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР, М.—Л., 1934, стор. 18—19.

³ Чорна металургія України, К., 1957, стор. 65; Итоги выполнения первого пятилетнего плана, стор. 87, 157—159; УІЖ, 1959, № 5, стор. 70.

Грандіозне промислове будівництво і розширення виробництва з усією гостротою поставило проблему робітничих кадрів. Напередодні першої п'ятирічки в квітні 1928 р. у господарстві Донбасу було зайнято 423 268 робітників, з них у промисловості — 340 890 чол., у будівництві — 26 648, на транспорті — 45 428, а у сільському господарстві — 10 302 чол. Найбільш значну групу — 62% складали гірники, 27,2% — металісти, 6% від загального числа промислових робітників становили хіміки⁴.

Згідно з переписом, який проводився за ініціативою профспілок навесні 1929 р., на Донбасі було набагато менше потомствених кадрів, що прийшли сюди ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції, ніж в інших районах країни або галузях промисловості. Так, серед шахтарів ця група становила лише одну третину від загального числа робітників, у той час як серед металістів Ленінграда та Уралу їх частка досягала половини⁵. Водночас питома вага вихідців із селян серед вугільників Донбасу була найвищою — 63%. Вони становили більше половини донецьких металістів. За даними Наркомату праці УРСР, 1928—1929 рр. серед робітників шести будівельних організацій басейну вихідці з селян складали 85%. Певна кількість робітників була тісно зв'язана з сільським господарством, мала земельні наділи у селі⁶.

Робітники дуже різнилися і за віком. На всіх промислових підприємствах країни, охоплених переписом, було зафіксовано менше чверті робітників віком до 22 років, а на шахтах Донбасу — 36%. Середній вік робітника у вугільній промисловості Донеччини становив 28,6 року, на металургійних заводах Півдня — 30,4, а серед текстильників центру — 32,2 року. Це певною мірою позначалося й на виробничому стажі гірників — пересічно він дорівнював 8,6 року, серед металургів Півдня — близько 9,2, в той час як серед текстильників Центральної Росії стаж досягав 13,7 року, а металістів Ленінграда — 11. Близько чверті донецьких шахтарів мали виробничий стаж не більше двох років⁷. Ці дані свідчать про те, що значна частина їх ще не оволоділа своєю професією.

Отже, на початку першої п'ятирічки переважну частину робітників Донбасу становили молоді люди, вчорашні селяни. До них у більшій мірі, ніж до трудівників інших районів країни, стосується та характеристика, що її дав складу промислових робітників Радянського Союзу початку періоду реконструкції XIV з'їзд ВКП(б). Більшість їх становили «молоді селяни прямо з села, зовсім не обізнані з фабрикою, боротьбою робітничого класу, його завданнями й організаціями», схильні «триматися осторонь від основної пролетарської маси, її інтересів та громадськості і вважати себе випадковими, тимчасовими гостями фабрики, заводу, міста»⁸.

До того ж, слід врахувати, що в перші роки індустріалізації разом з новим поповненням у робітниче середовище проникали куркульські елементи. Навіть матеріали проведеного опитування, які, звичайно, характеризувалися заниженими даними, неперевіреніми докумен-

⁴ Підраховано автором за матеріалами статистичного довідника «Труд и профсоюзы на Украине» (Харьков, 1928, стор. 4—10).

⁵ А. Г. Рашин. Состав фабрично-заводского пролетариата СССР, М., 1930, стор. 3.

⁶ А. Г. Рашин. Назв. праця, стор. 17, 25; ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 4, спр. 1945, арк. 63.

⁷ А. Г. Рашин. Назв. праця, стор. 26, 47, 52, 61, 65.

⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 201—202.

тально, показали, що 7% шахтарів, які володіли землею, застосовували в своїх господарствах найману працю, тобто були експлуататорами⁹. Куркулі, що пробиралися на підприємства, вели антирадянську агітацію, намагалися підкорити своєму впливу відсталих робітників, штовхали їх на порушення трудової дисципліни.

Своєрідний соціальний склад робітників Донбасу, збереження серед частини їх тісних зв'язків з сільським господарством обумовлювали несталість робітничих кадрів. Багато з них, як і в дореволюційні часи, були сезонниками. На весняно-літні роботи вони поверталися у свої села. Близько $\frac{1}{5}$ загального числа вибійників щороку кидали шахти в період польових робіт¹⁰. Такі явища викликалися й організаційно-технічними неполадками на підприємствах: зрівнялівкою в заробітній платі, слабкою механізацією трудомістких процесів, а також матеріально-побутовими труднощами (нестача житла, погана організація громадського харчування) та ін.

У 1929 р. значною була і плінність робочої сили: в середньому на кожному вугільному підприємстві Донбасу змінювалася чверть усіх працюючих. Подібне становище створилося й на металургійних підприємствах. Протягом 1927—1928 рр. на Донецький металургійний завод, наприклад, поступило 7,5 тис., а звільнилося 6 тис. робітників¹¹. Завдання полягало у тому, щоб не тільки компенсувати втрати, викликані великою плінністю, але й значно збільшити число робітників у зв'язку з безперервним розширенням виробництва. У перші роки індустріалізації кадри в промисловості комплектувалися, як правило, стихійно.

Згідно з історичними традиціями на Донбас стікалися селяни-відходники, головним чином, з Центрально-Чорноземної області Росії — Рязанської, Курської, Орловської, Воронежської, Тамбовської та інших губерній. Влітку 1927 р. серед робітників-сезонників, що прибули на Донбас, неукраїнці (переважно вихідці з російських губерній) становили приблизно 70%. У донецькі міста прибували також відходники з українських округів — Вінницького, Чернігівського, Ізюмського та ін.¹²

Уже в ті роки радянська держава намагалася провадити організоване комплектування промислових кадрів. Роль регулятора відігравали в той час біржі праці. На Донбасі вони функціонували в Артемівську, Донецьку, Луганську, Макіївці та інших містах. Але недоліки в організації їх діяльності, а також панування дрібноселянського господарства не давали змоги врахувати усі резерви робочої сили. Багато підприємств приймали робітників без будь-якого посередництва бірж праці. В 1927—1928 рр. через біржі було прийнято лише 53% працівників вугільної промисловості¹³. Не можна забувати й про таке складне явище, як безробіття. 1928 р. на Україні було зареєстровано 214 тис. безробітних. У самому Донбасі в середині 1928 р. їх число досягало 14,7 тис. Проте безробіття в Донбасі мало досить умовний характер. Підприємства відчували нестачу кваліфікованих робітників¹⁴.

⁹ Галицкий, Генин, Зайцев, Иткинд. Состав рабочей молодежи, М., 1931, стор. 113.

¹⁰ «Правда», 7 лютого 1930 р.

¹¹ Донецький обласний державний архів (далі—ДОДА), ф. 1-Р, оп. 1, спр. 22, арк. 36.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 660, арк. 14.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1844, арк. 198.

¹⁴ Там же, оп. 4, спр. 1945, арк. 8; ф. 2605, оп. 7, спр. 809, арк. 28

Ясно, що за таких умов покладатися на самоплив було неможливо. Тому Наркомати праці СРСР та УРСР ретельно вивчали наявні резерви робочої сили. З цією метою в кінці 1928 р. проводився перепис колишніх шахтарів у Орловській, Смоленській, Курській, Брянській, Воронежській губерніях, після чого почали вербувати кваліфікованих робітників для шахт Донбасу. В результаті цих заходів у найбільш напружені літні місяці наступного року шахти одержали значне поповнення. В липні — вересні 1929 р. на Донбас прибуло 4826 завербованих робітників¹⁵. Щоправда, це не вирішило проблеми. Плинність робочої сили у перші роки п'ятирічки навіть посилилася. В 1928—1929 рр. вона зросла порівняно з попереднім роком на 12%¹⁶.

На основі успіхів індустріалізації країни і колективізації сільськогосподарства безробіття було ліквідовано. Бурхливе зростання промислового виробництва конче потребувало нових робочих рук. На початок 1930 р. у вугільній промисловості Донбасу не вистачало близько 30 тис. кваліфікованих робітників¹⁷. Постало завдання вишукати нові резерви поповнення лав робітничого класу, насамперед за рахунок молоді. Велику роль у її мобілізації відіграв комсомол України. 1930 р. ЦК ЛКСМУ направив на шахти Донбасу 10 тис. комсомольців і молоді. Переважна більшість з них, як правило, йшла на підземні роботи. Але прорив на вугільному фронті все ж не вдалося ліквідувати. Плинність робочої сили продовжувалася. 1930 р. на шахти було завербовано близько 20 тис. колгоспників, батраків і комсомольців, але лише одна третина з них лишилася на виробництві, решта через певний час кинула роботу¹⁸.

Для забезпечення промисловості кадрами необхідні були найрішучіші заходи. Обслуговувати конвейери, скрепери, електровози на вугільних шахтах, механізоване устаткування та вимірювальні прилади на доменних і мартенівських печах могли лише кваліфіковані, дисципліновані сталі робітничі кадри. Сезонні заробітчани не справлялися з дедалі складнішими виробничими операціями. Переведення сільськогосподарства на рейки соціалістичного виробництва, зростання продуктивності праці у колгоспах створили сприятливі умови для нагромадження резервів робочої сили на селі. За таких умов з'явилася нова форма комплектування промислових підприємств кадрами робітників — організований набір їх шляхом укладення договорів між підприємствами та колгоспами. У червні 1931 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову про відходництво, яка надавала ряд пільг колгоспникам, що йшли працювати у промисловість та на будівництво, а також визначили заходи заохочення колгоспів у справі виділення ними робітників-відходників¹⁹. Радянські республіки подавали велику допомогу Всесоюзній кочегарці. Там навіть розгорнулося соціалістичне змагання за вербовку найбільшого числа робітників для Донбасу.

В результаті цих заходів вугільна промисловість Донбасу одержала значне поповнення. У другій половині 1931 р. на шахти прибуло 67 012 нових робітників. Близько третини з них були завербовані у районі Центрально-Чорноземної області, стільки ж — на Україні, близько 6 тис. в межах самого басейну, решта — з районів Білорусії та ін. Зросла роль оргнабору й у комплектуванні кадрів металургійних

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, спр. 90, арк. 275.

¹⁶ Там же, ф. 2623, оп. 4, спр. 1945, арк. 3.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 1945, арк. 91, 98, 99.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 15, спр. 490, арк. 81.

¹⁹ «Правда», 1 липня 1931 р.

підприємств. Так, наприклад, завод ім. Ілліча уклав 30 договорів з колгоспами Маріупольського округу²⁰.

Успішно йшла мобілізація робітників для донецьких шахт у Татарській АРСР. РНК Радянської Татарії зобов'язалася протягом 1932 р. направити у Донбас 25 тис. робітників і створити резерв з досвідчених гірників для відрядження їх у шахтарський край в разі екстреної необхідності, а також забезпечити відходників теплою одежею. У свою чергу, трудящі об'єднання «Вугілля» зобов'язалися спорудити в Татарії МТС, 2 шкільних приміщення для дітей колгоспників, забезпечити паливом Казанську ГРЕС²¹. Дружню допомогу радянських республік відчували й металісти Донбасу. На початку 1931 р. з різних районів РРФСР на роботу сюди прибуло 10 тис. кваліфікованих металістів, у тому числі з Московської області — 350 чол., Ленінградської — 275 і Горьковської — 60 чол.²²

У другій половині 1931 р. почали відчуватися результати організованого набору робітників. Якщо в першому кварталі з числа тих, що прийшли на шахти, лише близько 13% прибули в порядку набору, то в третьому кварталі вони становили 43% усіх прийнятих на роботу гірників²³. ЦК КП України, об'єднання «Вугілля» та ВЦРПС здійснили ряд заходів щодо закріплення новоприбулих на шахтах. У вересні 1931 р. у Донбасі було оголошено конкурс шахт на кращий прийом та закріплення робітників. У ньому брали участь найширші маси гірників. На підприємствах проходили робітничі збори, за участю кадрових шахтарів та їх сімей обладнувалися гуртожитки, ідальні, червоні куточки. Для новоприбулих створювалися лікнепи. Кадрові робітники брали шефство над новачками²⁴. Вони навчали колишніх колгоспників шахтарським професіям, щедро ділилися з ними своїм виробничим досвідом і знаннями. На шахті № 3 м. Моспине вибійник Матасов допоміг оволодіти новою справою 28 своїм підопічним. Уже через два тижні всі вони виконували планові завдання. По 15 чоловік навчали вибійники Карасьов та Рижкін. А вибійник Грачов з шахти № 12 підготував 100 робітників. Шефство кадрових робітників над новачками широко практикувалося в металургійній промисловості²⁵.

Успіхи окремих підприємств в організації прийому та навчання нових кадрів сприяли їх закріпленню на виробництві. Проте і в цей час доводилося долати опір куркульських елементів, а також відсталі настрої окремої частини робітників. Енергійна робота привела до значного скорочення плинності робочої сили. Цьому сприяло також вдосконалення системи оплати праці у вугільній та металургійній промисловості і розширення житлового будівництва. За роки першої п'ятирічки житловий фонд Донбасу подвоївся. Всі ці заходи привели до того, що в 1931 р. середньомісячна плинність робочої сили у вугільній промисловості знизилася до 15,3%, у 1930 р. вона становила 28,3%²⁶.

Отже, це негативне явище не було викорінено до кінця. Проте слід зауважити, що серед робітників, залучених завдяки зусиллям

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 302, арк. 11—12.

²¹ «Правда», 27 грудня 1931 р.

²² А. Б. Слуцкий. Назв. праця, стор. 400.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 1112, арк. 13.

²⁴ «Правда», 9 вересня 1931 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 273, арк. 58—71.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 273, арк. 44; «Правда», 14 вересня 1931 р.

²⁶ Итоги выполнения первого пятилетнего плана, стор. 186; ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 5, спр. 753, арк. 7.

оргнабору, воно не мало такого поширення, як серед кадрів, прийнятих у порядку самопливу. Якщо, наприклад, на шахтах тресту «Донбасантрацит» плинність останніх становила 94,7%, то серед організовано набраних — лише 18,2%²⁷. Однак не всі підприємства приділяли належну увагу оргнабору. Тому 1932 р. не вдалося компенсувати літній відлив робочої сили. У зв'язку з викривленнями у проведенні тарифної реформи зросла плинність серед кваліфікованих робітників. Протягом дев'яти місяців з Донбасу пішло 16 тис. вугільників, у тому числі 400 машиністів врубових машин²⁸.

Хоч протягом 1932 р. і не вдалося повністю ліквідувати плинність робочої сили, проте перелому у боротьбі з нею було досягнуто. За роки першої п'ятирічки число робітників Донбасу збільшилося вдвоє і становило на початок другої п'ятирічки понад 855 тис. чол. Розмах промислового будівництва викликав значне зростання лав будівельників, 1933 р. на різних новобудовах Донбасу їх працювало 179 075 чол. Кількість промислових робітників збільшилася в 1,4 раза і досягла 487 тис. чол., транспортників — відповідно в 1,4 раза і близько 6,4 тис. чол. Набагато зросла чисельність сільськогосподарських робітників. В середині 1933 р. у радгоспах їх працювало понад 124 тис.²⁹

Значно змінився і розподіл робітників у галузях промисловості. Дещо зменшилася питома вага вугільників та металістів, перших — до 55,6%, других — до 23,4%, а питома вага коксохіміків та хіміків зросла до 7%³⁰.

Аналіз соціального походження нових кадрів показує, що основну масу робітників, які прийшли в промисловість протягом 1928—1932 рр., становили вихідці з села. Серед нових членів шахтарських профспілкових організацій у другій половині 1931 р. на колишніх селян припадало 79%. На металургійних заводах (Донецькому, Єнакіївському та Макіївському) вихідці з селян протягом відбудовного періоду становили менше 40%, а на кінець першої п'ятирічки близько 2/3 загального числа металургів³¹.

Поряд з селянством важливим джерелом поповнення робітничого класу було відтворення робочої сили. Серед цієї категорії найбільшу групу (майже 50%) утворювали потомствени робітники — металурги та машинобудівники. Процент вихідців з селян був тут найменший. Незначну роль у формуванні робітничих кадрів Донбасу відігравали кустарі та службовці. Серед шахтарів, що вступили до профспілки 1931 р., кустарів було 1,3%, а їх дітей — 1,5%, серед нового поповнення металургів — відповідно 1,2 та 1,7%, а в колективі луганських паровозобудівників — 1,1 та 2,1%. Діти службовців у новому поповненні профспілок становили: серед шахтарів — 1,3%, металургів та паровозобудівників — 3,1%³².

Значна кількість шахтарів протягом першої п'ятирічки зберігала міцні зв'язки з сільським господарством. Якщо 1929 р. 26% з них мали земельні наділи, то серед тих, що вступили до профспілок 1931 р., з селом були тісно зв'язані 59%. Водночас на металургійних заводах Донбасу питома вага робітників, зв'язаних з сільським господарством,

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 6, спр. 1479, арк. 16.

²⁸ Там же, арк. 48.

²⁹ Труд и профсоюзы на Украине, Харьков, 1928, стор. 4—10; Народное хозяйство УРСР, К., 1935, стор. 449, 455, 462; Донбас в цифрах, 1936.

³⁰ Донбас в цифрах, стор. 18—19.

³¹ Состав новых миллионов членов профсоюза, М., 1933, стор. 93; Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., М., 1934, стор. 102—103.

³² Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., стор. 52, 102—105; Состав новых миллионов членов профсоюза, стор. 92—95.

знизилася з 20 до 13%. При цьому переважну більшість робітників, що володіли земельними наділами, становили тепер колгоспники³³.

У зв'язку з приходом у промисловість великого поповнення з комсомольців та молоді відбулося значне омолодження кадрів. Протягом 1929—1933 рр. середній вік робітника-металурга у Донбасі знизився з 30,4 року до 29,1. Протягом 1930 (жовтень) — 1932 (січень) рр. питома вага молоді віком до 23 років збільшилася серед робітників Донбасу з 31 до 43%, а загальна кількість молодих робітників подвоїлася³⁴.

Ці зміни викликали помітне зниження виробничого стажу, а, отже, і кваліфікації робітників. На металургійних підприємствах Донбасу протягом 1929—1933 рр. середній виробничий стаж робітника скоротився з 9 до 6 років. У 1929 р. середній виробничий стаж робітника в машинобудуванні становив 11 років, а в 1932 р. серед робітників Луганського паровозобудівного заводу досягав лише 6 років. Значно зросла роль жінок у промисловому виробництві. На металургійних підприємствах Півдня на кінець 1932 р. їх було 20% від загальної кількості робітників. Серед вугільників, що вступили до профспілок 1931 р., жінки становили 16%³⁵.

Зростання чисельності робітничого класу супроводжувалося ростом рядів Комуністичної партії. За даними перепису 1932—1933 рр., серед робітників-металургів Донбасу було 5,5 тис. комуністів, з них 75% вступило в партію 1930—1932 рр.³⁶ Значно збільшився партійний прошарок і серед шахтарів. Так, наприклад, 1931 р. в складі кваліфікованих гірників члени партії становили 14—15%, а серед некваліфікованих — 3,9%³⁷.

Отже, в роки першої п'ятирічки у промисловість Донбасу прийшло нове велике поповнення, у переважній більшості молоді селяни, без достатньої загальноосвітньої та професійної підготовки, необізнані з життям підприємств, з революційними й трудовими традиціями робітничого класу. Це потребувало від партійних організацій, найбільш свідомої частини робітників мобілізації усіх сил, проведення величезної роботи по підвищенню культурного й технічного рівня новоприбулого поповнення, по вихованню його на кращих традиціях донецького пролетаріату. В умовах соціалістичного будівництва це завдання розв'язувалося успішно і швидко. У своїй діяльності партійні організації спиралися на кадрових робітників, загартованих у горнилі революційних боїв і на фронтах громадянської війни.

³³ Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., стор. 93; А. Г. Рашин. Назв. праця, стор. 26, 102—105.

³⁴ Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., стор. 77; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 625, арк. 30.

³⁵ Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., стор. 8, 77; А. Г. Рашин. Назв. праця, стор. 62; ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 6, спр. 758, арк. 52; Состав новых миллионов членов профсоюза, стор. 92.

³⁶ Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., стор. 156—157.

³⁷ Состав новых миллионов членов профсоюза, стор. 99.

З ІСТОРІЇ ДИТЯЧОГО КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ

З. С. СКОБЛЕЦОВА

Історія дитячого комуністичного руху на Україні, як і у всьому Радянському Союзі, нерозривно зв'язана з ім'ям великого Леніна, з боротьбою партії проти гніту й експлуатації, за революційну перебудову суспільства і виховання відданих справі комунізму борців.

Гірким і безрадіним було дитинство синів і дочок трудящих у царській Росії. Злидні та безправ'я примушували батьків продавати дитячу працю, яка широко використовувалася у виробництві й сільському господарстві.

У своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін відзначав, що в царській Росії працювало близько 10 млн. найманих робітників, чверть яких становили жінки і діти¹. Наведені Володимиром Іллічем статистичні дані по південно-російським економіям свідчать, що тут діти віком не менше 8 і не більше 14 років виконували обов'язки свинарів, телятників, полільників і погоничів біля плугів²⁻³.

Виснажлива праця, низька заробітна плата, стягнення штрафів — такими були умови життя малолітніх трудівників. Так, на початку ХХ ст. на сірникових фабриках Харківської губернії працювали 5—6-річні малята. Платили їм копійки, але бідність навколишнього населення була настільки великою, що багато матерів із сльозами на очах благали допустити їх дітей на фабрику.

У київських палітурнях підлітків примушували працювати за мізерну плату по 18—20 годин⁴.

Панівні класи Російської імперії прирікали трудящих не тільки на безробіття, голод і злидні, але й на неучтво. Право на середню і вищу освіту мали заможні, діти робітників і селян допускалися тільки в початкові школи. За переписом 1897 р. 76% українців були неписьменними⁵. На 1 січня 1914 р. питома вага учнів стосовно до всього населення, наприклад, у Волинській губернії становила 3,6%, у Херсонській 6,14%⁶. На Сумщині в окремих повітах число неписьменних наближалось до 80%⁷.

Діти трудящих України зазнавали і національного гноблення. Навчатися рідною мовою їм суворо заборонялося, до революції на Україні не було жодної державної школи з викладанням українською мовою⁸.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 501.

²⁻³ Там же, стор. 194.

⁴ І. Н. Бондаренко. Большевики Киева в первой русской революции, К., 1960, стор. 18.

⁵ Народное образование в СССР, М., 1967, стор. 326.

⁶ Н. М. Грищенко. Школа Украинской ССР в период между XVIII и XIX съездами КПСС (1939—1952 гг.), М., 1954, стор. 6.

⁷ В. А. Шаповалов. Революционное движение и первые социал-демократические организации на Сумщине в период первой русской революции, Сумы, 1963, стор. 5.

⁸ І. В. Пуха. Перший етап боротьби за утвердження радянської школи на Україні.— Наукові записки УНДІПу, т. XX, серія педагогічна, К., 1963, стор. 104.

Антинародну політику царизму в галузі освіти підтримувала церква, що старанно насаджувала в школах релігійний дурман, прищеплювала учням покірливість царським властям.

Жахлива експлуатація, безправ'я і національний гніт породжували ненависть малолітніх трудівників до гнобителів, викликали обурення і протест, а піднесення революційного руху пролетаріату в Росії й на Україні сприяло пробудженню класової свідомості і згуртуванню для захисту своїх інтересів.

У класових боях, що розгорнулися в країні на початку ХХ ст., активну участь брали й юні пролетарі. Так, 1901 р. застрайкували малолітні на фабриці Попова в Одесі⁹, 1903 р. у Катеринославі і Харкові відбулися юнацькі демонстрації¹⁰.

З кожним роком дедалі більше дітей і підлітків прилучалися до революційного руху. Вони активно відгукувалися на політичні події в країні, підтримували виступи робітників і селян, вимагали права навчатись у середніх учбових закладах, розширення мережі шкіл, викладання рідною мовою, охорони праці на виробництві. Подекуди малолітні робітники були застрільниками страйків. Так, 27 квітня 1912 р. на скелазаводі в Костянтинівці (Донбас) застрайкувало близько 1 тис. юних пролетарів. Коли вимоги молоді були відхилені, у русі активну участь взяли дорослі. У всіх цехах заводу припинилася робота. Страйкувало вже близько 4 тис. робітників¹¹.

Партія більшовиків докладала великих зусиль до того, щоб виврати юних пролетарів з-під впливу буржуазії та дрібнобуржуазних партій, спрямувати у правильне русло їх дедалі зростаючу революційну активність. Під проводом В. І. Леніна більшовики очолили рух пролетарів на захист прав й інтересів дітей трудящих, на охорону їх праці та здоров'я. Партія виступала за формування нової різнобічно розвиненої людини — активного борця за світле майбутнє трудящих. Малолітні трудівники на своєму досвіді переконувалися, що єдиними справжніми виразниками їх інтересів були більшовики.

У роки першої світової війни в Києві, Одесі, Херсоні, Миколаєві під керівництвом більшовиків виникали перші революційні гуртки працюючих підлітків і юнаків, які допомагали розповсюджувати більшовицькі листівки й прокламації, пропагували ідеї партії серед трудового населення, закликали молодь згуртовуватися для боротьби з експлуататорами.

Після Лютневої революції, коли до політичного життя прилучилися широкі маси населення, чимало юнаків і дівчат через свою неознаність потрапили до молодіжних організацій, діяльність яких мала опортуністичний і буржуазно-націоналістичний характер. Більшовики послідовно викривали реакційну сутність програм цих організацій, боролися за вплив на молоде покоління робітників, допомагали йому у створенні соціалістичних спілок молоді.

В. І. Ленін закликав повсякчасно і повсюдно, «в епоху політичного застою і в найбурхливіший революційний час»¹² вести роботу по розширенню і поглибленню більшовицького впливу на маси, зокрема на юних пролетарів.

Вітаючи пожвавлення революційної самодіяльності робітничої молоді і юнацтва, VI з'їзд партії наголошував на необхідності насамперед розвивати в ній класову свідомість, вести енергійну боротьбу з

⁹ Двадцять лет ЛКСМУ, К., 1939, стор. 8.

¹⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, од. зб. 932, арк. 78.

¹¹ Двадцять лет ЛКСМУ, стор. 16.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 407.

шовінізмом і милітаризмом, захищати економічні й політичні інтереси неповнолітніх робітників та робітниць¹³.

Комуністична партія допомогла багатьом малолітнім робітникам, юнакам і дівчатам обрати правильну позицію у класових битвах. У дні Великої Жовтневої соціалістичної революції, в героїчній боротьбі за владу Рад, чимало з них проявили себе вірними синами і дочками трудового народу, надійними помічниками партії більшовиків.

Благородні ідеали трудящих, романтика революційних соціалістичних перетворень з особливою силою хвилювали й захоплювали дітей робітників і селян, відповідали їх інтересам і запитам, пробуджували у них прагнення до пізнання, до всього нового і героїчного. Інтереси дітей і підлітків перших років революції яскраво відбилися в багатьох тогочасних документах. Зокрема, 203 анкети школярів Велико-Лиственського лікбезу Чернігівської округи (три чверті учнів становили 13—14-річні підлітки) свідчать, що 90 захоплювалися книгами про мужніх борців революції, комуністів, які у самовідданому служінні справі робітничого класу вбачали зміст свого життя¹⁴.

Письменник-комуніст М. О. Островський згадував, що перші комсомольці намагалися бути схожими на чудових людей, яких називають старими більшовиками, які через героїчні бої привели молодь до щастя жити у країні соціалізму.

Захоплені революційним ентузіазмом старшого покоління, юні пролетарі включались у будівництво нового суспільства. Архівні документи, преса перших років Радянської влади свідчать, що згуртування дітей навколо партії й комсомолу було ініціативою самих дітей, які прагнули усвідомити свою роль у пізнанні й перетворенні навколишнього світу, тягнулися до самоорганізації. Найкращі з них вливалися у лави комсомолу, але більшість гуртувалася у дитячі організації. Наслідуючи приклад дорослих, діти створювали свої об'єднання, гуртки, клуби. Спочатку дитячий рух не мав єдиної структури, роботу будували по-різному. Так, у 1919 р. діти Чернігова об'єдналися в клубі «Юний Спартак»¹⁵, у дитячих будинках південної Волині всім життям керували самі вихованці за допомогою так званих «клубних комісій»¹⁶. 1920 р. на Україні створено Юнтрудармію¹⁷, на Поділлі весною 1922 р. виник «Дитячий посівний комітет»¹⁸ і т. д.

З кожним днем дитячий рух зростав і ширився. Незабаром на базі дитячих секцій, гуртків та інших об'єднань, діяльність яких мала громадсько-політичний зміст і самодіяльний характер, створюються осередки «юних спартаків». Газета «Юные спартаки», відзначаючи дворіччя Бахмутської групи, писала: «З 2—3-х драматичних гуртків, з маленької групи дітей виросла велика організація, яка зараз налічує 200 «юних спартаків»... Бахмутська група виникла 31 грудня 1921 р. з ініціативи невеликої групи членів КСМ і пролетарських дітей...»¹⁹. На початку 1923 р. в усіх губерніях України було 13 тис. юних спартаків²⁰.

У своїй діяльності члени цих організацій, наслідуючи дорослих, копіювали їх структуру і методи. Так, в Умані діяла «Міськрада

¹³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 360.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 256, арк. 2—70.

¹⁵ Там же, оп. 3, спр. 952, арк. 124.

¹⁶ Там же, оп. 1, спр. 222, арк. 114.

¹⁷ Юные ленинцы, К., 1962, стор. 188.

¹⁸ «Путь просвещения», 1923, № 11—12, стор. 212.

¹⁹ «Юные спартаки», 7 січня 1924 р.

²⁰ Я. П. Ряппо. Народна освіта на Україні за 10 років революції, К., 1927, стор. 63

дитячих установ»²¹, дитячі групи в Катеринославі об'єдналися в «Міську Раду дитячих депутатів»²², юні спартаки дитбудинків Києва заснували «Дитячий інтернаціонал»²³. Ці організації проводили вибори, конференції, влаштовували мітинги серед дітей. Але таке сліпе копіювання, відсутність живих форм роботи не забезпечували всебічного розвитку дітей і завдавали певної шкоди самому руху.

Ще на зорі Радянської влади, в умовах запеклої класової боротьби, голоду й розрухи, В. І. Ленін учив партію уважно ставитися до потреб юного покоління, зробити його життя світлим і щасливим. Визначаючи місце і роль підростаючого покоління в системі диктатури пролетаріату, він неодноразово наголошував на винятковій важливості організації дітей. Ленінські настанови щодо виховання молоді стали теоретичною основою створення й розвитку дитячої комуністичної організації.

Запроваджуючи в життя ці ідеї великого вождя, Комуністична партія і комсомол України, як і в інших братніх республіках Союзу, піклувалися про успішний розвиток дитячого руху. Так, у розісланому до всіх губкомів партії циркулярному листі «Дитячий комуністичний рух» Центральний Комітет КП(б)У схвалив діяльність комсомолу щодо залучення підлітків до комуністичного дитячого руху. «...ЦК КП(б)У палко вітає ініціативу ЦК КСМУ у справі створення дитячого комуністичного руху «Юний Спартак»,— зазначалось у документі,— який має своїм завданням суспільно-трудове виховання дітей шляхом залучення їх до участі в трудовому житті країни; виховання дітей у дусі романтики революційно-класової боротьби і боротьби людини з природою та всебічний розвиток дітей»²⁴.

У грудні 1922 р. у Харкові відбулася перша міська конференція юних спартаків. На ній були присутні делегати VII Всеукраїнського з'їзду Рад, а її учасників вітав голова ВУЦВК Г. І. Петровський. Зокрема, він говорив: «Дорожіть юнацьким часом на читання й розумовий розвиток. Надалі у трудовому житті це буде основним матеріалом»²⁵.

Створення за ініціативою В. І. Леніна 19 травня 1922 р. піонерської організації, її діяльність, особливо після VI з'їзду РКСМ, поклали край організаційній роздробленості. Виконуючи роль передового загону, організація юних піонерів під керівництвом партії й комсомолу озброювала своїх вихованців єдиним розумінням цілей і завдань, що стояли перед народом. Своєю цілеспрямованою організованою діяльністю вона притягала до себе дедалі більше дітей.

Успіх дитячого руху партія вбачала у тому, щоб він у своїй діяльності орієнтувався на запити дітей, сприяв розвитку їх здібностей, спрямовував їх різнобічні інтереси по лінії комуністичного виховання. У постанові ЦК РКП(б) (1924 р.) «Про піонерський рух» також указувалося, що, розгортаючи громадську роботу піонерів, необхідно враховувати їх вік, здібності і запити²⁶.

Комуністична партія на кожному етапі розвитку країни накреслювала головні завдання, спрямовувала діяльність комсомолу серед підростаючої молоді, визначала роль і місце дитячої комуністичної організації в громадському житті, у будівництві нового суспільства.

²¹ «Ленинск» (орган дитмістечка ім. Леніна у Києві), 3 жовтня 1923 р.

²² Юные ленинцы, стор. 26.

²³ «Ленинск», 25 червня 1923 р.

²⁴ «Коммунист», 15 жовтня 1922 р.

²⁵ «Юные спартаки» (орган Харківського губкому комсомолу і міському юних спартаків), 15 грудня 1922 р.

²⁶ Директивы и документы по вопросам пионерского движения, М., 1962, стор. 10.

Великий внесок у розвиток теорії й практики піонерського руху зробили визначні громадські та державні діячі. Неоціненні поради і вказівки щодо роботи з підлітками отримав комсомол від Н. К. Крупської. За дорученням Центрального Комітету партії боротьбу з дитячою безпритульністю очолив «рицар революції», полум'яний більшовик Ф. Е. Дзержинський. Чимало зробили для виховання юного покоління С. М. Кіров, М. І. Калінін, О. М. Горький. Багато років допомагали комсомолу України керувати дитячим комуністичним рухом Д. З. Мануїльський, В. Я. Чубар, М. О. Скрипник, В. П. Затонський, Г. І. Петровський, П. П. Постишев та інші партійні й державні діячі.

Піонерська організація створювалася в умовах гострої і непримиренної боротьби з скаутизмом — однією з найреакційніших форм буржуазного дитячого руху. Скаутська програма, висувуючи наперед фізичне загартування і військову муштру, відвертала дітей від громадсько-політичного життя країни. Різко критикуючи «загони юних комуністів» (за цією назвою керівники організації приховували скаутську її сутність), Н. К. Крупська указувала, що юкізм * має на меті виховати у своїх членів почуття покірливості і слухняності, і запозичуючи скаутські форми роботи, завдає шкоди справі комуністичного виховання дітей²⁷.

Скаутські організації, пристосовуючись до нових умов, діяли деякий час і на Україні. Зокрема, у Сумах колишні скаутмайстри, які вороже ставилися до нових завдань виховання юного покоління країни, зібрали навколо себе досить багато підлітків. Але найактивнішу боротьбу за вплив на дітей вели антирадянські юнацькі організації сіоністів «Євкомол» і «Маккабі». Вони заснували свої осередки, гуртки і клуби у Кременчуці, Полтаві, Черкасах і Харкові, в Одеській, Київській та інших губерніях²⁸. Усі ці об'єднання, як зазначалося у матеріалах Президії ЦКК КП(б)У про дитячий комуністичний рух в УРСР (1925 р.), були організаціями «з яскраво вираженими рисами воєнщини і національного патріотизму»²⁹.

Велику роль у розгромі цієї форми буржуазного юнацького руху відіграли лист ЦК КП(б)У (1923 р.) про скаутизм та нещадна війна, яку оголосив скаутам комсомол. Восени 1922 р. на нелегальному всеросійському з'їзді скаутмайстрів у Москві, один з його делегатів заявив, що на Україні скаутизм пройшов шлях нелегальної роботи і запеклої боротьби з комсомолом³⁰. Вітаючи перемогу Комуністичного союзу молоді України, ЦК КП(б)У пояснював її тим, що комсомол вів боротьбу з скаутизмом по лінії залучення підлітків до соціалістичного будівництва.

І нині в капіталістичних країнах діють скаутські організації, які відвертають підлітків від боротьби за життєво важливі інтереси трудящих, готують з своїх вихованців вірних слуг буржуазії. Сучасний скаутизм старанно прислужує церкві, мілітаризму і реакції, регресує до расизму й антикомунізму.

Проте реакційні сили неспроможні перешкодити популярності ідей соціалізму серед дітей і молоді, революційному впливові їх на юне покоління. У самому скаутському русі вже немає колишньої єдності. Тільки у Франції існують 8 різних течій і фракцій скаутизму, у Швеції — 6, Великобританії — 17. Найпрогресивніші осередки їх

* Скорочення від «юні комуністи».

²⁷ Н. К. Крупская. Педагогические сочинения, М., 1959, т. 5, стор. 12—14.

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7, од. зб. 12, арк. 3—4.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 713, арк. 37.

³⁰ А. Мильчаков. Первое десятилетие, М., 1965, стор. 107.

встановлюють контакти з піонерськими і демократичними організаціями³¹.

Присвоєння піонерській організації імені В. І. Леніна стало новим етапом у розвитку дитячого комуністичного руху. Ім'я В. І. Леніна зобов'язувало кожного члена піонерської організації оволодівати комунізмом в повсякденній праці, навчанні, громадському житті, примушувало звертати свої дії з настановами дорогого вождя. Присвоєння організації юних піонерів імені В. І. Леніна свідчило також про дедалі зростаюче значення дитячого руху в системі комуністичного виховання. Майже за рік число піонерів у республіці збільшилося більше як в 4 рази (у лютому 1924 р. їх було 50 тис., а на 1 грудня того ж року — 200,77 тис.)³². Нові десятки тисяч юних борців за справу Ілліча — найкращий доказ згуртованості піонерії України навколо Комуністичної партії, її прагнення йти ленінським шляхом.

Бурхливе піднесення дитячого руху в перші роки Радянської влади, його оформлення в піонерську організацію є не тільки знаменним явищем сучасності, але й важливим психологічним фактором. У складній історичній обстановці створювався новий тип дитячої організації, нова система виховної роботи з підлітками.

За роки Радянської влади дитячий комуністичний рух під керівництвом партії й комсомолу виріс в організацію, яка налічує близько 23 млн. членів. Майже за 50 років в її рядах отримали ідейне загартування, перший досвід організаційної та громадської діяльності багаторі мільйонів радянських людей. Орден Леніна на червоному прапорі Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна є всенародним визнанням її заслуг у справі виховання юної зміни у дусі вірності ленінським заповітам, ідеалам комунізму.

Сила піонерської організації в тому, що за своєю метою, завданням і змістом, вона не тільки виховує у дітей допитливість розуму, але впливає і на їх почуття. Піонерський рух зближує підлітків, радує їх спільним подоланням перешкод у процесі творчої діяльності колективу. «Треба, щоб діти переживали все колективно і завдяки цим колективним переживанням навчалися б колективно відчувати»,³³ — указувала Н. К. Крупська.

Дитяча комуністична організація приваблює дітей не тільки змістом своєї діяльності, але й формою. Яскравість і барвистість піонерського життя, його ритуалів і атрибутів найбільшою мірою відповідають емоційній сприйнятливості цього перехідного віку. Піонерська організація вабить ще й тим, що вступ до її лав залежить від самостійного, добровільного рішення самої дитини.

За допомогою організації юних піонерів діти активно включаються у різносторонній суспільні відносини радянської держави. Ця організація відповідає здоровому прагненню дітей і підлітків діяти у колективі, здійснює їх мрію спільно і творчо працювати, даючи можливість кожному вільно виявити свою індивідуальність. Таким чином створюються умови для єдності громадських і особистих інтересів, що є необхідним для різнобічного розвитку підлітків, які згодом поповнюватимуть ряди будівників комунізму.

³¹ В. А. Пушкіна. Пионерский глобус, М., 1967, стор. 199.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 713, арк. 38; Д. Павлов. Комсомол после смерти Ильича, М., 1925, стор. 57.

³³ Н. К. Крупская. Педагогические сочинения, М., 1962, т. 10, стор. 114.

ДЕКАБРИСТИ

ПРО СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН НА УКРАЇНІ

М. П. САВИЧЕВ

У першій чверті XIX ст. на Україні, як і в усій Росії, продовжувала переважати феодально-кріпосницька система господарства, незважаючи на дедалі зростаючий процес її розкладу. Царизм, що виражав вузькокорисливі інтереси поміщиків, вперто оберігав феодально-кріпосницькі порядки, посилював експлуатацію селян. Антинародний характер політики царизму виявлявся і в його ставленні до українського населення. Указом 1796 р. уряд остаточно закріпив селян Південної України та Криму за тими поміщиками, на землях яких вони проживали. Величезні наділи української землі цар дарував своїм прибічникам.

Закріпачені селяни позбавлялись елементарних людських прав. Декабристи влучно називали кріпацтво рабством. Такий же термін вживав і В. І. Ленін: «На практиці... кріпосне право, особливо в Росії, де воно найдовше трималось і набрало найгрубіших форм, воно нічим не різнилось від рабства»¹.

За даними члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія, на Україні 1833 р. з 3991 тис. селян кріпаків було 2555 тис. (64%) і державних — 1436 тис.² У маєтках українських поміщиків панувала найтяжча форма експлуатації — панщина. Панщинні селяни складали понад 90%, а в деяких районах — навіть 99³. Дещо в кращому становищі перебували державні селяни, але й вони зазнавали жорстокої експлуатації. Царський уряд постійно збільшував податки. Так, з 1760 до 1812 р. оброк зріс у 13—18 разів (з 55 коп. до 7,5—10 крб.) на душу за рік⁴. До того ж, їм загрожувало бути оберненими в кріпаків чи військових поселенців. П. І. Пестель у «Руській Правді» сміливо викривав антинародний характер політики дворян і їх уряду щодо селянства: «Уряд розглядав росіян (тобто селян Російської імперії.— М. С.) як власність свою, рахував лише їх кількість і дивився тільки на користь, яку від їх сил і праці для себе мати міг... Усе це доказує, що росіяни були донині нещасними жертвами злої влади попереднього уряду й безжалісної, нерозсудливої, безсовісної користі дворянського стану»⁵. Так у загальних рисах можна змалювати становище найпригніченого й найбезправнішого стану в Росії — селянства, зокрема українського.

Декабристи були твердо переконані, що причина цього — в антинародному характері феодально-кріпосницького ладу. Свої зусилля вони спрямували на поліпшення долі селянства, не обмежуючись

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 423—424.

² І. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., К., 1954, стор. 24.

³ История УССР, т. I, К., 1953, стор. 412; І. Гуржій. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, К., 1958, стор. 9; М. Лисенко. Повстання декабристів на Україні, К., 1952, стор. 7.

⁴ І. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи..., стор. 108—109.

⁵ Восстание декабристов. Документы, т. VII, стор. 165.

лише критикою урядової політики: було розроблено програму революційного знищення кріпосництва й самодержавства. Тут необхідно підкреслити ту важливу обставину, що дворянські революціонери мужньо виступали проти інтересів і привілеїв свого класу. Незважаючи на їх далекість від трудового народу, страх перед його революційним виступом, декабристи разом з тим були палкими борцями за докорінне поліпшення долі трудящих.

Рух декабристів тісно пов'язаний з Україною. Уже в роки існування «Союзу благоденства» тут під керівництвом П. Пестеля було створено найдіяльнішу й найбільшу Тульчинську управу. З трьох таємних товариств, що виникли на початку 20-х років XIX ст., коли рух декабристів перебував у найбільш зрілій стадії свого розвитку, на Україні існували й проводили революційну роботу два товариства — Південне і Товариство об'єднаних слов'ян. Сім років на Україні жив і працював видатний теоретик і політичний лідер декабристів П. І. Пестель. Саме тут він написав «Руську Правду» — першу в історії Росії республіканську конституцію, яка проголошувала беззастережне знищення кріпосного права.

Під час поїздок у справах служби й революційної діяльності йому довелося відвідати ряд міст і сіл України, що, безумовно, сприяло його знайомству з життям і побутом українського селянства. На одному з допитів він прямо заявив про це царським сатрапам, підкресливши, що рабство селян завжди сильно на нього впливало. «Росія в політичному відношенні являє собою видовище сумне. Руський народ за своїми достоїнствами може претендувати на більше, ніж те, що він має зараз»⁶, — говорив П. І. Пестель.

За свої ратні подвиги у 1812 р. селяни не дістали ні свободи, ні землі. Їм лише в майбутньому цар пообіцяв у Маніфесті від 30 серпня 1814 р. якусь невизначену винагороду, яку, до того ж, поставив у залежність від волі божої: «А селяни, вірний наш народ — хай понесуть мзду свою від бога». Тому Пестель вказував на конкретних винуватців пригнічення мас («...благоденство й злополуччя царств і народів залежить здебільшого від урядів») і в «Руській Правді» підкреслював, що «народ існує для власного блага». З обуренням відкидав він право царюючої династії та поміщиків розпоряджатися долею народу («народ російський не є приналежність чи власність будь-якої особи чи сімейства»)⁷.

У найгіршому становищі з усіх категорій селян перебували в той час військові поселенці, безправність яких поєднувалася з жорстокою солдатчиною. Каторжний режим у цих поселеннях застосовувався не лише до солдат, але й їх сімей. На 1825 р. у країні налічувалося близько 375 тис. військових поселенців. З них у Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях було укомплектовано 36 батальйонів і 240 ескадронів⁸. Пестель шукав шляхів зближення з цією найреволюційнішою, на його думку, частиною царської армії. В свій час він навіть мав намір перейти туди служити, щоб особисто взяти участь у підготовці солдатів до виступу. Але, як свідчить І. Якушкін, «...повинен був залишити цей намір, тому що справи товариства вимагали його присутності в Тульчині»⁹.

⁶ В. И. Иванова. П. И. Пестель, Л., 1966, стор. 12; Восстание декабристов. Материалы, т. IV, стор. 90.

⁷ Восстание декабристов. Материалы, т. IV, стор. 89; Документы, т. VII, стор. 116, 159.

⁸ Граф Аракчеев и военные поселения. 1809—1831, Спб, 1871, стор. 179.

⁹ Л. А. Медведская. Павел Иванович Пестель, М., 1967, стор. 46.

Повстання чугуївських поселенців улітку 1819 р. впевнило декабристів у правильності орієнтації. Вони гнівно затаврували криваву розправу властей над повсталими, якою особисто керував «всей Росии притеснитель» Аракчеев. Декабрист О. Поджіо згадував, що в 1819 — 1820 рр. «багато говорили, і не одні ми, про жорстоке втихомирення чугуївців»¹⁰. Перед Кам'янською управою Південного товариства, що знаходилась недалеко від району зосередження українських військових поселень, Пестель ставив завдання залучати до товариства офіцерів, які відбували службу в цих частинах, а солдатів готувати до повстання. А коли на початку 1825 р. до товариства ввійшов В. Лихарев, Пестель негайно ж доручив йому скласти записку про становище військових поселенців. Автор записки «Погляд на військові поселення» вказував, що там панують бідність і пригніченість, а солдати внаслідок цього завжди готові повстати¹¹. Автор «Руської Правди», вважаючи таку форму військової служби «найжорстокішою несправедливістю, яку тільки розлютоване зловладдя видумати спроможне», вказував на необхідність ліквідувати поселення після здійснення революції. Одночасно він підкреслював, що верховна влада уже повністю «довела свої почуття проти народу руського»¹². Тому державний устрій, а разом з ним і рабство селян треба знищити шляхом революційного виступу військ під керівництвом членів таємних товариств. У параграфі «Необхідність Росію перетворити й нові закони видати» вказувалося, щоб уряд виходив з інтересів всього суспільства, «а не примх... володарів» і «давав можливе благоденство всім і кожному, а не зловладарював над усіма для користі одного чи кількох»¹³. У післяреволюційній Росії половина земель у кожній волості повинна була перейти в безкоштовне користування громадян республіки. Соціально-економічні й політичні перетворення мали торкнутися всього населення республіки.

Однак Пестель, автор «Руської Правди», був не до кінця послідовним. Так, він половинчасто вирішував питання про землю, а політичні права у майбутній республіці вважав можливим надати лише чоловікам. Обмеженість і непослідовність дворянського революціонера виявилася й у розв'язанні національного питання. Проголошуючи Росію республікою, Пестель підкреслював, що вона повинна залишатися єдиною й неподільною державою. Українців і білорусів він передбачав «істинними росіянами визнавати й від цих останніх ніякими особливими назвами не відділяти». Під час слідства Пестель висловив тверду переконаність в тому, що «Малоросія навіки з Росією буде нерозривною й ніяка сила не відторгне Малоросії від Росії». Він надзвичайно тонко підмітив дружбу двох слов'янських народів, що склалася протягом століть, і підкреслював, що його пропозиції про єдину Росію базуються на інтересах «безпеки, а не для якогось марнославства розширення рубежів держави»¹⁴. Однак, позбавляючи народи національних окраїн добровільності об'єднання, не висуваючи їх права на самовизначення, Пестель виступав непослідовним революціонером.

З іменами визначних діячів Південного товариства С. Муравйова-Апостола та М. Бестужева-Рюміна пов'язане створення іншого

¹⁰ Л. А. Медведская. Павел Иванович Пестель, М., 1967, стор. 46.

¹¹ Там же, стор. 109.

¹² Восстание декабристов. Документы, т. VII, стор. 118.

¹³ Там же, стор. 117.

¹⁴ Там же. Материалы, т. IV, стор. 117; Документы, т. VII, стор. 121, 139.

важливого документа декабристського руху — «Катехізису». Його було складено під час повстання Чернігівського полку й оголошено повстанцям у присутності населення м. Василькова. Як і в «Руській Правді», в ньому йдеться про все населення Росії в цілому, але, без сумніву, насамперед він звернений до солдатських мас і селянства України. «Катехізис» мали розповсюдити серед військових частин, що були розквартировані на Україні, а кілька екземплярів — безпосередньо серед населення Києва. Всі документи й прокламації до частин та трудящих, написані керівниками чернігівського повстання, не випадково мають релігійне забарвлення, оскільки були звернені до неписьменного, забитого релігійними передсудами трудового народу. Цим же пояснюється й простота побудови речень у вигляді конкретних і ясних запитань та відповідей.

«Без свободи немає щастя» — ці слова «Катехізису» були закликом до повстання проти царського самодержавства й кріпосного ладу. А у відповіді на запитання — чому нещасні руський народ і солдати? — прямо вказувалося: вони страждають тому, що підкоряються царям, які «вкрали в них свободу»¹⁵. Автори цього документа, називаючи царизм тиранством, вказували шляхи визволення від нього: «Для визволення страждених сімейств своїх і батьківщини своєї... об'єднатися всім проти тиранства...»¹⁶.

Архівні документи свідчать, що налякані повстанням Чернігівського полку й змістом «Катехізису», царські власті вжили рішучих заходів до того, щоб останній не дійшов за призначенням, тобто до трудового народу. Комаєдуючий 1-ю армією генерал Сакен вимагав від командира 4-го корпусу, штаб якого перебував у Києві, будь-що відшукати екземпляри документа, «не шкодуючи для цього ні обіцянок нагород, ні погроз, ні грошей»¹⁷. Протягом кількох днів вся київська поліція розшукувала «Катехізис». Знайдені його примірники київський поліцмейстер передавав безпосередньо начальнику штабу корпусу генералу Красовському, який власноручно давав навіть розписку про отримання документа¹⁸. Вище командування докладало всіх зусиль до того, щоб змісту «Катехізису» не знали не лише штабні писарі, а навіть чергові по штабу старші офіцери. Київський губернатор Ковальов спеціальним розпорядженням від 6 січня 1826 р. вимагав від усіх городничих губернії «мати секретний нагляд, чи не з'являться десь екземпляри... паперу, що читав Муравйов своїм спільникам, і у випадку появи таких зразу ж відбирати їх і доставляти до мене»¹⁹.

Керівники Чернігівського полку у своїх прокламаціях не обмежувались лише закликами до свободи. На основі досконального вивчення матеріалів повстання вчені прийшли до висновку, що там, де проходили повстанці, С. Муравйов-Апостол оголошував про ліквідацію кріпацтва²⁰.

Значний інтерес викликають взаємовідносини повстанців з селянами. Як відомо, в Петербурзі широкі кола громадськості стояли осторонь від виступу групи військових, а окремі спроби приєднатися

¹⁵ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, М., 1951, стор. 191.

¹⁶ Там же, стор. 193.

¹⁷ ЦДВІА, ф. 36, оп. 4/847, спр. 572, арк. 63.

¹⁸ Рух декабристів на Україні, Харків, 1926, додаток, стор. 49.

¹⁹ Там же, стор. 51.

²⁰ М. Лисенко. Повстання Чернігівського полку, К., 1956, стор. 82—84; Л. Медведська. Декабристи на Полтавщині. — «Зоря Полтавщини», 10 січня 1958 р.

до них не дістали підтримки з боку останніх. На Україні селяни палко вітали й підтримували військових морально й матеріально, а частина з них навіть брала активну участь у виступі. Офіційна тогочасна література, фальсифікуючи мету повстання, повідомляла про жорстокість, розгул і грабежі з боку солдатів. Документальні матеріали спростовують ці твердження. С. Муравйов-Апостол на допитах підкреслював: «Я ніколи не дозволяв солдатам робити в місті буйства й грабежі, навпаки, суворий щодо цього наказ було дано»²¹. Учасники цих подій в свідченнях і мемуарах відзначають, що між повсталими й селянами склалися відносини дружби й взаєморозуміння. Як писав І. І. Горбачевський, селяни Мотовилівки з сльозами на очах вітали С. Муравйова-Апостола, називаючи його своїм рятівником. Останній же відповідав, що з радістю «помре за найменше для них полегшення». На думку Горбачевського селяни «при всій їх неосвіченості розуміли, яку користь можуть мати від успіхів Муравйова; вони сердечно приймали його солдатів, піклувалися про них і поставали їм всього вдосталь, бачили в них не постояльців, а захисників»²².

Повстання Чернігівського полку знайшло палкий відгук серед селянства України. Так, кріпаки графині Браницької говорили: «Якби солдати Чернігівського полку прийшли в Білу Церкву, то ми б почали свою справу»²³.

Декабрист Ф. Ф. Вадковський писав, що поставки продовольства не викликали труднощів, оскільки населення з охотою постачало всіма продуктами. Розглянутий з поручиків у рядові Гнат Ракуза в своїх зізнаннях свідчив, що «...під час походу нижчі чини ніяких неприємностей і образ населенню не чинили: за цим офіцери особливо дивилися, попереджаючи, що вони йдуть для врятування народу»²⁴.

Фальсифікаційні наклепи про безчинства повсталих спростовуються також секретними донесеннями деяких офіційних осіб. Так, підполковник Панков, якого Київський, Подільський і Волинський військовий губернатор Желтухін направив до Василькова з метою визначити збитки, заподіяні населенню за час повстання, доповідав, що з-за користолюбства окремих хазяїв втрати завищені. Зокрема він посилався на твердження селян-сторожів, які заперечували вказані корчмарями збитки²⁵. Васильківський городничий Деліверс, який мав завдання виявити, хто з повсталих брав участь у грабежах, у своєму рапорті від 9 травня 1826 р. вказував, що таких не було²⁶.

Декабристи відзначали жорстоку експлуатацію селян України. Так, В. Раєвський на слідстві говорив, що він бачив на Поділлі, як у деяких поміщиків кріпаки відбували панщину щоденно, інколи навіть закуті в кайдани. Пани продавали своїх селян, влаштовували у себе гареми з дівчат-кріпачок. Він також називав прізвище Каменського — одного з таких жорстоких душеволодільців, який мав у своєму маєтку в'язницю²⁷. У записці «Про рабство селян» (складеній в 1821—1822 рр.) В. Раєвський з гнівом запитував: «Хто дав людині

²¹ Восстание декабристов. Материалы, т. IV, стор. 243.

²² И. И. Горбачевский. Записки и письма, М., 1925, стор. 166.

²³ В. С. Иконников. Крестьянское движение в Киевской губ. в 1826—1827 гг. в связи с событиями того времени (по архивным материалам), Спб., 1905, стор. 71.

²⁴ Ф. Ф. Вадковский. Белая Церковь.— Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. I, М., 1931, стор. 196; Восстание декабристов, Материалы, т. IV, стор. 311.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 533, оп. 2, спр. 53, арк. 15.

²⁶ Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 154, спр. 32, арк. 269.

²⁷ Д. Багалій. Уваги до генези декабристського руху на Україні.— Рух декабристів на Україні. Харків, 1926, стор. 29.

право називати людину *моїм і власним*? (підкреслено Раєвським.— М. С.). За яким правом тіло й майно і навіть душа одного може належати другому? Звідки взято цей закон торгувати, міняти, програвати, дарувати й тиранити подібних собі людей? Поглядаючи на поміщика, я завжди уявляю, що він випоєний сльозами й кривавим потом своїх підданих»²⁸. Під час слідства Раєвський говорив, що ці думки мають безпосередній зв'язок з подіями 1818 р. в Решетилівці (Полтавська губернія), свідком яких він був. Поміщик С. Кочубей вирішив насильно переселити своїх селян з Решетилівки на нові землі в Херсонській губернії, одержані від царя. Над кріпаками, які не хотіли підкорятися свавіллю, було вчинено криваву розправу²⁹.

Група членів Південного товариства у 1821—1825 рр. перебувала на топографічних зйомках у Подільській губернії, що дало їм змогу ближче познайомитися з життям селян. «На зйомках у Подільській губернії побачив я, до якої міри доходить пригнічення селян поміщиками»,— говорив М. Крюков під час слідства³⁰. У відібраних у нього під час арешту записках, написаних у роки перебування на Поділлі, читаємо: «Власники землі, якщо ви говорите народам: віддайте кесарево кесарю, то людство скаже вам: віддайте людині те, що належить людині, і роду людському те, що належить роду людському»³¹. Таким чином, думки про несправедливість і жорстокість існуючого ладу виникли у Крюкова безпосередньо під впливом українського соціального «пейзажу». Про революціонізуючий вплив української дійсності говорив і поручик І. Аврамов: «Коли я знаходився на зйомках у Подільській губернії, то мав нагоду... помітити бідність, у якій перебувала більша частина селян». Це його вразило й викликало допитливість узнати як і з чієї вини потрапили селяни в таке становище. Відповіді на питання Аврамов шукав у політичній літературі, згодом вступив до таємного товариства, яке ставило за мету знищити самодержавно-кріпосницький уклад.

У зверненні М. Бестужева-Рюміна до керівників Товариства об'єднаних слов'ян говорилося: «Погляньте на народ, який він пригнічений. Бідність до того доходить, що нічим платити не лише податки, а навіть недоїмки»³².

Пригнічення народу — та об'єктивна російська дійсність початку XIX ст., під впливом якої сформувались революційні погляди членів Товариства. Під час дослідження питання про вплив становища українських селян на розвиток революційного руху на Україні привертає увагу той факт, що Товариство першої згоди — зародок майбутнього Товариства об'єднаних слов'ян — було створено у 1818 р. в Решетилівці Полтавської губернії під впливом повстання кріпаків пана Кочубея. На слідстві брати Борисови прямо вказували на пригнічення селян як на причину виникнення у світогляді декабристів прогресивних поглядів. Можна вважати, що Борисови мали на увазі перш за все пригноблення українського селянства, оскільки їх революційна діяльність була пов'язана з Україною. «Несправедливості, насилля та гніт поміщиків... породжували у мене завжди подібні почуття (гніву, прагнення до боротьби проти несправедливості.—

²⁸ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 363—364.

²⁹ М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. II, М., 1955, стор. 145—146.

³⁰ Восстание декабристов. Материалы, т. XI, стор. 372.

³¹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 117.

³² Восстание декабристов. Материалы, т. IX, стор. 117.

М. С.) й зміцнювали в мене ліберальні думки»³³,— говорив у своїх зізнаннях П. Борисов. Більш чітко й сміливо з цього приводу висловився його брат: «Загальний голос незадоволення серед народу дав мені ідею до роздумів, і я помітив, що це відбувається від несправедливості вимог уряду... Твердо переконаний, що закони наші неправі... Причина, що підштовхнула нас до цього (створення таємного товариства.— М. С.) була: пригнічення народу. Для полегшення його долі я вирішив жертвувати собою»³⁴.

Як показав П. Борисов, 1825 р. він вніс для обговорення на зборах пропозицію: члени товариства, що мають кріпаків, повинні дати їм можливість викупитися на волю, а ті, хто не має селян, повинні вносити певні суми грошей, на які необхідно купувати «кріпосних людей у панів, що погано до них ставляться, а потім відпускати їх на волю»³⁵. Однак, цю пропозицію не було проведено в життя. Але деякі з декабристів робили саме так. Мова йде про І. І. Горбачевського. Він 1820 р. дістав в спадщину від матері маєток, який був, безсумнівно, на Україні. Цей висновок базується на тому, що мати Горбачевського, як говорив син, була «справжня малоросіянка», а кріпаків її села він називав «хохлами» й «малоросами». Ще раніше Горбачевський висловлював різко антикріпосницькі настрої, заявляючи, що будь-яке поміщицьке село для нього противне. Його дії підтвердили це. Він дав селянам свого маєтку свободу: «Я вас не знав і знати не хочу, ви мене не знали й не знайте...»³⁶,— сказав він кріпакам.

У своїх зізнаннях члени Товариства об'єднаних слов'ян сміливо викривали антинародну політику уряду й поміщиків щодо українського селянства. «Ці люди, — писав О. Усовський, — жертви розкошів і втіх своїх поміщиків, зневажені й принижені до краю. Даючи державі і багатство, і захист, вони не мають ніякого голосу, ніякої участі в політичному житті. Сваюля і примхи поміщика — основний закон; рабствувати й коритися — ось їхні права»³⁷. Один з активних членів Товариства об'єднаних слов'ян Я. М. Андрієвич прагнув зрозуміти причини мук своїх співвітчизників і чому в Росії народ і військо заливаються сльозами ще тоді, коли не належав до жодного товариства.

Особливо ці роздуми його заповнили під час служби на Україні: «Переведення з однієї роти в іншу, різні відрядження й взагалі будь-яка значна зміна місця давали мені нагоду знайомитися й розмовляти з людьми різних почуттів і думок, з яких я складав собі поняття про переваги свободи і, як можу пригадати, то з часу квартирування на Волині (Новоград-Волинський і Баранівка.— М. С.) я все більше запалювався почуттям вільності». Серед причин, що штовхнули його до вступу в Товариство, Андрієвич називає «любов до батьківщини й свободи, співчуття до людей, що перебували в такому тяжкому злополуччі ні від чого іншого, як від недбайливості уряду, якому народ себе довірив». Він також підкреслював, що майже кожного дня йому доводилося спостерігати «грабіж тих громадян, які годують всю державу своєю працею». Все це його «поволі приводило до ненависті до тих, що були причиною таких несправедливостей, а зрештою — і до самого озлоблення проти уряду»³⁸.

³³ Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 22.

³⁴ Там же, стор. 85—88.

³⁵ Там же, стор. 53.

³⁶ И. И. Горбачевский. Назв. праця, стор. 6, 274—276.

³⁷ М. Лисенко. Декабристський рух на Україні, К., 1954, стор. 10.

³⁸ Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 372—388.

Картину жахливої бідності кріпосних селян України змалював у своїх зізнаннях і М. Спиридов. «Входячи в детальний розбір їх (кріпаків. — М. С.) становища, бачачи поводження з ними їх панів, часто я жахався... більше був доведений до скорботи (в Житомирській губернії.— М. С.) загальною бідністю поселян; бачив там, що плодородна ця губернія віддає данину лише власникам; бачив невисипущу діяльність хлібороба, плоди якої служили збагаченню їх панів, бачив незчисленні багатства хліба на токах їхніх, а в поселян до кінця року не вистачало ні зерном, ні печеним, не лише для продажу, але навіть і для прохарчування... Мое серце здригнулося, жаліючи їх»³⁹.

Одним з наймолодших членів Товариства об'єднаних слов'ян був Я. Драгоманов, який, відповідаючи на запитання царських слідчих про причини створення таємного товариства, вказував на бідність кріпосних селян і панщину, що панувала на Україні: «Селяни власниками їхніми для користолюбних цілей пригноблені вкрай і навіть так, що маючи зовсім мало часу на працю для власних потреб чи й зовсім цього позбавлені, доведені до ганебних людських злиднів»⁴⁰.

З тих небагатьох документів, що дійшли до нас, можна зробити висновок, що протест членів Товариства об'єднаних слов'ян проти кріпосного права, пригнічення й бідності селянства мав активний і рішучий характер. Засобом повалення самодержавства вони вважали революційний виступ не лише армії, а й широких народних мас. До трудящих вони також стояли значно ближче від інших декабристів.

Навіть серед членів Північного товариства, яке розгорнуло свою діяльність в Петербурзі, були такі, що добре знали становище українського селянства, наприклад, представник радикального крила цієї організації — К. Ф. Рилєєв, який за час проходження військової служби на Україні докладно вивчав історію, побут і життя її народу. У своїх поемах і думах він змальовував героїчні подвиги великого сина українського народу Богдана Хмельницького, ватажків селянсько-козацьких повстань Северина Наливайка й Семена Палія. Так, у незакінченій поемі «Наливайко» К. Рилєєв проголошує заповітну мрію кра-
щих представників російського й українського народів:

Чтoб Малороссии родной,
Чтoб только русскому народу
Вновь возвратить его свободу.

Таким чином, безправне становище українських селян-кріпаків та їх злиденність сміливо викривали декабристи. Це й сприяло їх об'єднанню в ряди борців за визволення трудового народу від гніту царизму й поміщиків. За щастя й свободу свого народу вони пішли на шибениці й каторгу. «Але їхня справа не загинула»,— говорив В. І. Ленін. «...Кращі люди з дворян допомогли *розбудити* народ»⁴¹. Запалена декабристами іскра революційної боротьби була підхоплена й роздмухана революційними демократами під керівництвом О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка.

³⁹ Восстание декабристов. Материалы, т. V, стор. 117—118.

⁴⁰ О. Багаліївна-Татарінова. Справа Якова Драгоманова.— Декабристи на Україні, т. II, К., 1930, стор. 156.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 13; т. 19, стор. 287.

ЗАСНУВАННЯ МИТРОПОЛІЇ РУСІ В КИЄВІ

АНДЖЕЙ ПОППЕ

Процес проникнення християнської ідеології, головним чином її грецько-візантійського варіанту в слов'янській мовній формі, у вищі суспільні верстви східних слов'ян — князівський двір, середовище дружинників і купецтва — був завершений офіційним актом князя Володимира Святославича¹. Приєднання до християнського світу, яке сталося при цьому князі, було цілком свідомим вчинком, що диктувався розумінням дедалі зростаючої необхідності модернізації держави і суспільства шляхом ідейної консолідації впливу на всі верстви населення.

Через 60 років після прийняття християнства, прославляючи апостольське діяння Володимира, давньоруський письменник Іларіон відзначає: «Да аще кто и не любовью, но страхом повелевшего крещася: понеже бе благоверие его с властью сопряжено»². Рішення князя Володимира означало, що християнізація стала правовою нормою, гарантованою державним апаратом, але здійснюваною власною ієрархічною, церковною організацією.

Бідність джерельних даних, частково до недавнього часу забутих або ж невірно тлумачених, значно утруднює відтворення історії стародавньої руської церкви. Історіографія XIX ст. — початку XX ст. додержувалася усталеного століттями погляду про константинопольський родовід християнства й церкви на Русі. При цьому велику роль відігравала скоріше віра в бездоганну ортодоксальність російської церкви, ніж бажання ґрунтуватися на свідченнях джерел. До числа незначних винятків належали Е. Е. Голубинський, П. Г. Лебединцев і М. С. Грушевський³, які прагнули критично осмислити питання організації давньоруської церкви.

Дослідження літописання, проведені О. О. Шахматовим на основі вивчення літописних джерел, дали поштовх до розвитку уявлень щодо початкової організації руської церкви. Висунута цим ученим гіпотеза, відповідно до якої найдавніше літописне зведення було створено в 1039 р. за митрополитської курії в Києві, підкріплена твердженням про час виникнення цієї курії — в 1037—1039⁴ з посиланням на літописний

¹ В. Николаев. Славяно-булгарский фактор в христианизации на Киевская Русия, София, 1949; В. Zástěrowá. Observations sur le probleme de la christianisation en Rusie. Byz., t. XI, 1950, стр. 240—254; G. Rauch. Frühe christliche Spuren in Russland.—«Saeculum», VII, 1956, стр. 40—67; K. Ericsson. The earliest conversion of the Rus to christianity.—«The Slavonic and East European Review», XLIV, № 102, 1966, стр. 98—121; С. В. Бахрушин. К вопросу о крещении Киевской Руси.—«Историк-марксист», 1937, кн. 2, № 2 стр. 40—77; Г. А. Острогорский. Владимир Святой и Византия.—«Владимирский сборник», Beograd, 1939, стр. 31—40; Р. В. Жданов. Крещение Руси и Начальная летопись.—«Исторические записки», т. 5, 1939, стр. 3—30; И. У. Будовниц. Общественно-политическая мысль древней Руси. М., 1960, стр. 75—102.

² П. Н. Розов. Синодальный список сочинений Иларiona — русского писателя XI в.—«Slavia», XXXII, Praha, 1963, № 2, стр. 172.

³ Е. Е. Голубинский. История русской церкви, М., 1901; П. Г. Лебединцев. Где жили первые русские митрополиты, в Переяславе или в Киеве? — «Киевская старина», 1885, т. IX, сичень, стр. 177—182; М. С. Грушевський. Історія України-Руси, т. I, К., 1905, стр. 461; т. III, Львів, 1905, стр. 260.

⁴ А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах, Спб., 1908, стр. 398—420.

текст 1037 р.: «Ярослав заложил же и церковь святых Софии митрополию». Тимчасом, семантично цей текст свідчив лише про будівництво кам'яного митрополитського собору Софії⁵.

Науковий авторитет О. О. Шахматова спричинився до того, що положення й гіпотези відомого вченого приймалися за основу дальших досліджень і стверджувалися в науці, особливо внаслідок досліджень М. Д. Приселкова⁶.

Прийняття цих поглядів про походження літописного зведення 1039 р. зумовлювало виникнення далеко сягаючих висновків, оскільки літопис цілком обминав питання руської церковної організації та ієрархії. На цій підставі Приселков висловив неодноразово повторювану потім думку про свідоме уникнення митрополитом-греком висвітлення попередньої історії руської церкви як не гідної уваги, оскільки лише зміцнення впливу Константинополя в 1037—1039 рр, поклато на Русі початок справжній церкві й християнству⁷.

Тепер основи гіпотези О. О. Шахматова як і думка, що пов'язує літописання з митрополитською курією зазнали серйозної критики, внаслідок якої втратили будь-який інтерес⁸.

Як слушно зауважив Л. Мюллер, закиди, зроблені літописному тексту до 1039 р., можна віднести й на рахунок усієї «Повісті временних літ», що явно не виказує інтересу щодо справ церковної ієрархії, зокрема митрополії. Самі перекази, за винятком твору Іларіона, торкаються цього питання випадково, складаються пізніше, а, лише починаючи від дев'ятого десятиліття, також дуже рідко, стають сучасними описуваним подіям⁹. Тимчасом умовчування літопису про центр структури церковного керівництва не свідчить про його відсутність.

У працях В. Лорана, Е. Хонігмана і Л. Мюллера переконливо документовано тезу про правову залежність руської церковної провінції від Константинопольського патріарха ще з часів Володимира Великого¹⁰. Незважаючи на це, помилкові погляди на початки руської

⁵ L. Müller. Zum Problem hierarchischen Status u. der jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche vor 1039. Köln—Braunsfeld, 1959, стор. 65—66; A. Poppe. Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi, cz. I.—*Przegląd Historyczny*, t. LV, 1964, № 3, стор. 373; ПСРЛ, т. I, ствл. 418: «И митрополю святыю разграбша и Десятинную святыю богородицу разграбша».

⁶ Сам О. О. Шахматов критично поставився до методів М. Д. Приселкова, який приймав гіпотези за аксіоми (А. Шахматов. Заметки к древнейшей истории русской церковной жизни.—*Научный исторический журнал*, 1914, № 4, стор. 30; И. У. Будовниц. Об исторических построениях М. Д. Приселкова.—*Исторические записки*, т. 35, 1950, стор. 199).

⁷ М. Д. Приселков. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв., Спб., 1913, стор. 82—87. Погляди про візантійське цензування літопису існують досі (М. Чубатий. Історія християнства на Русі—Україні, т. I, (до 1353 р.)—*Opera Graeco-Catholicae Academiae Theologicae*, v. XXIV—XXV, Roma—New-York, 1965, стор. 101 та ін.

⁸ Д. С. Лихачев. Русские летописи, М.—Л. 1947, стор. 62; ПВЛ, т. II, стор. 90; *Przegląd Historyczny*, t. XXXVIII, 1948, стор. 283; *Kwartalnik Historyczny*, 1953, № 3, стор. 239; М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР, т. I, М., 1962, стор. 61—63; М. К. Каргер. К характеристике древнерусского летописца.—*ТОДРЛ*, т. XI, 1955, стор. 70—72; Н. Н. Ильин. Летописная статья 6523 года и ее источник, М., 1957, стор. 3—20; И. У. Будовниц. Общественно-политическая мысль..., стор. 28—32; A. Poppe. *Letopisarstwo staroruskie*.—*Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. III—I, Warszawa, 1967, стор. 22; *Studia Zródłoznawcze*, t. IV, 1961, стор. 171—172; L. Müller. Назв. праця, стор. 55—60; A. Poppe. Uwagi..., стор. 372—373.

⁹ L. Müller. Назв. праця, стор. 52—55; A. Poppe. Uwagi..., стор. 373.

¹⁰ V. Laurent. Aux origines de l'Église Russe, L'établissement de la hierarchie byzantine.—*Echos d'Orient*, 1939, № 38, стор. 279—295; E. Honigmann. *Studies in Slavic Church History*.—*Byzantion*, vol. XVII, *American Series*, 1944—1945, стор. 128—162; L. Müller. Назв. праця, стор. 48—78.

церкви продовжують існувати. Під впливом концепцій Шахматова перебувають і деякі історики, яким доводиться побіжно займатися питаннями правового становища руської церкви¹¹. Думку про те, що первинним місцем перебування руської митрополії до 1037 р. був Переяслав продовжували захищати А. Д. Стокс і В. Мошин¹². Однак її непереконливість стала ще очевиднішою після того, як було доведено, що походження всіх джерельних свідчень про переяславську митрополію датується другою половиною XI ст., коли Переяславська єпископія певний час мала ранг почесної митрополії¹³.

Незважаючи на критику (починаючи з 1913 р.) концепції М. Д. Приселкова, зокрема після появи праць Ю. Снегарова і Л. Мюллера, неодноразово повторюються думки про те, що над руською церквою до 1037 р. мала правову зверхність патріарша єпархія Охриди¹⁴.

Хоч помилковість цих поглядів уже доведена¹⁵, варто ще раз показати конструктивну слабкість концепції Приселкова, за якою «*archiepiskopus civitatus illius*», що, за описом Тітмара, вітав Святополка і Болеслава біля воріт Києва, був архієпископ — патріарх Болгарії Іоанн. Він мав тоді перебувати з візитом у підлеглий йому руській церковній провінції. Отже, у 1018 р., коли Василь II Болгаробійця поклав край існуванню західноболгарської держави, керівник болгарської церкви мусив би не тільки перебувати в Києві, але й бути тим самим архієпископом «*predictae sedis*», який у серпні 1018 р. вирушив у Новгород, для посередництва в переговорах між Болеславом і Святославом та Ярославом. Іоанн з Охриди не міг бути цим архієпископом вже хоча б з тієї причини, що одержав від візантійського імператора кафедру лише влітку 1018 р.¹⁶

Нову версію «болгарської тези» запропонував останнім часом В. Мошин. Він вважає, що в 988—991 рр. князь Володимир в період суперечки з Візантією (про додержання положень угоди щодо свого одруження з багрянородною Анною) дістав підтримку патріарха Охриди, який прислав на Русь митрополита Михайла з єпископами¹⁷. Однак ця спроба пов'язати різні відомості про першого митрополита Русі позбавлена документальної бази¹⁸. Визнання факту трирічної

¹¹ И. У. Будовниц. Назв. праця, стор. 88, 91; Г. Пашкевич. (The Making of the Russian nation, London, 1963, стор. 95—97) вважає, що правове становище руської церкви до 1037 р. не було усталеним. Подібної думки дотримуються й автори колективної монографії «Церковь в истории России» (М., 1967, стор. 47). Відкритим залишає питання церковної організації В. Т. Пашуто (Внешняя политика Древней Руси, М., 1968, стор. 75).

¹² A. D. Stokes. The status of the Russian church 988—1037.—«The Slavonic and East European Review», t. XXXVII, 1959 p., стор. 430—443; В. Мошин. Послание русского митрополита Льва об опресоках в Охридской рукописи.—Bizantino-Slavica, t. XXIV, 1963, № 1, стор. 87—105.

¹³ А. Поппэ. Русские митрополии константинопольской патриархии в XI в.—«Византийский Временник», т. 28, 1968, стор. 97, 103—108, т. 29, 1968, стор. 95—104.

¹⁴ Г. Лужницький. Українська церква між Сходом і Заходом, Filadelfia, 1954; І. Назарко. Святий Володимир Великий, Володар і Хреститель Русі—України, Roma, 1954; Р. Kovalevski. L'Eglise russe en 1054.—«L'Eglise et les Eglises», t. I, Chevetogne, 1954, стор. 475; А. В. Карташев. Очерки по истории русской церкви, t. I, Paris, 1959, стор. 157—181 (див. рец. Л. Мюллера в «Kyrios», III, 1963, № 4, стор. 243—253); Н. Koch. Kleine Schriften zur Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas, Wiesbaden, 1962.

¹⁵ L. Müller. Назв. праця, стор. 12—17; А. Порре. Uwagi..., стор. 375—377.

¹⁶ К. Златарски. История на България държава през средните векове, т. I—2, София, 1927, стор. 775—776; т. II, София, 1934, стор. 17; F. Granič. Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II dem autokephalen Erzbisum von Achrida verliehenen Privilegien.—«Bizantion», t. XII, стор. 395.

¹⁷ В. Мошин. Назв. праця, стор. 94—96.

¹⁸ А. Порре. Michał metropolita ruski.—«Słownik starożytności słowiańskich», t. III, 1967, стор. 242—243.

правової зверхності Охриди в цей період не пояснює наявності багатих культурних і релігійних контактів Русі з південними слов'янами ще до 987—989 рр.

Болгарія внесла чималий вклад у поширення серед слов'ян християнської культури та євангелізацію Русі¹⁹. За сприятливих політичних умов ці контакти могли спричинитися й до зв'язків між церквами. Але після походів Святослава Ігоревича та візантійської інтервенції в 969—971 рр. болгарська держава була витіснена на невелику територію Македонії і в майже безперервній боротьбі захищала залишки своєї незалежності. Болгарський патріархат, ліквідований імператором Іоанном Цимісхієм і відновлений царем Самуїлом у вісімдесятих роках X ст. з резиденцією в Охриді, позбавлений більшості своїх володінь, які були захоплені Візантією і перебували у віданні константинопольського патріарха, змушений був займатися внутрішніми проблемами. За таких несприятливих політичних умов він не міг вдаватися до будь-яких зовнішніх акцій. Слід підкреслити, що Володимир Великий, продовжуючи політику свого батька, активно виступав на боці Візантії в операціях проти держави Самуїла в 991—995 рр. Руська дружина брала участь і в походах візантійського імператора Василя в 1017 р.²⁰ Цілком можливо, що руські загони брали участь у придушенні повстань у Болгарії вже в 986—989 рр.²¹ Отже, немає підстав і для пошуків політичних зв'язків церков Охриди та Києва.

Критичне ставлення до тези Приселкова і, одночасно, думка про переломне значення 1037 р. спричинилися до виникнення так званих тмутараканської та корсунської концепцій. Перша з них, сформульована Г. Вернадським, випливає з того, що Володимир нібито доручив керівництво руською церквою архієпископу Матрахи-Зіхії, єпархія якого знаходилася на території руського каганату в Тмутаракані і тому мала відігравати провідну роль в поширенні християнства на Русі в IX—X ст.²² Але ця здогадка не знайшла підтвердження в будь-яких джерелах.

Звичайно, християнське населення Таманського півострова справляло вплив на християнізацію дружинницької та купецької верств Русі, що контактували з Тмутараканню. Тимчасом церковну роль Тмутаракані заперечують два істотних моменти. По-перше, поширення юрисдикції Тмутаракані на всю Русь потребувало санкції патріарха та імператора, що означало б одночасно визнання прав Русі на землі, які Візантія вважала власними. По-друге, якби до цього дійшло, то Тмутаракань повинна була перетворитися на митрополію, тоді як X та XI ст. вона залишалася автокефальним почесним архієпископством, тобто безпосередньо підпорядкованим патріарху і не маючим власних єпископів. Руські єпископи не могли бути коад'юторами архієпископа Зіхії. Не міг мати коад'юторів також і титулярний архієпископ Херсонеса—Корсуня, зверхність якого над руською церквою до 1037 р. намагався довести Ф. Дворнік, виходячи з того, що завойований Володимиром Корсунь став місцем його хрещення, звідки він і забрав у Київ

¹⁹ В. Николаев. Назв. праця; М. Сперанский. Откуда идут старейшие памятники русской письменности и литературы.— «Slavia», t. VII, 1928, стор. 516—535.

²⁰ Skylitzes-Kedrenos, t. II, ed. Bonnac, 1839, стор. 456; М. В. Левченко. Очерки по истории русско-византийских отношений, М., 1956, стор. 382—384.

²¹ В. Г. Васильевский. Труды, т. II, ч. I. Спб., 1909, стор. 63, 117—121.

²² G. Vernadsky. The Status of the Russian church during the first halfcentury following Vladimir's conversion.— «The Slavonic and East European Review», t. XX. (The Slavonic Year-Book, americ. ser. I), 1941, стор. 294—314; його ж. *Kievan Russia*, New-Haven, 1948, стор. 67.

попів, зокрема Анастаса Корсунянина, який мав стати першим київським єпископом — коад'ютором Херсонеса²³. Без сумніву, Херсонес відіграв певну роль у християнізації Русі, що, тимчасом, не обумовлювало поширення його церковної юрисдикції на Київ.

До недавнього часу відстоювалися погляди, що пов'язували первинну церковну організацію Русі з латинською церквою²⁴, але, внаслідок сумнівності свідчень, вони були зведені до тези про місіонерську діяльність єпископа без уточнення зовнішньоправового становища²⁵. Теза ця ґрунтується на фактах беззаперечного але незначного впливу в галузі письменства, церковної термінології, а також дипломатичних і місіонерських зв'язків. Тоді обидві церкви, незважаючи на існуючі між ними відмінності, не вступали у боротьбу (вона почалася тільки в другій половині XI ст.). Отже, немає нічого дивного, що вплив Римської церкви досягав Русі, хоч, звичайно, і не був спроможний конкурувати тут з впливом Візантії. Після критики Л. Мюллера А. Амман намагається захистити правомірність своєї тези про місіонерські єпископства головним чином тим, що Брунон з Кверфурта у своєму листі, надісланому в 1008 р. з Києва королю Генріху II, не згадував про справи церкви²⁶. Але це посилення суперечить концепції автора. Становище церкви на Русі в той час було вже врегульоване, добре відоме на Заході і, отже, не потребує будь-яких коментарів.

Брунон писав про свою місію, метою якої було навернення печенігів. Руського князя він згадує, не називаючи імені, лише пишучи про влаштований йому прийом. Не називає Брунон і Києва, де перебував двічі. Його не цікавила християнська, в його розумінні, Русь, так само як і церковні справи церковної ієрархії Польщі²⁷. Слід додати, що й Тітмар згадує про наявність архієпископа в Києві лише у зв'язку з висвітлюваними політичними подіями 1018 р.

Тезі про місіонерський характер правового статусу руської церкви подібна й концепція про первинну її автономію, яка мала виникнути внаслідок впливу різних церков (Візантії, Охриди й Риму). Найбільш повно цю думку виклав Н. Зернов, який вбачав у Анастасі Корсунянині незалежного київського єпископа. Необґрунтованість цієї думки переконливо довів Л. Мюллер²⁸.

Нову версію про автономне становище руської церкви висунув М. Чубатий. Вона є, по суті, комбінацією з усіх гіпотез, що заперечують зверхність константинопольського патріарха над руською церк-

²³ E. Honigmann. Назв. праця, стор. 130—142; L. Müller. Назв. праця, стор. 17—18; В. А. Мошин. Николай — епископ тмутараканский.— *Seminarium kondakorum*, t. V, 1932, стор. 47—62; A. Poppe. Państwo i kościół na Rusi w XI w., Warszawa, 1968, стор. 192—196; Fr. Dvornik. The making of central and eastern Europe, London, 1949, стор. 177; його ж. The Slavs, their early history and civilisation, Boston, 1956, стор. 210. Критику тези Дворніка дав Л. Мюллер. (Назв. праця, стор. 19—22).

²⁴ N. Baumgarten. Saint Vladimir et la conversion de la Russie («*Orientalia Christiana*», nr. 79), Roma, 1932; M. Jugie. Le schisme byzantin, Paris, 1941, стор. 176. Цю тезу переконливо спростував Л. Мюллер. (Назв. праця, стор. 26—36).

²⁵ A. M. Amman. Die Anfänge der Hierarchie im Kiever Rus-Reich.— «*Ostkirchliche Studien*», 1953, № 2, стор. 59—64; його ж. Untersuchungen zur Geschichte der Kirchlicher Kultur und des religiöses Lebens bei den Ostslaven, Würzburg, 1955, стор. 35 (автор підкреслює однак наявність впливу візантійської церкви).

²⁶ L. Müller. Назв. праця, стор. 36—42; A. Ammann. Gedanken zu einigen neueren Veröffentlichungen aus der Früh-russischen Kirchengeschichte.— «*Ostkirchliche Studien*», IX, 1960, № 2—3, стор. 104—105.

²⁷ Monumenta Polonia Historica, t. I, Lwów, 1864, стор. 224—228.

²⁸ N. Zernov. Vladimir and the Origin of the Russian church.— «*The Slavonic and East European Review*», XXVIII, № 70, 1949, стор. 123—138, № 71, 1950, стор. 425—438. Подібні погляди висловив Н. Лавров. (Історія культури Древней Руси, М.—Л., 1950, стор. 30); L. Müller. Назв. праця, стор. 42—47.

вою до 1037 р. Чубатий доводить, що за часів Володимира не було потреби засновувати митрополію і запрошувати її керівника з-за кордону, оскільки на території руської держави здавна існували два церковні осередки — архієпископство Тмутараканське і єпископство в Перемишлі, що належало моравській церковній провінції²⁹. Домисел про існування єпископії в Перемишлі на початку X ст. є фантазією, хоч М. Чубатий і посиляється навіть на наслідки археологічних досліджень. Намір автора ясний — він хоче довести існування споконвічних християнських зв'язків України з Римом. М. Чубатий вважає, що підвалини церковної організації на Русі заклали тмутараканський і перемишльський ієрархи при сприянні Анастаса Корсунянина (як київського єпископа), а також корсунське та болгарське духовництво (що уникнуло підлеглості Візантії). Главою руської церкви мав бути архієпископ тмутараканський, звільнений за вимогою Володимира від підлеглості патріарху. Своє не підтвержене документально уявлення про становище руської церкви М. Чубатий узгодив навіть з переяславською тезою: тмутараканський архієпископ під час перебування на Русі мав зупинитися в своїй резиденції в Переяславлі. Присвячуючи періоду 989—1054рр. близько ста сторінок своєї книги, М. Чубатий повністю замовчує факти, що висвітлюють становище руської церкви наприкінці X — в першій половині XI ст. Згадуючи серед великої бібліографії праці В. Лорана і Е. Хонігмана, він обходить аргументацію, наведену цими авторами. Ґрунтовне дослідження Л. Мюллера М. Чубатий теж не проаналізував, згадавши лише коротко, що автору не вдалося з'ясувати факту замовчування всіма джерелами візантійської зверхності над руською церквою³⁰. Тимчасом Л. Мюллер вказав як іноземні, так і руські джерела, що допомагають з'ясувати правове становище руської церкви, і докладно розглянув питання замовчування «Повістю временних літ» справ церковної організації до і після 1037 р.

Наявні дані дають підставу вважати правомірною тезу про те, що руська церква з самого початку була філіалом візантійської. Першоджерела, що свідчать про це, потребують особливого уважного джерелознавчого трактування. Це сприятиме більш ефективному спростуванню поширених ще й досі вигадок.

* * *

У переліку єпархій, підвладних константинопольському патріарху, складеному й затвердженому за Олексія Компіна близько 1087 р., серед 80 згаданих митрополій на 60-му місці знаходиться Русь. У подібному ж офіційному списку, складеному імператором Левом Мудрим і патріархом Миколаєм Мистіком в 901—902 рр. серед митрополій і автокефальних архієпископств Русь не згадується³¹. Аналізуючи час постанови 29 нових митрополій, Г. Гельцер зробив висновок, що черговість у списку близько 1087 р. відображує послідовність їх заснування в 902—1084 рр. Звідси випливало, що встановлення попередніх і на-

²⁹ М. Чубатий. Назв. праця, стор. 122—134, 257, 274, 297.

³⁰ М. Чубатий. Назв. праця, стор. 241.

³¹ G. Parthey. (Hieroclis synecdemus et notitiae graecae episcopatum et locorum nomina, immutata ex recogni Gustavi Parthey, Berolini, 1866), стор. 96—98 (Notitia 26); Patrologia graeca, t. 119, kol. 819—820; H. Gelzer. Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum.— Abhandlungen der philos.-philol. Klasse der königl. Bayerischen Akademie, Bd. 21, München, 1901, стор. 550—559; його ж. Zur Zeitbestimmung der Notitiae episcopatum.— «Jahrbücher für protestantische Theologie», t. XII, 1886, стор. 540—541, 557; E. Honigmann. Назв. праця, стор. 143; V. Grumel. Les Registres des Actes des Patriarches, I, Kediköy—Paris. 1932—1947, reg. № 598, № 943.

ступних дат заснування різних митрополій визначило б хронологічні рамки виникнення митрополії Русі. Але видатний дослідник припустився помилки: не маючи даних щодо часу постанови багатьох грецьких митрополій, він узяв дату походження руської митрополії з російської церковної історіографії тобто в 1035—1037 рр., поклавши її в основу визначення часу створення інших візантійських митрополій³². Пізніше виявлення нових джерельних даних дозволило виправити деякі положення Гельцера. Зокрема, названа на 61-му місці Аланія, заснування якої дослідник відносив до 1035—1084 рр., існувала вже 997 р. Так само сталося й з митрополією Кельтцина, яка, за твердженням Г. де-Боора виникла до 1000 р., а не після 1022 р., як це встановив Гельцер. На цій підставі В. Лоран і Е. Хонігман, беручи до уваги інші джерельні дані, поставили під сумнів заснування митрополії Русі — 1035—1037 рр., вважаючи, що вона мала виникнути до переведення єпископства Аланії в ранг митрополії. Корективи, внесені в хронологічну систему Гельцера прогресом знань у галузі церковної географії Візантії поставили під сумнів і запропонований ним критерій датування. Це значною мірою відбилося й у виданому в 1959 р. довіднику Бека, де час виникнення одних митрополій визначається за Гельцером, а інших — згідно з корегованими датами. Так, наприклад, для митрополій Колонії, Фів і Серри, що знаходяться на 56—58 місцях, у довіднику наводяться дані Гельцера (період 1022—1035 рр.), час заснування митрополії Помпіополь (59-е місце) визначається першою половиною XI ст., для Русі (60-е місце) — 1037 р., для Аланії (61-е місце) — кінцем X ст., а для Еноса (63-е місце) — періодом 1035—1054 рр.³³

Докладний розгляд списку митрополій, заснованих у 902—1084 рр., зроблений на основі переліку престолів Константинопольської патріархії в редакції близько 1087 р. та інших більш ранніх редакцій X—XI ст., дав змогу зробити висновок, що всі 29 митрополій (починаючи з 52-ї, заснованої до 940 р.—Амастрії і закінчуючи заснованою в 1083—1084 рр. Аталією, що стоїть на 80-му місці) розташовані в списку в черговості їх заснування. І хоч перегляд часу виникнення окремих митрополій вніс окремі корективи щодо дат, визначених Х. Гельцером, суть його положення не змінилася. Більшість дат визначається лише приблизно, але немає жодного випадку, що порушував би хронологічний порядок переліку³⁴. Як впливає з цього, митрополія Русі була заснована після Серри і Помпіополя, що дістали ранг митрополії після 970 р., але раніше 997 р., коли на синодальному акті від 21 лютого 997 р. вже стоять підписи обох архієреїв цих кафедр³⁵. Митрополія Русі була заснована до 997 р., оскільки на цей час уже існувала митрополія Аланії, що займає 61-е місце. Це підтверджується синодальним документом, датованим травнем 1024 р., що посилається на жалувану грамоту митрополиту Аланії, видану в 6506 р. (997/8 р.)³⁶. Отже, час заснування митрополії Русі, що займає 60-е місце, згідно з списком престолів слід віднести до часу після 970 р. і раніше 997 р. Цей акт міг статися раніше 988 р., але не набагато пізніше, зважаючи на те, що після Русі і вже до 987 р. митрополією стала Аланія.

³² H. Gelzer. Zur Zeitbestimmung..., стор. 538—540.

³³ H. G. Beck. Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München, 1959, стор. 166, 168, 170, 174, 177, 180, 187.

³⁴ A. Poppe. Państwo i kościół na Rusi w XI w., стор. 25—28.

³⁵ H. Gelzer. Ungedruckte..., стор. 571; Patrologia graeca, t. 119, kol. 741, a; V. Grumel. Назв. праця, рег. 804; V. Laurent. Назв. праця, стор. 595, 598.

³⁶ V. Grumel. Назв. праця, рег. 806, 827; E. Honigmann. Назв. праця, стор. 146; V. Laurent. Назв. праця, стор. 613.

* * *

Інші свідчення про зверхність Константинополя над руською церквою в часи правління Василя II Болгаробійці, тобто до 1025 р., містять «Церковна історія», завершена Нікіфором Каллістоном Ксанфопулом близько 1317 р., а також деякі неопубліковані досі редакції трактату «Peri metatheseon»*. Одну з них, що знаходиться у ватиканському кодексі 1299 р., згадав В. Грумель. Друга, з єрусалімських зібрань (копія 1687 р.) відома вже давно, але не викликала інтересу³⁷.

В реляції про проголошення в 434 р. кізійського митрополита Прокла патріархом у довгому відступі щодо прикладів переходу єпископів з єпархії до єпархії згадується, що за Василя II Болгаробійцю єпископську кафедру Русі зайняв Феофілакт, переміщений з севастійської митрополії³⁸.

Оцінивши важливість цього документа Е. Хонігман спробував встановити джерело інформації Ксанфопула про Феофілакта. Порівнюючи екскурс про переміщення єпископів з анонімним трактатом «Про переміщення», і не знайшовши там, однак, згадки про Феофілакта, Е. Хонігман звернув увагу на те, що обидва документи мають лише один спільний пункт — відомість про переміщення Агапіта з Селевкії до Антіохії. Оскільки автор анонімного документа посилається при цьому на Феодора з Севастії³⁹, але, водночас, припускається помилка, яких немає в тексті Ксанфопула, Хонігман вирішив, що відомості про Агапіта й Феофілакта взяті з хроніки Феодора, який, за свідченням джерел, був у Севастії в 997 р.⁴⁰ Звідси випливав висновок, що Феодор мав бути наступником Феофілакта, до 997 р. переміщеного на Русь. Оскільки в 992—996 рр. патріарший престол був вакантним, Хонігман вирішив, що ця подія сталася до 16 грудня 991 р., і, отже, Феофілакт був першим митрополитом Русі⁴¹. Висновки Хонігмана поставив під сумнів Грумель, доводячи, що Ксанфопул мав у своєму розпорядженні не хроніку Феодора, а одну з численних редакцій «Про переміщення». Єдине спільне місце — переказ про переміщення Агапіта, явно запозичений у Феодора, настільки відрізняється від тексту Ксанфопула, що безпосереднє знайомство цього автора з хронікою Феодора слід виключити. Проти запозичення відомості про Феофілакта з твору Ксанфопула свідчить і той факт, що в редакції «Про переміщення» у ватиканському кодексі 1299 р., обидва вказані випадки переміщення розділені двадцятьма іншими.

Кінець-кінцем Грумель приходить до висновку, що переказ про

* «Про переміщення».

³⁷ V. Grumel. Chronologie patriarchale au X-e siècle.— «Revue des Etudes Byzantines», t. XXII, 1964, стор. 53. А. Павлов. Замечательные рукописи канонического содержания в Московской синодальной (бывшей патриаршей) библиотеке.— Записки Императорского Новороссийского Университета, т. 13, Одесса, 1874, стор. 170; Владимирт. Систематическое описание рукописей Московской синодальной библиотеки, ч. 1, Рукописи греческие, М., 1894, стор. 491.

³⁸ Nikephoros Kallistos Xanthopoulos. Ekklesiastike istoria ks. XIV, 39.— Patrologia graeca, t. 146, col. 1196-c; G. Moravcsik. Byzantinoturcica, t. I, Berlin, 1958, стор. 459—560; H. G. Beck. Назв. праця, стор. 705—706; F. Winkelmann. Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistos Xanthopoulos und ihre Quellen, Berlin, 1966.— На повідомлення Ксанфопула звернув увагу В. Г. Васильевський. (Труды, II, ч. I, Спб., 1919, стор. 67), зазначивши, що «якби читати Феопемт, то це вказувало б, що йдеться про митрополита Русі».

³⁹ Pathologia graeca, t. 119, col. 905; E. Honigmann. Назв. праця, стор. 150. Автор анонімного трактату, за думкою В. Грумеля, був Бальзамон у 1189 р.— V. Grumel. Chronologie..., стор. 53; H. G. Beck. Назв. праця, стор. 658.

⁴⁰ G. Moravcsik. Назв. праця, стор. 336, 345, 426; V. Grumel. Les Registres..., reg. 805.

⁴¹ E. Honigmann. Назв. праця, стор. 148—158.

Феофілакта міг походити не з тексту Феодора, а з якоїсь іншої, загубленої хроніки. В такому разі можна було б вважати, що Феофілакт міг очолювати севастійську єпархію й після Феодора. Отже 997 р. втрачає сенс основи датування і доводиться погодитись, що переміщення відбулося десь до 1025 р.⁴²

Висновки Грюмеля здаються переконливими, але думка про те, що коли в одній з редакцій «Про переміщення» обидва перекази не згадуються поруч, то, значить, походять з різних джерел, може виявитися неправдоподібною. Сам Грюмель зазначає, що, за даними В. Лорана, існує понад сто неопублікованих рукописів «Про переміщення» у різних редакціях, призначених для доведення законності якогось з переміщень, що вважалися антиканонічними⁴³. Отже, перекази з одного джерела могли потрапити до двох різних текстів, щоб потім знов «зустрітись» в новій компіляції. В ході таких трансформацій тексти зазнавали стилістичних змін, висловлюючи, тимчасом, ідентичний зміст, як свідчить про це, хоча б, порівняння текстів Ксанфопула⁴⁴ і Іерусалімського кодексу в копії 1687 р.⁴⁵

Незважаючи на непевність аргументів, якими Е. Хонігман підкріплює свою думку щодо походження відомостей про Феофілакта від Феодора, вона здається найбільш правдоподібною. Час перебування Феодора на кафедрі митрополії Севастії невідомий. Престол митрополита цієї єпархії він займав уже 997 р., наступна згадка про цю митрополію стосується вже часів правління Георгія 1030—1032 рр.⁴⁶ Часу між 997 і 1032 рр. було досить для того, щоб Феофілакт, пробувши певний час на чолі севастійської єпархії, міг після цього зайняти кафедру в Русі. Але коли взяти до уваги, що Феодор був хронікером і сучасником Василя II і писав у другій половині періоду правління цього імператора, тобто з 985 по 1025 рр., а після 1018 р. київським митрополитом був уже Іоанн I, то найбільш реальним часом переміщення Феофілакта здається період до 997 р.

Цінні, хоч і дискусійні, розвідки Грюмеля про Феофілакта були виявленням прагнення візантінологів, які прагнули з'ясувати заплутане суперечливими фактами питання про час чотирирічної вакансії патріаршого престолу — до, чи після патріаршества Ніколая ХризOVERга. Тимчасом над дослідженням цього питання тяжіло довіря до пізніших руських свідчень про перших митрополитів Русі Михайла та Лева, які насправді були лише продуктом досліджень давньоруських ерудитів XIII—XVI ст., що намагалися заповнити прогалину у відомостях про початки церковної ієрархії на Русі⁴⁷. Виходячи з даних Ніконівського Летопису і Степенної Книги — пам'яток XVI ст. — про призначення у 991—992 рр. Лева митрополитом і, беручи до уваги тезу Хонігмана, за якою Феофілакт був попередником Феодора, Г. Грегуар і П. Оргельс, взагалі поставили під сумнів можливість вакансії патріаршого престолу в 992—996 рр. і зробили висновок, що зайняття Феофілактом престолу митрополита в Києві, яке могло статися між 992 і 997 рр., потребувало участі патріарха⁴⁸. В. Грюмель, який обстоює

⁴² V. Grumel. Chronologie..., стор. 51--57.

⁴³ Там же, стор. 53.

⁴⁴ Patrologia graeca, t. 146, kol. 1196-c; A. Porre. Państwo i kościół na Rusi w XI w., стор. 31.

⁴⁵ Владимир архимандрит. Систематическое описание..., стор. 491.

⁴⁶ G. Ficker. Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites, Kiel, 1911, стор. 19, 26; V. Grumel. reg. 839, 840.

⁴⁷ A. Porre. Leon, metropolita ruski i Michał metropolita ruski.--- Słownik Starożytności Słowiańskich, t. III, стор. 43--44, 242--243.

⁴⁸ G. Gregoire, P. Orgels. La chronologie de Nicolas II Chrysobergès.--- «Byzantion», 1954, стор. 161--172.

можливість чотирирічної вакансії престолу після смерті Николая Хризверга, використовує руські дані про посвячення Лева в 992 р. як один з аргументів, що дає підставу вважати датою смерті патріарха 16 грудня не 991 р., а 992 р. Він виключає також можливість переміщення Феофілакта в період вакансії престолу, тобто між 16 грудня 992 р. і 12 квітня 996 р.⁴⁹

Використання легенд про митрополитів Михайла і Лева в дослідженнях хронології патріархату наприкінці X ст. ще більше плутає неясну ситуацію. З іншого боку, з Грюмелем слід погодитися в тому, що згадка про переміщення Феофілакта не може бути аргументом у з'ясуванні часу патріаршества Николая Хризверга.

У світлі відомих фактів втручання імператорів у справи церкви можна стверджувати, що переміщення вищих церковних ієрархів входило в компетенцію глави держави. Участь патріарха і його синоду в цьому акті, що суперечив церковним канонам, не була необхідною, тимчасом, як імператор, не зв'язаний з канонами, був вищим за них⁵⁰. Рішення імператора про переміщення митрополитів диктувалися бажанням уникнути нормальної процедури призначення архієрея, в якій, незважаючи на певний вплив імператора, вирішальна функція належала синоду. До того ж процедура, виконувана за канонами, вимагала додержання певних умов, внаслідок чого могла затягуватися навіть на 2—3 місяці⁵¹. Обираючи кандидата з уже посвячених священослужителів, імператор вигравав час. Очевидно, що правом переміщення він користувався насамперед під час міжпатріаршества, коли заміщення кафедри не можна було провести звичайним шляхом, навіть, якщо під рукою вже був підходящий, але ще не посвячений кандидат. Отже, переміщення митрополита Севастії могло статися під час відсутності патріарха в Константинопольській Софії. Вакансія патріаршого престолу після смерті Николая Хризверга, без сумніву, була наслідком як суперечок у середовищі церковної верхівки, так і вагань самого імператора, що не міг визначити нової кандидатури. За таких умов заснування митрополитської кафедри Русі могло бути здійснено лише рішенням імператора. Якщо, навіть, призначення сталося за життя патріарха, то чимало роль тут міг відігравати й поспіх, з яким митрополит Феофілакт направився на Русь, можливо, разом з сестрою імператора багрянородною Анною — майбутньою дружиною князя Володимира.

Не відкидаючи гіпотези Хонігмана, слід підкреслити, що Феофілакт був першим митрополитом на Русі, про якого є достовірні джерельні свідчення.

*

Про те, що з моменту рішення князя Володимира прийняти християнство на Русі утвердилася візантійська церковна ієрархія, свідчить історик Ях'я ібн Саїд аль-Антакі, тобто з Антіохії, який походив з Єгипту і писав арабською мовою (народився близько 980 р., помер 1066 р.). Ях'я пише, що 14 вересня 987 р. імператор Василій у зв'язку

⁴⁹ V. Grumel. *Chronologie...*, стор. 54—56, 69—70.

⁵⁰ A. Michel. *Kaisermacht in der Ostkirche (843—1204)*, Darmstadt, 1959, стор. 27—39; Н. Г. Беск. Назв. праця, стор. 72—73. Відомостей про те, що питання про переміщення з кафедри на кафедру стояло на порядку денному в синоді, немає (J. Hajjar. *Le Synode permanent dans l'église byzantine des origines au XI-e siècle*, Roma, 1962 стор. 142—143).

⁵¹ Н. Г. Беск. Назв. праця, стор. 70—71; J. Hajjar. Назв. праця, стор. 140—142; П. Соколов. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века, К., 1913, стор. 3—32; E. Hermann. *Appunti sul diritto mitropolitico nella chiesa bizantina*. — *Orientalia Christiana Periodica*, t. XIII, 1947, № 3—4, стор. 522, 537.

з небезпекою, що утворилася внаслідок повстання проти його влади, був змушений обставинами звернутися до Русі з проханням про допомогу: «І примусила его біда послати до царя Русі — а то его вороги — просити, щоб поміг ему в таковому становищі. І пристав він на те. І уложили вони поміж себе умову про посвоячене, і оженився цар Русі з сестрою царя Василя, як сен поставив ему умову, щоб він охрестився і вся людність его країв, — а то народ великий. І тоді Русь не признавалась ні до якого закону і не знала жодної віри. І послав до него цар Василь пізніше митрополитів і єпископів, і ті охрестили царя і всіх, кого містили его землі, і послав до него сестру свою, а та побудувала багато церков в землі Русі»⁵². Далі Ях'я розповідає про прибуття руських загонів, про перемоги в битвах під Хрисополісом (988 р.) і Абідосом (13 квітня 989 р.).

Переказ Ях'ї не є сучасним описуванням подіям. З передмови до хроніки стає відомо, як ще до переїзду в Антіохію в 1014—1015 рр. Ях'я встиг не тільки написати свою працю (1006—1007 рр.), але й доповнити її новими матеріалами і зробити її редакцію. Вже в Антіохії він пише: «Вдруге знов переглянув її і потрапили до мене інші хроніки, і виписав з них те, що [вважав за потрібне] додати до неї і доповнити її, і змінив частину її, і залишив уже в тій редакції»⁵³.

Дуже багато місця приділяє Ях'я подіям у християнському світі та його церкві. Це пояснюється тим, що він був продовжувачем хроніки александрійського патріарха Євтіхія (933—940 рр.) і, до того ж, його родичем. Здавалося б, така подія, як приєднання до християнського світу «великого народу» не пройшла повз увагу християнської громадськості в Єгипті. Тимчасом ця здогадка не підтверджується, якщо розглянути переказ Ях'ї про хрещення Русі в ширшому контексті його хроніки, загалом присвяченої внутрішнім подіям Візантійської імперії, зокрема повстанню Варда Склера і Варда Фоки. Опис ходу подій потребував згадки про руські війська, що відіграли вирішальну роль у поразці узурпатора. Появу руської дружини на землі імперії треба було пояснити. Звідси й дані про хрещення Русі та шлюб Володимира і Анни. Це мало пояснити, в яких обставинах і за яких умов дійшло до союзу двох держав⁵⁴.

Можливо, що внутрішні події у Візантії почали викликати у Ях'ї особливу увагу тоді, коли він оселився в межах імперії і до його рук потрапили нові хроніки. Походження та достовірність джерел, якими користувався Ях'я, досі не з'ясовано, але дослідження В. Розена дозволяють стверджувати, що Ях'я використовував оригінальні або ж перекладені грецькі хроніки, а також місцеві хроніки, що докладно висвітлювали події в Антіохії в другій половині X ст., зокрема боротьбу за владу в 987—989 рр.⁵⁵

Напевно, відомості про бунт Склера і Фоки, а також згадки про Русь Ях'я вніс після прибуття в Антіохію, тобто після 1014 р., коли пристав змогу ознайомитися з новими матеріалами. Нову редакцію своєї хроніки він завершив до 1027 р. Докладні відомості про внутрішню боротьбу в імперії, багаті на хронологічний матеріал, запозичив, напевно, з грецької (або арабської) хроніки, створеної в Антіохії. Отже, достовірність переказу Ях'ї про візантійсько-руський договір 987 р. і

⁵² В. Р. Розен. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи [хри. Антиохийского, Спб., 1883, стор. 23—24, 194; М. Грушевський. Виїмки з жейл до історії України—Русі до половини XI віка, Львів, 1895, стор. 98—99.

⁵³ В. Р. Розен. Назв. праця, стор. 013—016.

⁵⁴ Там же, стор. 177, 195.

⁵⁵ Там же, стор. 075—091, 20, 26; G. Graf. Geschichte der christlichen arabischen Literatur, t. II, Roma, 1947, стор. 49—51.

впровадження на його підставі візантійської церковної ієрархії на Русі дуже переконуюча саме тому, що ця відомість становить органічну частину розповіді про боротьбу проти претендентів на імператорський престол.

Тимчасом А. Амман хоче поставити це під сумнів, вважаючи, що реляція не має цінності для з'ясування статусу руської церкви, оскільки Ях'я пише про митрополитів у множині⁵⁶.

Слід погодитися, що йдеться про неточність, яка втім, не може спричинитися до дискредитації всього свідчення Ях'ї. Найавторитетніше могли б з'ясувати це арабісти. Можливість помилки криється вже в тому, що хроніка Ях'ї збереглася в пізніших рукописах, найстаріший з яких припадає на XIV—XV ст.⁵⁷ Коли, що дуже правдоподібно, митрополити згадувалися вже в тексті Ях'ї, то неточність можна пояснити властивостями джерела, яким користувався історик в Антіохії. Грецький текст замість «митрополити» і «єпископи» міг містити загальний термін, архіереї, вживаний у грецькій церковній лексиці для єпископів усіх ступенів. Нарешті, згадка Ях'ї про митрополитів у множині не може дивувати, зважаючи на церковні стосунки в Малій Азії, зокрема на території антіохійського патріархату, де митрополитів було більше, ніж єпископів⁵⁸.

Незначна, легко пояснювана неточність не може бути причиною заперечення достовірності свідчення Ях'ї про первинну організацію церкви на Русі, тим більше, що воно повністю підтверджується візантійськими джерелами, а також Іларіоном, який писав про Володимира: «Ты же с новыми отцы нашими, епископы, сняямая чясто с многым смиреннем како в человецех сих новопознавших Господа закон уставити»⁵⁹.

* * *

Правове становище руської церкви 1018 р. дещо з'ясовує дуже авторитетний переказ мерзебурзького архієпископа Тітмара, який доводить, що вже в ті часи Київ мав свого єпископа, резиденція якого була в соборі Святої Софії. Історія стародавнього київського собору⁶⁰ також дає свідчення на користь тези, згідно з якою з моменту запровадження християнства Київ був місцем перебування глави руської церкви, підлеглого константинопольському патріарху. Досить підкреслити, що назва київського собору була обрана за зразком собору Святої Софії в Константинополі. Географія поширення цієї назви, властивої лише кафедральним соборам, визначає межі впливу не тільки Візантійської імперії, але й її церковної юрисдикції. Реляція Тітмара свідчить що в 1018 р. Київ перебував у цих межах.

У літературі вже неодноразово робилися спроби інтерпретувати згадку Тітмара про київського архієпископа як відомість про відмінність організації руської церкви до 1037 р. Тимчасом для Тітмара звання архієпископа — глави церковної провінції, прийняте в західній церкві, було адекватне званню грецького митрополита⁶¹.

⁵⁶ А. Амман п. Назв. праця, стор. 38—39.

⁵⁷ В. Р. Розен. Назв. праця, стор. 091.

⁵⁸ Н. Г. Веск. Назв. праця, стор. 190—196.

⁵⁹ Н. Н. Розов. Назв. праця, стор. 168.

⁶⁰ А. Поппе. Заснування Софії Київської.— УІЖ, 1965, № 9, стор. 97—104; його ж. Русские митрополии, стор. 86—96.

⁶¹ Du Gange. Glos. latinatis, t. I, стор. 366; t. V, стор. 371; його ж. Glos. graecitatis, стор. 129—130, 931.

Обидва відповідники одного звання вживалися у Візантії та на Русі не лише в писемності⁶², але й в офіційній церковній номенклатурі. Про це свідчить нещодавно опубліковане зібрання печатей візантійських ієрархів⁶³. Печаті свідчать, що титулом архієпископа користувалися не тільки митрополити західних провінцій (Фессалоніки, Корінф, Діррахій), які успадкували цей титул ще з часів римської юрисдикції, але й пайстаріші митрополії — Кесарія, Ефес, Іраклія. Титул архієпископа зазначений і на печатях Анкіри, Мелітїни, Євхатї. Характерне те, що наприкінці XI ст. титул архієпископа зникає з печатей вказаних митрополитів. Це слід пов'язувати з упорядкуванням церковних справ патріаршим синодом за участю Олексія Комніна. Титул архієпископа був збережений для патріарха, глав незалежних від нього церков Болгарії та Кіпру, а також почесних, автокефальних, підлеглих безпосередньо патріарху, єпископів⁶⁴.

В літературі висловлювалася помилкова думка, ніби спершу Русь була архієпископством рангу на зразок Болгарії і Кіпру, значення якого згодом зменшилося до рангу звичайної митрополії⁶⁵. Але ця думка суперечить згаданим свідченням. Переконливі аргументи проти неї висунув Л. Мюллер⁶⁶. Варто зауважити, що церкви Кіпру й Болгарії (після 1018 р.) не підлягали патріарху, але повністю залежали від імператора. Не випадково Ніл Доскопатр у своєму творі (1143 р.), присвяченому церковній географії, повідомляв, що від часів Василя II «і досі Кіпр та Болгарія приймають своїх єпископів від імператора, а тих посвячують власні єпископи», а також зазначав: «На Велику Русь митрополит посланий патріархом Константинополя...». Не включаючи Русь в загальне число візантійських митрополій, він підкреслює, таким чином, суто церковний, з формально-правової точки зору, характер зв'язків Константинополя з Руссю⁶⁷.

У світлі наведених даних неприйнятною стає й думка, ніби спочатку на Русі було запроваджено автокефальне архієпископство нижчого рангу, тобто почесне⁶⁸, оскільки руська церква мала коад'юторів ще за часів Володимира й Ярослава до 1037 р.⁶⁹ Проти вказаної думки свідчить і факт чергування титулів «митрополит» і «архієпископ» у стародавніх руських пам'ятках — анонімному «Повіданні про Бориса і Гліба» (близько 1072 р.), а також у Несторовім «Читанні» про Бориса і Гліба (близько 1080 р.). Звичайно, ця манера характерна церковній писемності, але не слід обходити й того, що митрополити Русі XI ст. користувалися титулом «архієпископ», наслідуючи візантійські митрополії першого ступеня. І хоч у переліку престолів Русь знаходилася на 60 місці, вони розуміли свою виняткову місію. Прагнучи розшифрувати архієпископський титул на печаті митрополита другорядної кафедри Євхатї

⁶² L. Müller. Назв. праця, стор. 64—65; A. Soloviev. Metropolitensiegel des Kiewer Russland.— «Bizantinische Zeitschrift», 1963, № 56, стор. 320; A. Porre. Uwagi..., I, стор. 374—375.

⁶³ V. Laurent. Назв. праця, N 246—247, 254, 258, 262, 301, 338, 347, 449—454, 456, 554—560, 670—672, 736, 751, 764.

⁶⁴ V. Laurent. Назв. праця, стор. XXVIII—XXXI; V. Grumel. Назв. праця, рег. N 940, 942, 943.

⁶⁵ H. G. Beck. Назв. праця, стор. 68, 187; В. Лоран відмовився від цієї думки.— «Bizantinische Zeitschrift», 1960, № 53, стор. 401.

⁶⁶ L. Müller. Назв. праця, стор. 67—70.

⁶⁷ Parthey, стор. 285—286, 287. Зважаючи на те, що Доксопатр писав свій трактат на Сіцилії при дворі Роджера II, якого хотів схилити до ідеї церковної зверхності Нового Риму, привернення уваги читача до церковного становища політично незалежної Русі не є випадковим (H. G. Beck. Назв. праця, стор. 152, 619—620).

⁶⁸ L. Müller. Назв. праця, стор. 71—75.

⁶⁹ A. Porre. Państwo i kościół na Rusi w XI w., стор. 152—205.

(X ст.), В. Лоран припустив, що архієрей Євхаїти вживав його, оскільки був одночасно придворним синкелом. Серед руських митрополитів, титулованих архієпископами, ранг синкела займав Георгій (близько 1072 р.)⁷⁰.

Дуже важливим є свідчення обох агіографічних творів про те, що після зайняття князівського престолу Ярославом Мудрим на чолі руської церкви став архієпископ-митрополит Іоанн⁷¹. Обгрунтовані сумніви щодо хронології описуваних подій, зокрема канонизації Бориса і Гліба, яка згідно із змістом обох життєписів сталася невдовзі після 1019 р., не дають підстав судити про помилку в імені ієрарха, мабуть, добре відомого тоді в Києві (близько 1070 р.). Це свідчення дістало підкріплення і в печаті Іоанна, «митрополита Русі», що її В. Лоран датував кінцем X — початком XI ст., категорично виключаючи можливість приналежності її Іоанну II, з дев'ятого десятиріччя XI ст.⁷² Таким чином, Іоанн I є другим достовірно підтвердженим митрополитом Русі. Він міг бути й тим архієпископом, який вітав у 1018 р. Болеслава і Святополка в Києві. Третій відомий глава руської церкви тих часів, про факт перебування якого на митрополитському престолі існують три переконливих документальних джерела, є Феопемт⁷³.

Джерелом, яке також говорить на користь візантійського родоводу руської церкви, слід вважати «Слово о законе и благодати» Іларіона (близько 1049 р.). Автор його, незабаром митрополит Русі, дата народження якого має припадати на час хрещення Русі, прославляючи діяння Володимира Великого, так говорить про шлях князя до бога: «Паче же слышано бе ему всегда о благоверной земле греческой» і, порівнюючи руського князя з Константином Великим, пише: «Он же с материею своею Еленою крест от Иерусалима принесша, и по всему миру своему разславиша, веру утвердиша: ты же с бабою твоею Ольгою принесше крест от нового Иерусалима, от Константинограда, и сго на земли своей поставив, утвердиша веру»⁷⁴.

Як зауважив Л. Мюллер, хрест є метафоричним образом, що має висловлювати не лише триумф християнства на Русі, але й його родовід і зв'язки. Справу батька продовжив Ярослав: «Не рушаща твоих устав, но утверждующа, а вся ж князівська родина «благоверие держать по преданию твоему»⁷⁵. Виразно підкреслена Іларіоном спадкоємність церковної політики Володимира і Ярослава ще раз доводить, що статус руської церкви був визначений ще в добу хрещення Русі.

Висловлена аргументація не потребує залучення посередніх свідчень, втім, і не можна не згадати, що фундамент і фрагменти внутрішнього оздоблення першої кам'яної церкви, збудованої наприкінці X ст. в Києві,— княжого собору Десятинної Богородиці, що збереглися, підтверджують свідчення «Повісті временних літ» про залучення грецьких майстрів⁷⁶.

⁷⁰ Д. Н. Абрамович. Жития святых мучеников Бориса и Глеба, Пгр., 1916, стор. 21, 55—56; V. Soloviev. Назв. праця, стор. 294; V. Laurent. Назв. праця, №№ 764, 784, 795; А. Порре. Uwagi..., стор. 384.

⁷¹ Д. Н. Абрамович. Назв. праця, стор. 17—19, 53—55; А. Порре. Legenda o Borysie i Glebie.— Słownik Starożytności Słowiańskich, Warszawa, 1967, стор. 33—34; його ж. Chronologia utworów Nestora — hagiografa.— «Slavia Orientalis», t. XIV, 1965, nr. 3, стор. 291.

⁷² V. Laurent. Назв. праця, № 781, стор. 600.

⁷³ А. Порре. Uwagi..., I, стор. 369; V. Laurent. Назв. праця, № 782.

⁷⁴ Н. П. Розов. Назв. праця, стор. 164, 168.

⁷⁵ Там же, стор. 168.

⁷⁶ ПВЛ, т. I, стор. 83; М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, М.—Л., стор. 27—58; Н. П. Сычов. Древнейший фрагмент русско-византийской живописи.— Seminarius Kondakorianum, 1928, стор. 90—104.

З самого початку свого існування руська церква була митрополією — церковною провінцією константинопольського патріарха. Звідси випливали певні права патріарха в галузі церковної адміністрації, суду, і законодавства⁷⁷. Найважливішим було право призначення митрополитів, яке в X—XI ст. входило в компетенцію патріаршого синоду, що представляв патріарху трьох кандидатів, які відповідали вимогам встановлених канонів. Обраний посвячувався самим патріархом. Якщо кандидат намічався заздалегідь (нерідко тут мала значення воля імператора), процедура виборів, хоч і формально, відбувалася.

Шлях до кафедри в Києві був такий самий, отже руські митрополити входили до патріаршого синоду. Першим з них документально підтвердженням членом цього органу, був Феопемт (у вересні 1039 р.). Різниця між митрополитами Русі та Візантії полягала в тому, що факт інтронування перших був не лише церковним, але й політичним актом акредитації. Прийом новоприбулого, участь князя і його двору в церемонії інтронування в Софії Київській були фактично затвердженням проведеного в Константинополі призначення⁷⁸.

Церковна підлеглість нічим не обмежувала суверенітету князя, це відображувало реальну політичну ситуацію. Тимчасом в історії Візантії траплялися випадки, коли в період миру з арабським світом, за згодою каліфа імператор, патріарх і його синод впливали на вирішення питання про зайняття патріарших тронів у Єрусалімі та Александрії⁷⁹. В цих випадках надсилання своїх кандидатів у супереч встановленому порядку зайняття кафедри в митрополії як церковній провінції константинопольського патріарха виходило за межі канонічної компетенції і було, з одного боку, виразом доброї волі каліфів, з іншого — авторитету Константинополя як осередку ортодоксального православ'я. У самій Візантії антіохійська, кіпрійська та болгарська церкви були незалежні від константинопольського патріарха, але перебували під впливом самого імператора. Підлеглість київської митрополії була наслідком політичної угоди, але, зумовлена церковними традиціями й канонами, існувала лише в сфері релігії. Зв'язок церков, тимчасом, сприяв політичному співробітництву й поглибленню взаємних інтересів обох держав щодо їх внутрішніх справ⁸⁰. Оточена ворогами, Візантійська імперія була заінтересована у зміцненні військових і торговельних зв'язків з Руссю, а та, в свою чергу, в більш широкому плані зміцнюючи зв'язки з Візантією, творчо сприймала її ідеї та культуру.

Прийняття християнства як державної релігії на Русі відкрило шлях до впливу Візантії. Але не дії гордовитих ромей, а ініціатива й енергійність пануючих верств Русі — князів, бояр, дружинників, купців і, нарешті, духовенства, що виникло незабаром, спричинилися до того, що Русь включилася в сферу візантійської цивілізації. Правляча верхівка суспільства безпомилково зрозуміла користь свого кроку. Питання про напрями й засоби наслідування візантійського зразка вона вирішила, виходячи з урахування місцевих умов. Цей акт був не наслідком дії експансивної сили, властивої візантійській цивілізації. Він пояснюється, насамперед, пошуками чинників, які сприяли б розв'язанню завдань, що постали перед творцями давньоруської держави.

⁷⁷ Е. Е. Голубинский. История русской церкви, М., 1901, т. I — I, стор. 269, 272; Пл. Соколов. Назв. праця, стор. 6—10.

⁷⁸ Цей звичай згадується у ПВЛ під 1104 р., але так само це відбувалося й в XI ст. Митрополит Никифор прибув на Русь 6 грудня 1104 р., його інтронування відбулося 18 грудня (ПВЛ, т. I, стор. 185; ПСРЛ, т. I, ствп. 280, т. II ствп. 256).

⁷⁹ Н. G. Veski. Назв. праця, стор. 93—94, 98.

⁸⁰ A. Porre. Państwo i kościół na Rusi w XI w., rozdz. III, IV.

Замітки

О. М. КИСІЛЕВСЬКИЙ

ЗМІЦНЕННЯ ПЕРВИННИХ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ (1946—1950 рр.)

Напрямки поліпшення роботи первинних партійних організацій у повоєнні роки вказав ЦК ВКП(б), який уже на початку 1946 р. прийняв постанови «Про роботу Сальського райкому ВКП(б) Ростовської області» і «Про роботу партійних комітетів Івановського меланжевого, Глухівського бавовняного й Ташкентського текстильного комбіна-

тів»¹. У них підкреслювалася необхідність правильної розстановки партійних кадрів, умілого поєднання партійно-політичної й господарської роботи.

На важливості зміцнення первинних партійних організацій і вдосконалення методів їх роботи неодноразово наголошував також ЦК КП(б)У, наприклад, у постанові «Про хід виконання рішення ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 року «Про зростання партії і заходи по посиленню партійно-організаційної і партійно-політичної роботи з новоприйнятими у ВКП(б)» (11 квітня 1947 р.)².

Разом з усією партійною організацією республіки на виконання рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У спрямували свої зусилля і комуністи, що працювали на залізничному транспорті. Вони діставали постійну підтримку з боку ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів та райкомів партії, які дбали про те, щоб зміцнити й створити нові первинні організації насамперед на вирішальних ділянках виробництва. Ці ділянки визначали безперерйну діяльність усього складного організму залізниць — польових залізничних станцій, паровозних і вагонних депо, дистанцій колії та зв'язку тощо. Туди направлялися комуністи-залізничники, що перебували в партійних організаціях, безпосередньо не зв'язаних з роботою транспорту. Необхідність такого заходу у цій галузі стає очевидною, коли врахувати кількісні зміни у складі транспортних парторганізацій у післявоєнні роки. Так, на 1 січня 1941 р. їх налічувалось 1720, а на 1 січня 1946 р. — лише 1340³.

Велику роботу провів Фастівський райком партії Київської області. Його бюро протягом 1946 р. систематично обговорювало стан організаційно-партійної роботи в первинних партійних організаціях залізничного транспорту та вживало дійових заходів до їх зміцнення. Так, 28 березня було заслухано питання про діяльність парторганізацій залізничного вузла і 6-ї будівельної дільниці⁴. Бюро зобов'язало їх сек-

¹ Вопросы партийной работы в послевоенный период. Сборник документов, М., 1948, стор. 44, 73.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 675, арк. 10.

³ Там же, оп. 18, од. зб. 1498, арк. 9.

⁴ Там же, оп. 45, од. зб. 434, арк. 6—10.

ретарів неухильно виконувати рішення X Пленуму ЦК КП(б)У (лютий — березень 1946 р.) про поліпшення внутріпартійної роботи. Усього протягом першого півріччя 1946 р. на бюро райкому звітувалися 6 залізничних парторганізацій⁵. Внаслідок наполегливої діяльності райкому на серпень 1946 р. на залізничному транспорті працювало 25 % комуністів районної парторганізації, зросло також число первинних осередків⁶. Значний внесок у цю справу зробив і Залізничний РК КП(б)У м. Львова, де 27 залізничних парторганізацій об'єднували понад 26 % комуністів району⁷. Плодотворно працював Конотопський міськком партії Сумської області, який до червня 1948 р. на різних ділянках транспорту міста створив 23 первинні організації. До них входило 43 % комуністів міської партійної організації⁸.

На транспорті належна увага приділялася внутріпартійній роботі. Наприклад, на ст. Дніпропетровськ регулярно відбувалися партійні збори та засідання бюро, на яких комуністи обговорювали актуальні питання партійно-політичної й виробничої діяльності. На всіх найважливіших ділянках — вокзалі, в товарній і навантажувально-розвантажувальній конторі було створено партійні групи. Всі комуністи й комсомольці навчалися у системі партійної освіти. В колективі регулярно проводилися лекції, доповіді, випускалися 4 стіннівки. Згодом комуністи закликали своїх товаришів підтримати патріотичний почин лєнінградців про дострокове виконання п'ятирічки, особистим прикладом запалювали безпартійних на самовіддану працю. Включившись у соціалістичне змагання, колектив станції за 10 місяців 1948 р. виконав план навантаження на 100,7 %, а вивантаження — на 100 %⁹.

На початку 1948 р. виникла первинна парторганізація на лінійній станції Мар'ївка Північно-Донецької залізниці, де з ініціативи комуністів силами громадськості було відбудовано клуб, створено гуртки художньої самодіяльності, налагоджено регулярну читку газет. Комуністи йшли в авангарді боротьби за виконання п'ятирічки, вони стали заспівувачами соціалістичного змагання, підтримували й розвивали передові методи праці. Незабаром станція почала перевиконувати всі виробничі завдання¹⁰.

Полум'яним організатором мас була первинна парторганізація Коростенського вагонного депо Житомирської області. Це під її керівництвом депо у всесоюзному соціалістичному змаганні завоювало звання кращого в країні. Вона першою підтримала пропозицію комсомольця О. Шафранського про запровадження нового технологічного процесу ремонту вагонів. З її ініціативи також здійснено ряд організаційно-господарських заходів і залучено всіх трудівників до соціалістичного змагання, підсумки якого систематично повідомлялися у бойових листках і стінгазетах, на зборах бригад і цехів. Уміло поєднуючи партійно-політичну й господарську роботу, первинна парторганізація забезпечила дострокове виконання плану 1946 і 1947 рр.¹¹

Але поряд з значними успіхами у діяльності первинних парторганізацій залізничного транспорту були й недоліки, тому що обкоми, міськкоми й райкоми приділяли недостатньо уваги виконанню рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Так, у Донецькій області до червня 1948 р. на 150 навантажувальних станціях існувало лише 32 первинні організа-

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 45, од. зб. 433, 434.

⁶ Там же, од. зб. 277, арк. 137—138.

⁷ Там же, оп. 18, од. зб. 2977, арк. 125.

⁸ Там же, оп. 84, од. зб. 348, арк. 145.

⁹ Там же, оп. 31, од. зб. 373, арк. 1—17, 23—26.

¹⁰ «Гудок», 3 грудня 1948 р.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, од. зб. 372, арк. 7—9.

ції, у Тернопільській на всьому залізничному транспорті (на 1 листопада 1947 р.) — 19, а в Житомирській (на грудень 1947 р.) — 44¹². Не завжди партійні органи дотримувались вимог Статуту про створення парторганізацій за виробничим принципом. Наприклад, 1948 р. на ст. Погребище Вінницької області Плисківський райком КП(б)У об'єднав усіх комуністів (колійників, паровозників і працівників служби руху) в єдину парторганізацію станції замість того, щоб створити самостійні первинні. А Яришівський райком не вжив заходів, щоб комуністів, які працювали на ст. Ізраїлівка, взяти на облік за місцем їх роботи¹³.

Треба було негайно усунути наявні недоліки. За це енергійно взялися політвідділи на транспорті (їх відновлено згідно з постановою ЦК ВКП(б) наприкінці 1948 р.), які спільно з територіальними партійними органами провадили інтенсивну організаційну роботу. Так, до 25 вересня 1949 р. на Львівській залізниці виникло 36 нових партійних і 38 комсомольських організацій та 76 партгруп¹⁴. Політвідділ Шевченківського відділку Одеської залізниці разом з райкомами партії створив первинні організації на польових станціях Тростянець і Таганча, партійно-комсомольську групу на ст. Дашевська та кілька комсомольських груп¹⁵. А 1950 р. на Одеській залізниці почали діяти ще 15 нових первинних парторганізацій, у тому числі 7 — на польових станціях¹⁶.

Одночасно партійні органи та політвідділи подавали значну допомогу малочисельним організаціям у налагодженні організаційно-партійної та масово-політичної роботи. Однією з форм допомоги було шефство парторганізацій великих підприємств транспорту під керівництвом політвідділів і вузлових партійних комітетів. Так, комуністи Котовської дистанції колії Одеської залізниці на початку 1949 р. взяли шефство над малочисельною організацією ст. Перехрестове. До підшефних щотижня приїжджав агітатор для проведення серед залізничників бесід. Також подавалась допомога в обладнанні червоного куточка, у випуску стінгазети тощо. Активними шефами була й парторганізація паровозного депо Котовськ, а також вузлові підприємства Кишинівської залізниці, розташовані на території України¹⁷.

Наполеглива діяльність парторганізацій мала вирішальний вплив і на поліпшення виробничих показників. Так, ст. Вугільшлях (Південно-Донецька залізниця) систематично не виконувала державного плану навантаження. Але з часу створення первинної партійної організації (лютий 1949 р.) за допомогою комуністів було налагоджено дійовий контроль за господарською діяльністю, організовано соціалістичне змагання та поширення передових методів праці. Внаслідок цього колектив станції протягом 1950 р. систематично перевиконував виробничі завдання, завершивши п'ятирічний план навантаження 25 жовтня 1950 р., а розвантаження — ще в липні¹⁸.

На кінець п'ятирічки сталися суттєві зміни в кількісному і якісному складі первинних партійних організацій, яких на початку 1950 р. було більше (1749), ніж до війни (1720). Ті з них, що налічували понад 10 членів, становили 55%, а до 5 — лише 17%¹⁹. Отже, вже на останній рік

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 84, од. зб. 348, арк. 35; оп. 73, од. зб. 78, арк. 40; оп. 31, од. зб. 372, арк. 3.

¹³ Там же, оп. 99, од. зб. 1, арк. 223.

¹⁴ «Гудок», 28 вересня 1949 р.

¹⁵ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4032, оп. 2, од. зб. 7, арк. 1.

¹⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 8421, оп. 3, од. зб. 14, арк. 3.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 89, спр. 8, арк. 52; спр. 13, арк. 1.

¹⁸ Там же, оп. 126, од. зб. 697, арк. 383, 384.

¹⁹ Підраховано автором на підставі аналізу статистичних звітів обкомів КП(б)У за формою № 2 (ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 95, од. зб. 628, арк. 1—25).

п'ятирічки переважна більшість комуністів-залізничників України перебувала у великих первинних партійних організаціях, здатних розв'язувати складні завдання. Звичайно, там, де зміцненню їх партійні органи приділяли більше уваги, було досягнуто кращих результатів. Так, у Київській області на 1 січня 1950 р. малочисельні первинні організації (до 10 чол.) складали лише 38%, у Донецькій — 39%, Харківській і Одеській — 40%, Львівській — 42%. Однак, в деяких областях, наприклад, у Закарпатській, кількість таких організацій досягала 65%, у Миколаївській — 57%, Чернігівській — 56%, Дніпропетровській — 50%²⁰.

Однією з причин такого становища було те, що партійні органи зазначених областей і політвідділи залізниць не завжди дбали про правильну розстановку комуністів і зміцнення вирішальних ділянок виробництва. Так, за станом на 1 січня 1946 р. лише 84,5% висококваліфікованих спеціалістів працювали безпосередньо на залізницях та на підприємствах транспорту, а решта — в управлінському апараті. В окремих же областях процент залізничників в управлінському апараті був ще вищим, наприклад, у Станіславській — 53, Львівській — 46, Ровенській — 45, Житомирській — 30²¹. Наприкінці 1945 р. з Дарницького вузлового парткому безпосередньо на виробництві працювало лише 27% комуністів, з Фастівського — 37%, Київського — 41%²². Не сприяло досягненню виробничих успіхів також зменшення кількості комуністів-спеціалістів провідних професій на транспорті, як-от: машиністів локомотивів та їх помічників, провідників тощо. Це видно з таких даних²³:

Спеціальність	Кількість комуністів на 1 січня	
	1941 г.	1946 р.
Машиністи локомотивів і їх помічники	5571	2580
Кочегари паровозів	267	160
Кондуктори поїздів	1178	508
Стрілочники	464	175

Таким чином, на початку п'ятирічки перед партійними органами республіки стояло завдання домогтися раціонального розміщення партійних кадрів, зосередити їх там, де вирішувалася доля п'ятирічки. У цьому напрямі було досягнуто певних успіхів. Так, у Донецькій обласній партійній організації кількість машиністів локомотивів та їх помічників зросла з 604 (1946 р.) до 1110 (1950 р.), а кочегарів — відповідно з 16 до 111²⁴.

У Київській області 1 січня 1950 р. комуністів залізничних професій налічувалося 1009 (1946 р. — лише 390), зокрема машиністів 364. Помітних успіхів досягли партійні організації Львівської області, де

²⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 95, од. зб. 628, арк. 1—25.

²¹ Підраховано автором за статистичними звітами обкомів КП(б)У, форма № 6 (ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 2828, арк. 1—24).

²² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 3411, арк. 61.

²³ Складено автором за статистичними звітами обкомів КП(б)У, форма № 1 (ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 2817, арк. 1—24; од. зб. 2248, арк. 29).

²⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 2817, арк. 17; оп. 95, од. зб. 628, арк. 18.

на 1 січня 1950 р. було 330 комуністів залізничних професій (1946 р.— лише 89)²⁵.

Завдяки самовідданій праці парторганізацій і політвідділів значно зріс партійний прошарок серед робітників Придніпровської залізниці. Так, 1949 р. машиністи-комуністи становили 30% усіх працюючих, помічники машиністів — 8%, начальники станцій та їх заступники — 10%, оглядачі вагонів — 7%. На Південно-Донецькій залізниці на 15 грудня 1950 р. серед машиністів комуністи становили 26% робітників цієї професії, а на Ковельській — на 1 січня 1951 р. працювало 1764 члени та кандидати в члени ВКП(б). Ці залізничники об'єднувалися у первинних парторганізаціях, що підпорядковувались вузловим комітетам партії. Наприклад, у таких організаціях: Полтавської області на 6 червня 1947 р. було на обліку 2228 комуністів²⁶.

У зв'язку з зміцненням низової ланки було проведено велику роботу по створенню на залізничному транспорті партійних груп, які справляли повсякденний вплив на виховання безпартійних трудящих. Вони діяли на найвідповідальніших ділянках виробництва. Так, 1 січня 1949 р. на Південно-Донецькій залізниці таких груп було лише 59, а вже 1 грудня 1950 р. — 138²⁷. До 1949 р. в парторганізаціях Одеської залізниці партгруп майже не було, а вже на 1 січня 1951 р. їх налічувалось 195²⁸. Протягом 1949—1950 рр. на Північно-Донецькій залізниці було створено 77 партгруп, у тому числі на паровозах і в паровозних колонах — 29²⁹, а на Придніпровській (травень, 1949 р.) — діяла 131, що об'єднувала 1097 комуністів³⁰. З метою створення партгруп на вирішальних ділянках виробництва туди направлялися комуністи. Наприклад, це мало місце в цеху підйомки, колоні маневрових і товарних паровозів депо Ясинувата³¹. Проведені заходи сприяли активізації масово-політичної роботи, поліпшенню виробничих показників.

Комуністи були взірцем у роботі, ініціаторами нових методів праці й застрільниками соціалістичного змагання. Так, 1950 р. з ініціативи партійної групи паровозної колони депо Дебальцеве — Схід було введено великовагові маршрути. Партгрупорг старший машиніст І. Фролов на власному досвіді довів їх доцільність, внаслідок чого на залізниці почав ширитися рух машиністів-великоваговиків. Якщо в січні колона провела 8 великовагових поїздів, то в лютому — 108, а в березні — 275³².

Партгрупа першої зміни ст. Львів-товарний, розгорнувши соціалістичне змагання, досягла швидкісного формування поїздів та їх відправлення точно за графіком. За зразкове обслуговування пасажирів боролися партгрупи львівського, харківського, одеського та інших резервів провідників³³.

ЦК КП(б)У за поданням обкомів партії, враховуючи зростання кількості комуністів на залізничному транспорті і необхідність поліпшення партійного керівництва, ввів подекуди посади звільнених секретарів первинних організацій та вузлових комітетів. Наприклад, цю посаду

²⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 2817, арк. 17; оп. 95, од. зб. 628, арк. 18.

²⁶ Там же, оп. 89, од. зб. 5, арк. 84; оп. 126, од. зб. 697, арк. 347, 502; оп. 73, од. зб. 78, арк. 19—21.

²⁷ Там же, оп. 126, од. зб. 697, арк. 386, 387.

²⁸ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 8421, оп. 3, од. зб. 2, арк. 2.

²⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 113, од. зб. 11, арк. 88.

³⁰ Там же, оп. 89, од. зб. 5, арк. 84.

³¹ «Гудок», 25 серпня 1948 р.

³² «Гудок», 19 травня 1950 р.

³³ «Гудок», 12 червня і 26 жовтня 1949 р.; «Правда України», 29 серпня 1950 р.

запровадили в Ясинуватському резерві провідників Південно-Донецької залізниці, де було 42 комуністи. На 1 січня 1949 р. на Україні налічувалося 1344 таких парторганізації, зокрема на залізничному транспорті — 409³⁴.

В результаті діяльності ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів і райкомів партії, політвідділів на початок останнього року п'ятирічки кількість комуністів серед спеціалістів провідних професій перевершила довоєнний рівень. Це видно з таких даних:³⁵

Спеціальність	Кількість комуністів на 1 січня	
	1941 р.	1950 р.
Машиністи локомотивів і їх помічники	5571	5584
Кочегари паровозів	267	643
Кондуктори поїздів	1178	1209
Стрілочники	464	695

На початку 1950 р. число залізничників — членів КПРС, що працювали в управлінському апараті, зменшилося майже на 2%, а на виробництві воно зросло більше ніж на 4% (до загальної кількості комуністів). Проте розстановка кадрів на вирішальних ділянках транспорту ще не повністю відповідала вимогам його розвитку. Тому поліпшення діяльності залізниць зумовлювалось дальшим зміцненням первинних парторганізацій.

³⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 106, од. зб. 25, арк. 72; оп. 84, од. зб. 312, арк. 44.

³⁵ Підраховано автором за статистичними звітами обкомів КП(б)У, форма № 1 (ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 95, од. зб. 628, арк. 1—25, оп. 18, од. зб. 2248, арк. 29).

Л. П. МАРКІТАН

ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО ПЛАНУ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ НА УКРАЇНІ В КІНОФОТО- ДОКУМЕНТАХ

З численних і різноманітних історичних джерел найменше, мабуть, вивчені кінофотодокументи. Першою такою спробою було видання альбомів «За владу Рад!» (К., 1957; К., 1967) — своєрідних збірників фотодокументів з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Укра-

їні. На сьогодні в джерелознавстві історії України немає не тільки будь-якої узагальнюючої праці про фотодокументи як історичне джерело, але навіть жодного дослідження.

Досі кінофотодокументи найчастіше використовують у літературі як ілюстративний матеріал. Тимчасом кінофотодокументи — цінне історичне джерело. Вони наочно передають колорит епохи, динаміку подій, дають можливість досліднику побачити момент чи ряд моментів історичного явища, озброюють дослідника таким знанням деталей, які він не зможе почерпнути з будь-яких інших джерел. Нарешті, це

єдиний і неповторний вид документів, які зберігають для прийдешніх поколінь портрети людей та зовнішній вигляд міст і сіл своєї епохи. Правдиво відбиваючи дійсність, кінофотодокументи доповнюють письмові джерела. Велике значення кінофотодокументам надавав В. І. Ленін. У бесіді з А. В. Луначарським він говорив, що «виробництво нових фільмів, пройнятих комуністичними ідеями, що відбивають радянську дійсність, треба починати з хроніки»¹.

У листі до Наркомосвіти від 17 січня 1922 р. Володимир Ілліч писав про необхідність «показувати цікаві для пропаганди фотографії з відповідними написами»².

Ця стаття є спробою зробити огляд кінофотодокументів, які відбивають здійснення на Україні ленінського плану електрифікації країни.

Кінодокументи — це кіножурнали, «кінотижні», документальні фільми виробництва ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління, з 1929 р. — «Українфільм»), які зберігаються в Центральному державному архіві кінофотофонодокументів УРСР (ЦДАКФФД УРСР). І хоч фільми німі, але написи на плівці розшифровують зміст сюжетів. Фондоутворювач фотодокументів невідомий. Вони поступали в архів з різних місць, звідки саме — встановити зараз неможливо. Наукові співробітники ЦДАКФФД УРСР провели первісне наукове опрацювання матеріалів шляхом зіставлення змісту фотографій з письмовими джерелами.

29 грудня 1920 р. VIII Всеросійським з'їздом Рад було прийнято план електрифікації, розроблений Державною комісією по електрифікації Росії (ГОЕЛРО) за безпосередньою участю В. І. Леніна. За планом передбачалось протягом 10—15 років спорудження 30 великих районних електростанцій потужністю в 1,5 млн. квт.

У 1921 р. для розробки загального плану електрифікації України Укртрударм постановив створити при Раднаркомі УРСР особливу Комісію електрифікації України (КЕУ)³.

Виходячи з плану ГОЕЛРО, ця комісія планувала побудувати на Україні електростанції загальною потужністю 1 млн. квт. і зокрема гідроелектростанцію на Дніпрі.

1 квітня 1922 р. РНК УРСР затвердила розроблений КЕУ план і прийняла спеціальну постанову про електрифікацію України⁴.

Дальшою конкретизацією планів ГОЕЛРО і КЕУ був перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1928/29—1932/1933 рр., схвалений XVI партконференцією та затверджений V Всесоюзним з'їздом Рад. Замість 30 великих електростанцій проектувалося спорудити 42⁵, зокрема на Україні — другу чергу Штерівської, Київську, Харківську, Криворізьку, Зуївську районні станції та Дніпрогес.

Штерівську державну районну електростанцію почали будувати ще 1922 р. За постановою Ради Праці і Оборони на січень 1930 р. потужність Штерівської ДРЕС мала зрости до 64 тис. квт. шляхом установки, крім існуючих двох турбогенераторів по 10 тис. квт. кожний, ще двох генераторів по 22 тис. квт.⁶ Кінодокументи відображають спорудження другої черги її, загальний вигляд селища Штергрес, м. Красного Луча,

¹ А. Луначарский. Ленин и искусство. — Ленин о культуре и искусстве, М., 1956, стор. 529.

² Ленин о культуре и искусстве, М., 1938, стор. 106.

³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.), К., 1964, стор. 17.

⁴ Там же, стор. 56.

⁵ Электрификация СССР, М., 1966, стор. 32—33.

⁶ Там же, стор. 241.

Луганського округу⁷, показують загальний вигляд станції, її обладнання, спорудження лінії електропередачі⁸.

У 1926 р. за рішенням Ради Праці і Оборони розпочалося будівництво електропарової станції для Києва та його району потужністю в 20 тис. квт. та Харківської районної електростанції ім. Жовтневої революції на 44 тис. квт. поблизу м. Чугуєва⁹. Документи показують заключний етап будівництва КРЕС, цехи та обладнання, урочисте відкриття її у лютому 1930 р.¹⁰ Документи зберегли для нас також первісний вигляд споруди, зруйнованої німецько-фашистськими загарбниками. 1 травня 1930 р. відбувся пуск Харківської електростанції¹¹. Про це та про спорудження її розповідають документи архіву¹².

Того ж року стала до ладу і Криворізька державна теплова електростанція. Кіно- і фотодокументи відображають заключний етап її будівництва¹³.

Найповніше в колекції кінофотодокументів цього періоду представлено будівництво основної енергетичної споруди першої п'ятирічки, первістка соціалістичної індустріалізації країни — Дніпрогесу. В архіві зберігаються 31 кіносюжет і 581 фото.

8 листопада 1927 р. на честь 10-ї річниці Жовтня відбулась урочиста закладка Дніпрогесу¹⁴. На свято прибули керівники партії та уряду, члени комітету сприяння Дніпробуду при ВУЦВК тт. В. П. Затонський, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. К. Сухомлин, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер, робітники і спеціалісти¹⁵, а також представники братніх республік та іноземні гості, в тому числі генеральний секретар Товариства червоних фронтовиків Німеччини Віллі Леов¹⁶.

Об'єктив кінокамери зафіксував огляд членами правління Дніпробуду місця, де споруджуватиметься станція, та встановлення тут меморіальної плити¹⁷.

Постійна увага керівників Радянської України до ударної будови п'ятирічки знайшла своє відображення у документах, які розповідають про участь Всеукраїнського старости Г. І. Петровського у робітничих зборах, про його перебування на будівельному майданчику, а також про знайомство членів ВУЦВК з ходом будівництва¹⁸.

Ряд документів показує організаторську роботу партії на будівництві¹⁹. Збереглися окремі портрети керівників партійних, комсомольських і профспілкових організацій будови²⁰.

Кінодокументи правдиво відобразили пафос будови, її розмах і масштаби, героїзм і самовідданість радянських людей, які споруджували цей гігант соціалістичної індустрії.

⁷ Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР (далі — ЦДАКФФД УРСР), кінодокумент (далі — к/д) № 3054.

⁸ Там же, к/д № 593, ч. VII, фотодокумент (далі — ф/д) №№ 2-24174, 2-24199; 2-24269; 2-43021.

⁹ Електрифікація СССР, стор. 234, 236.

¹⁰ ЦДАКФФД УРСР, к/д № 1431, 1457; ф/д №№ 2-24128, 2-24129, 2-24130, 2-24131, 2-24132.

¹¹ Енергетика народного хозяйства в плане ГОЭЛРО, М., 1966, стор. 44.

¹² ЦДАКФФД УРСР, ф/д № 2-34010; к/д № 1431; ф/д №№ 2-18374; 2-22340; 4-6356.

¹³ Там же, к/д № 1393, ф/д № 0-74834.

¹⁴ Там же, ф/д № 4-5125, 4-5208, 4-6427.

¹⁵ Там же, ф/д № 4-6426; № 4-7682.

¹⁶ Там же, к/д № 2597.

¹⁷ Там же, к/д № 3054, ф/д № 2-32187.

¹⁸ Там же, ф/д № 20941, к/д № 139, ф/д № 2-23179, 2-20940.

¹⁹ Там же, ф/д № 2-5299, № 2-9012, № 2-32054.

²⁰ Там же, ф/д №№ 2-14102, 2-13206, 2-9955.

І лише ілюстрацією до цих кінокадрів стає уривок з листа, який дніпробудівці адресували робітникам Радянського Союзу в 1930 р.: «До побудови Дніпробуду ми приступили в 1927 р. Нам довелося майже на голому степу розпочати будову найвеличнійшої в світі гідроелектростанції... Минуло три роки. Незважаючи на всі труднощі, ми не тільки здійснюємо в строк план дніпровського будівництва, але й обганяємо намічені раніше темпи...

З величезною гордістю відзначаємо, що на нашу долю припало здійснити заповіт Ілліча... Радянська влада плюс електрифікація є соціалізм»²¹.

Кінофотодокументи залишили нам величезну портретну галерею робітників, ударників праці, переможців соціалістичного змагання, командирів виробництва — людей, чия самовіддана праця була відзначена урядовими нагородами. Серед них бригада бетонників, керована комсомолкою Євгенією Романько, комсомольська бригада І. І. Ткаченка, яка встановила світовий рекорд укладки бетону, слюсар Г. Е. Подковиров, тесляр П. І. Думкин, крановий машиніст П. Л. Бурбе, механік А. М. Васін, котельник А. І. Краузе²² та багато інших.

Кінофотодокументи відбили також участь у спорудженні Дніпробуду посланців українських міст та братніх республік²³. Характерний у цьому відношенні кінодокумент № 3056. На ньому зафіксовано харківських робітників, які від'їжджають на будівництво гідроелектростанції. Радісні й схвильовані обличчя. Повсюди лозунги. На одному з них напис: «Екстрений поїзд харківських пролетарів на Дніпробуд».

Етапи будівництва станції, техніка на будові, загальний вигляд ГЕС, греблі, трикамерного шлюзу, обвідної залізничної лінії з двома великими мостами через Дніпро, тимчасових підприємств, які обслуговували будову, — все це також відбилось у кіно- і фотодокументах.

28 березня 1932 р. о 15-й год. 20 хв. в присутності десятків тисяч будівників був урочисто укладений останній кубометр бетону²⁴; 17 квітня о 3-й год. 15 хв. пущено першу турбіну Дніпробуду²⁵. 10 жовтня 1932 р. відбулося свято відкриття Дніпрогесу. Газета «Правда» писала з цього приводу: «Швидко заповнюються трибуни на майданчику перед гідроелектростанцією, прикрашеною лозунгами з живих квітів. Навпроти урядової трибуни вишикувалася група кращих ударників Дніпробуду. В 11 годин ранку на трибуну піднімаються М. І. Калінін, Г. К. Орджонікідзе, С. В. Косіор, В. Я. Чубар, М. О. Скрипник, Г. І. Петровський, французький письменник Анрі Барбюс у супроводі керівників будівництва»²⁶. Ціла група документів зафіксувала цей урочистий момент²⁷.

Первісток соціалістичної індустріалізації Дніпрогес ім. В. І. Леніна став до ладу.

У 1930 р. почала працювати ще одна велика електростанція — Зуївська ДРЕС. «Донбас одержує нову велику енергетичну базу... Введення в експлуатацію агрегатів Зуївки створює нові можливості для безперебійної роботи шахт Донбасу та металургійних заводів Півдня»²⁸, — писала газета «Правда».

²¹ «Правда», 21 січня 1930 р.

²² ЦДАКФФД УРСР, ф/д №№ 2-12958; 2-28612; 2-23133; 2-23113; 2-9571; 2-32555; 2-35536; 2-9823; 2-23131; 2-12217; 2-13317.

²³ Там же, к/д № 1532, ф/д №№ 2-2641, 4-5257.

²⁴ Там же, ф/д №№ 2-5211, 2-5268.

²⁵ Там же, ф/д № 4-5222.

²⁶ «Правда», 11 жовтня 1932 р.

²⁷ ЦДАКФФД УРСР, к/д №№ 1738, 1877; ф/д №№ 2-23102, 2-15380, 2-34011, 2-9868, 2-20942, 2-20943, 2-43040.

²⁸ «Правда», 30 жовтня 1931 р.

Кіно- і фотодокументи відбили стан будівничої техніки, етапи спорудження станції, трудовий ентузіазм, окремі види обладнання станції після пуску її в дію тощо ²⁹.

В архіві зберігаються окремі документи про будівництво електростанцій у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Краматорську, Миколаєві, в Кам'янському на Дніпропетровщині, ТЕЦ — в Києві і Харкові, а також спорудження сільських електростанцій у Вінницькій, Криворізькій, Черкаській округах.

Таким чином, розглянута колекція, що складається з 41 кіно- і 708 фотодокументів, незважаючи на епізодичність деяких матеріалів, містить багато цінних відомостей про електрифікацію нашої республіки в 1926—1936 рр. Немає сумніву, що ці матеріали виключно цікаві для тих, хто вивчає епоху соціалістичного будівництва на Україні. Вони можуть збагатити дослідження новими фактами і деталями, передати йому той неповторний колорит часу, який зберігають лише кіно- і фотодокументи.

Чільне місце повинні зайняти ці документи і на сторінках нової десятитомної історії Української РСР. Адже вони — ці оживлені фрагменти минулого, здатні розповідати «про найважливіші історичні події мовою достовірних і захоплюючих своєю спразжністю фактів» ³⁰.

²⁹ ЦДАКФФД УРСР, к/д № 1533, ф/д №№ 2-42884, 2-887, 2-1896, 2-1897, 2-1898.

³⁰ Э. И. Шульб. Крушным планом, М., 1959, стор. 3.

М. М. ВАРВАРЦЕВ

АГАПІЙ ГОНЧАРЕНКО —
ПІОНЕР УКРАЇНСЬКОЇ
ЕМІГРАЦІЇ В США

Прогресивні погляди Агапія Гончаренка, який вважається піонером української еміграції в Сполучених Штатах, дореволюційна буржуазна історіографія ігнорувала, змальовуючи його далеким від пекуних проблем часу, якимсь диваком, «утікачем і розстриженим православним

священником» ¹. Вперше діяльність А. Гончаренка правдиво показана в радянських історичних дослідженнях. Згадки й окремі характеристики подані С. Марковим, З. П. Базілевою, А. М. Шлепаковим, Н. Я. Ейделманом ². Ці автори позитивно оцінюють роль Гончаренка в суспільно-політичному житті в країнах, де він перебував.

У виданій наприкінці XIX ст. з допомогою Михайла Павлика автобіографії ³ Гончаренко наводить багато цікавих фактів про початковий період свого життя, що передував від'їздові за кордон.

Агапій Гончаренко народився в сім'ї сільського священика. Освіту здобував у Києві — спершу в бурсі, потім в семінарії, де до програми включались такі далекі від церковних догм дисципліни, як сільське господарство та народна медицина. Вступивши до Києво-Печерської лаври

¹ Е. Н. Матросов. Заокееанская Русь. — «Исторический вестник», 1897, т. IV, стор. 100.

² Сергей Марков. Летопись Аляски. — «Юконский ворон», М.—Л., 1946; З. П. Базілева. «Колокол» Герцена, М., 1949; А. М. Шлепаков. Українська трудова еміграція в США і Канаді, К., 1960; Н. Я. Ейделман. Тайные корреспонденты «Полярной звезды», М., 1966.

³ А. Гончаренко. Споминки, Коломия, 1894.

на посаду ієродиякона під чернецьким ім'ям Агапія Гончаренко спілкувався з представниками різних верств суспільства, цікавився становищем кріпаків. У «Споминках» згадується зустріч з декабристом С. Трубецьким після його повернення з Сибіру.

У Центральному державному історичному архіві УРСР виявлено ряд невідомих досі документів, що стосуються Гончаренка, зокрема метрична книга церков Сквирського повіту, на території якого було його рідне село (у «Споминках» зазначено, що народився він в с. Кривин Київської губернії 19 серпня 1832 р.). Та в її записях жодних відомостей про Гончаренків — батьків Агапія немає. Зате є таке: «Дев'ятнадцятого числа (йдеться про серпень 1832 р.— М. В.) у кривинського парафіяльного священика і депутата Онуфрія Герасимова Гумницького та його дружини Євдокії Олексієвої народився син Андрій...»⁴ Крім прізвища, тут усе збігається з відомостями, поданими в «Споминках».

Архівні джерела (списки семінаристів) доповнюють перелік біографічних відомостей, хоча прізвище Гончаренка тут також не згадується. Так, у копії атестату про закінчення семінарії написано (1853 р.): «Об'явник цього, вихованець Київської духовної семінарії вищого відділення Андрій Гумницький, епархії Київської, повіту Сквирського, села Кривин, церкви Вознесенської, священика Онуфрія син, який має 21 рік...»⁵ До речі, серед випускників більше нікого не було родом з цього села.

Виявилася й власноручна розписка Гумницького про те, що 27 липня 1853 р. він одержав атестат⁶. Цей документ дав змогу остаточно засвідчити, що Андрій Гумницький і Агапій Гончаренко — одна й та ж особа. Співставлення автографів — розписки за одержання атестату (1853 р.) і оригіналу відгуку на смерть Т. Г. Шевченка (1861 р.) для лондонського «Колокола», написаного з позначкою «від ієродиякона Агапія»⁷, показало: почерки на обох документах ідентичні.

Отже, Гончаренко — псевдонім Андрія Гумницького. Поява псевдоніма припадає на початок 1861 р. Адже напередодні в житті ієродиякона Агапія стався крутий поворот — за зв'язки з герценівським «Колоколом» він був заарештований, але зміг втекти до Лондона. Таким чином, є підстави вважати, що псевдонім, який згодом став прізвищем, взято з політичних мотивів. Слід не забувати й того факту, що на Київщині у Андрія Гумницького лишилися батьки, брати, сестри, які могли б зазнати переслідувань.

Архівні документи характеризують молодого Гумницького як здібного в науках, скромного, сумлінного⁸. Церковне начальство, схвально оцінюючи поведінку Гумницького, не знало, однак, про справжні настрої юнака, про його симпатії до знедолених і пригноблених. Про ці настрої свідчить, зокрема, написана трохи пізніше ним у «Колоколе» велика стаття під назвою «Монастирське кріпосне право». На прикладах з життя Києво-Печерської лаври, де автор служив у канцелярії митрополита Філарета, викривається жорстокий визиск і свавілля ченців над кріпосними селянами. «Якщо хлопчика засіче наглядач або скалічить,— вказується в статті,— справа як у воду піде. Суду немає...» «Звільнитися від монастиря кріпаківі неможливо, їх звільняє лише могила, розлад здоров'я та божевілля»⁹.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 1012, спр. 1696, арк. 136.

⁵ Там же, ф. 712, оп. 1, спр. 268, арк. 36.

⁶ Там же, арк. 175.

⁷ Див. «Колокол». № 95, 1 квітня 1861 р., арк. 798. Оригінал замітки зберігається в ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 211, арк. 197.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 712, оп. 1, спр. 268, арк. 36; спр. 122, арк. 51, 251.

⁹ «Колокол». № 87, 1 грудня 1860 р.

Ці страхиття спричинилися до зміцнення антикріпосницьких поглядів Агапія. Коли він потрапив наприкінці 1857 р. на вакантну посаду ієродиякона церкви російського посольства в Греції¹⁰, цілком природним був його потяг до читання заборонених у царській Росії творів, що їх випускала герценівська лондонська друкарня. Закономірним явищем став і дальший крок — написання для «Колокола» викривальних кореспонденцій проти церкви, кріпосницького ладу, властей. Тодішні погляди Гумницького-Гончаренка — борця проти соціального гноблення виразно виступають у його автобіографії: «Як чоловік живе працею і кров'ю другого чоловіка, він є людоїд...»¹¹

Участь Гончаренка у зарубіжній прогресивній пресі свідчить про його діяльність у революційно-демократичному русі передових кіл Росії та України того періоду. Співробітництво у революційних виданнях й стало приводом для його переслідувань. В Афінах за наказом посла його арештували. Але на шляху до Одеси в Константинополі за допомогою місцевих емігрантів він утік і переїхав до Англії. В Лондоні (1860—1861 рр.) Гончаренко зустрічається з О. Герценом, М. Огарьовим, Дж. Гарібальді, Дж. Мацціні та іншими революціонерами Росії, Італії, працює складачем у друкарні, де виходить «Колокол». Саме в Лондоні, як визнавав пізніше Гончаренко, внаслідок розмов з представниками революційної еміграції, зокрема з Огарьовим, визрів план заснування російської друкарні в Сполучених Штатах.

Реалізувати цей задум пощастило тільки через кілька років, що були для блукача особливо неспокійними й небезпечними. З Лондона він знову поїхав у Грецію, де відбувалися заворушення проти короля. Звідти потрапив на Близький Схід. Переслідуваний царськими посіпаками, Гончаренко переїхав до Олександрії (Єгипет), де на нього було вчинено замах найманцем царських властей. Після видужання з рекомендаціями італійських революціонерів вирушив до Америки, куди прибув 1 січня 1865 р.

Нелегкими були роки перебування за океаном. Але Гончаренко наполегливо йшов до своєї мети. На зароблені долари придбав у Нью-Йорку російський шрифт і подався до Сан-Франциско, де заснував першу на американському континенті російську друкарню. 1 березня 1868 р. він випустив перший номер двомовної газети «Alaska Herald» (російська частина мала назву «Свобода»). «Ця досить прогресивна за змістом газета»¹² відіграла помітну роль в американському громадсько-політичному житті 60—70-х років XIX ст.

Свою газету Гончаренко робив один: був і автором статей, і складачем, і редактором, і друкарем, і коректором. Примірники «Alaska Herald» поширювалися серед жителів Аляски, що на той час була продана царським урядом Сполученим Штатам, і Сибіру. Газета сміливо виступала проти капіталістичної експлуатації. Безпосереднім приводом для викривальних статей послужило хижацьке хазяйнування в Алясці торговельної фірми Гутчинсона. Гончаренко відзначав, що «американці ще недавно ступили на ґрунт Аляски і не встигли зробити багато, але за короткий строк вивезли звідти величезну кількість хутра»¹³. У розмові з російським мандрівником П. Огородниковим він навів чимало прикладів безсоромної експлуатації аляскинців капіталістичними ділками, які мали підтримку американських урядовців. Фірма Гутчинсо-

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, спр. 402, арк. 5, 96, 97; спр. 403, арк. 326, 404.

¹¹ А. Гончаренко. Споминок, стор. 5.

¹² А. М. Шлепаков. Українська трудова еміграція в США і Канаді. К., 1960, стор. 54.

¹³ П. Огородников. В стране свободы, Петербург, 1882. т. 2, стор. 4.

на володіла великим капіталом, мала на своєму боці службовців, присланих в Аляску з Вашингтона, користувалась прихильністю начальства і ділила з ним бариші, збагачувалась за рахунок бідного населення¹⁴, говорив Гончаренко.

Він також таврував колонізаторські дії американської військової адміністрації в Алясці, за що був позбавлений субсидії на видання газети. «Воячина,— свідчив Гончаренко,— нахабно виганяла мешканців з будинків, біла шибки в їхніх житлах, внесла ще більшу, ніж було раніше, розпусту в сім'ї їхні. Один американець розривав могили алеутів і грабував, що міг!.. А скільки прибуло туди іновірських місіонерів? Але це не проповідники істини, а вовки в овечій шкурі!»¹⁵

Саме в цьому зв'язку Гончаренко засуджував офіційних представників царського самодержавства, особливо консула в Сан-Франціско. Про нього «Alaska Herald» писала: «його неприязнь до росіян тепер усвідомлюють усі росіяни, які лишилися в Америці, бо він діє спільно з монополістами, пригнічує російських робітників і наживається за рахунок праці і крові російської людини»¹⁶.

У своїх статтях Гончаренко пророкував велике майбутнє Сибіру, відзначав позитивну роль міжнародної торгівлі, пропагував книгодрукування, яке розглядав як «єдиний шлях з'єднати нації до загальної користі, до прогресу людства»¹⁷.

У Сан-Франціско, та й в усій Каліфорнії, Гончаренко був відомим діячем, до голосу якого прислухалися як урядові, так і громадські кола. Щоб захистити, наприклад, права аляскинців, серед яких було багато російських поселенців, він домігся спеціального рішення конгресу США. До нього зверталися по допомогу і за порадами земляки — росіяни, українці та ін. «Я хочу, щоб праця пришельця, російського робітника (він мав на увазі вихідців з Росії різних національностей.— М. В.) оплачувалася справедливо»,¹⁸— заявляв Гончаренко.

У традиціях «Колокола» витримано його викриття церковників, які і в Америці стояли на сторожі інтересів експлуататорів. «Я хочу тут шкіл,— говорив він,— а вони (місіонери.— М. В.) храмів!»¹⁹

14 грудня 1867 р. Гончаренко заснував у пам'ять про декабристів організацію під назвою «Російське і панслов'янське товариство», політичне спрямування якого викликало приступ люті з боку царського консула в Сан-Франціско. Бо, за словами цього представника російського самодержавства, в товариство запрошувалися без різниці віросповідання всякого роду російські вихідці²⁰.

Водночас А. Гончаренко рішуче відмежовувався від тих земляків, які їхали в Америку з суто егоїстичними цілями. «...Ми не маємо нічого спільного,— писав він в «Alaska Herald»,— з лакеями і злодіями, які втекли з батьківщини від заслуженого покарання. Ми тиснемо руку і даємо наше серце тільки справжнім і святим трудівникам за свободу і прогрес Росії»²¹.

Боротьба за права і кращу долю трудящих проти їхніх гнобителів — поміщиків, капіталістів, церковників, чиновників — головне у громадсько-політичній і публіцистичній діяльності Гончаренка. Саме тому він завоював прихильність багатьох відомих діячів США та інших країн.

¹⁴ П. Огородников. В стране свободы, Петербург, 1882, т. 2, стор. 35.

¹⁵ Там же, стор. 11.

¹⁶ П. Огородников. Назв. праця, т. 1, стор. 281.

¹⁷ Там же, стор. 282.

¹⁸ Там же, стор. 334.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, стор. 262.

²¹ Там же, стор. 283.

Серед них були, зокрема, письменник-сатирик Марк Твен, дослідник Сибіру Дж. Кеннан²². Гончаренко листувався з М. Огарьовим, Михайлом Павликом. Помер він у травні 1916 р.

Після другої світової війни його ім'я стало предметом політичних спекуляцій українських буржуазних націоналістів, що отаборилися за кордоном. Українські буржуазно-націоналістичні кола намагаються приписати Гончаренкові реакційні погляди, довести, ніби виступи Гончаренка проти «людоїдів», «людоморів» тощо, як він називав панівні класи самодержавної Росії,—це виступи проти російського народу. Вся діяльність Агапія Гончаренка спростовує цей наклеп. Він ніколи не отожднював царизм з російським народом і заявляв: «я надто люблю росіян і людину, а тому у мене одне бажання — блага їм!»²³

Певна обмеженість світогляду Гончаренка, тривалий відрив його від батьківщини, пройняті ілюзіями погляди щодо конкретних шляхів суспільства до кращого майбутнього обумовили те, що у критиці капіталу й самодержавства він не піднімався до критики експлуаторського ладу в цілому. Але своєю невтомною працею заради щастя трудового люду, в ім'я блага російського, українського та інших народів Агапій Гончаренко заслужив повагу і співчуття серед української трудової еміграції в США.

²² Сергей Марков. Назв. праця, стор. 314—315.

²³ П. Огородников. Назв. праця, т. 1, стор. 333.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

НАПИС ХУДОЖНИКА-
ФРЕСКІСТА XI ст.
У СОФІЙСЬКОМУ СОБОРІ
В КИЄВІ

Питання про майстрів, які збудували Софійський собор у Києві та виконали його внутрішнє оздоблення, є одним з важливих аспектів вивчення цієї видатної пам'ятки старовини. Під час дослідження давньоруських граффіті в соборі було виявлено декілька грецьких написів.

В апсидній частині Михайлівського вітаря на північній стіні, під зображенням так званого «чесного хреста» зберігся незвичайний грецький напис XI ст. Цей напис має винят-

Підпис майстра-фрескіста XI ст.
(прорис).

Фото напису не вміщується з технічних причин.

ково велике значення для історії давньоруського мистецтва, оскільки він проливає світло на етнічну приналежність одного з виконавців фрескового живопису собору. Він складається з чотирьох рядків і зроблений за

допомогою гострого предмета на сирій фресковій штукатурці. Праворуч від нього тією ж рукою написано ще один рядок:

$\kappa\epsilon$ $\kappa\epsilon \epsilon\lambda\acute{\epsilon}\eta[\epsilon\omicron\nu]$
 $\kappa\epsilon \beta\omicron\eta\theta\iota$
 $\tau\omicron\nu \varsigma\omicron\nu \delta\omicron\upsilon\lambda\omicron\nu$
 $\Gamma\epsilon\omicron\rho\theta\eta$

Відстань обох граффіті від підлоги XI ст.—всього 40 см. Почерк крупний: розміри букв — від 3 до 8 см. Але найцікавішим є те, що в рельєфі написів збереглися залишки фрескових фарб, якими колись було покрито тло зображення. Зараз тло зовсім витерлося, за винятком невеликих окремих фрагментів. Виникнення напису завдяки цій особливості (фарби в рельєфі) можна уявити собі так. Під час оздоблення Михайлівського вівтаря, коли на північну стіну апсиди вже було нанесено фрескову штукатурку, головний майстер, що керував роботами, зробив, як це ми бачимо і в інших місцях собору, розмітку майбутніх зображень. Він провів на сирій штукатурці риси, так звані граф'ї, і накреслив ліворуч, в кутку апсиди, й зображення «чесного хреста». Перед тим, як розмічені композиції мали розмальовуватися фарбами, майстер поставив свій підпис у звичайній канонічній формі XI ст. Для цього він скористався загостреним інструментом, яким робив граф'ї,—певно, зворотним кінцем пензля. У кирилівській транскрипції написи (автор праворуч залишив також місце для підпису свого помічника і накреслив навіть перші слова початкової формули) читаються так:

$\Gamma\mathrm{H}$ $\Gamma\mathrm{H}$ ПОМНЛОУН
 $\Gamma\mathrm{H}$
 $\Gamma\mathrm{H}$ ПОМОЗН
 ТВОЕМОУ РАБОУ
 ГЕОРГНЮ

(«Господи, господи, поможи твоєму рабу Георгію», «Господи, помилуй»).

Трохи згодом, але у той день, коли виконувалась розмітка, розпис апсиди, як того вимагала фрескова техніка, було закінчено, і напис, що опинився під шаром фарб, зберігався там протягом століть. Наявність у його рельєфі фарби, якою було вкрито тло, не викликає сумніву і переконливо свідчить, що він належав майстру — одному з виконавців у першій половині XI ст. фресок Михайлівського вівтаря.

Згадана канонічна формула «Господи, поможи рабу своєму...» набула поширення у Візантії, починаючи з VII ст. нашої ери, і зустрічається вперше на монетах імператорів Іраклія та Феофіла¹. Широко застосовувалася вона й на Русі в XI—XIV ст., зокрема в письмових пам'ятках, творах прикладного мистецтва, граффіті і т. ін. Дуже вірогідна думка деяких дослідників, що саме ця формула в поєднанні з ім'ям мала в старовину значення підпису. Про це свідчать, наприклад, написи майстрів на денцях кратерів XII ст. з Софії Новгородської: «Господи, поможи рабу своєму Флорові, Братило робив» і «Господи, поможи

¹ Н. П. Дыхачев. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вып. 1.—Труды музея палеографии, Спб., 1928, стор. 104.

рабу своєму Костянтину, Коста робив...»². У письмових пам'ятках перепишувачі таким чином позначали закінчення праці. Подібні приписки є в багатьох рукописах. Так, у Мінеї 1096 р. читаємо: «Господи, поможи рабу своєму Григорію, аминь», або в Савиній книзі (XI ст.) — «Поможи, господи, рабу твоєму Сав'ю»³.

Напис у Софійському соборі було зроблено грецькою мовою, мабуть, рідною мовою автора, відомо також, що ім'я його — Георгій. Це перше письмове свідчення, яке можна впевнено пов'язати з майстрами — виконавцями фрескового живопису храму. На жаль, ретельне обстеження інших олтарних апсид собору та пошуки подібних написів дали негативні результати. Це у великій мірі пояснюється тим, що фрескова штукатурка там, де могли бути підписи майстрів, виявилася дуже пошкодженою або зовсім втраченою.

Давньоруські джерела, як відомо, дуже скупи щодо звісток про художнє життя Русі. Правда, майстри Десятинної церкви у Києві згадані в літопису, де говориться про запрошення будівників «від грек». Про приїзд майстрів для побудови Успенського собору Києво-Печерської лаври докладно розповідається в Києво-Печерському патерику, описуються навіть такі деталі, як вимірювання Святославом Ярославичем — фундатором храму — плану будови за допомогою золотого пояса. А про будівників Софійського собору жодної вказівки немає. Саме тому висновки про них робилися лише на підставі копітного мистецтвознавчого аналізу пам'ятки, її архітектури, живопису, декоративного оформлення. Отже, відкритий грецький напис набуває особливого значення як документ, що разом з результатами досліджень архітекторів та мистецтвознавців допоможе розв'язати цю проблему.

Напис майстра-грека ні в якій мірі не суперечить тому, що в спорудженні та оздобленні собору брали участь, як вважають дослідники, і місцеві, київські будівники⁴. За час від побудови Десятинної церкви до заснування Софії, мабуть, вже з'явилися досвідчені руські майстри, без допомоги яких неможливо уявити собі будівництво такої грандіозної споруди.

² В обох випадках ремісники вказали свої християнські (Флор, Костянтин) та «мирські» імена. Див. Б. А. Рыбаков. Русские датированные надписи XI—XIV вев. — Археология СССР, Свод археологических источников, М., 1964, стор. 23—25.

³ Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография, Л., 1928, стор. 283.

⁴ В. Н. Лазарев. Мозаики Софии Киевской, М., 1960, стор. 156.

ВСЕВОЛОД ВОЛЧЕВ
ДО ПОЛІТИКИ ПОЛЬСЬКОГО
ЕМІГРАНТСЬКОГО УРЯДУ
В ЛОНДОНІ
В УКРАЇНСЬКОМУ ПИТАННІ

Політика польського емігрантського уряду в Лондоні, який мав значний вплив на різні верстви польського народу, відігравала в період німецької окупації чималу роль у формуванні польсько-українських стосунків, врегулювання яких мало велике значення, зокрема, на Люблінщині, значну частину населення східних і

південно-східних районів якої становили українці.

Уже в перші місяці німецької окупації, а особливо ж після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз гітлерівські власті намагалися розпалювати й використовувати у своїх інтересах ворожнечу між українським і польським населенням. Подібну політику вели й різноманітні угруповання українських націоналістів, зокрема загони так званої

Української повстанської армії (УПА), що діяли в західних областях України (насамперед на Волині) та в Жешовському воєводстві.

У 1943 р. вони почали на території Західної України масові акції проти польського населення. Активізувалися їх дії також і в східній частині Люблінщини. В цей час окупанти розгорнули у вказаних районах каральні операції, використовуючи підрозділи есесівської дивізії «Галичина» і своїх прислужників-поліцаїв з місцевого українського населення. В цих операціях брали участь і підрозділи УПА, сформованої з українських націоналістів, підтримуваних їх осередками в Бялій Подлясці, Білгораї, Хелмі, Грубешові, Томашові та Влодаві¹.

Внаслідок цього стосунки польського та українського населення на Люблінщині загострювалися. Терористична діяльність українських націоналістів спричинилася до масової міграції на Люблінщину польського населення з-за Бугу². Тимчасом німецько-фашистські окупаційні власті з 1943 р. проводили масове переміщення українського населення з Томашовського та Замойського повітів до пацифікованих районів Люблінщини (Білгорайського та Грубешовського)³. Складну ситуацію з метою посилення свого впливу використало керівництво пролондонських угруповань на Люблінщині. З другої половини 1943 р. підпорядковані йому загони Армії Крайової (АК) брали активну участь у сутичках з загонами УПА в західних областях України, а в 1944 р. і в північних районах Жешовщини. За планами головного командування АК її загони мали активно виступати й на Волині⁴. Це, в свою чергу, викликало відповідні акції загонів УПА з-за Бугу на Люблінщині.

Але, внаслідок лінії польського еміграційного уряду в Лондоні, спрямованої на розпалювання польсько-української ворожнечі дії загонів АК набували рис яскраво вираженого націоналізму і зверталися не проти есесівців дивізії «Галичина», поліцаїв, банд оунівців і УПА, а, насамперед, проти мирного українського населення, переважна більшість якого не мала нічого спільного з українським буржуазно-націоналістичним бандитизмом.

Ось як характеризував ситуацію того часу керівник одного з підрозділів Армії Людової на Люблінщині Е. Грончевський: «Від членів місцевої організації (ППР — В. В.) ми довідалися про трагічне становище населення тих територій. Про вбивства безвинного польського й українського населення. За твердженнями наших людей, винуватцями цієї різанини були польські та українські націоналісти. Польські найчастіше були членами реакційного підпілля. Українські — з Української повстанської армії. Для нас, прибулих з околиць, де ця проблема не існувала, такі справи були незрозумілі й обурюючі. Ми цікавилися кожним убивством, кожним виявом звірства, відшукуючи винуватців і причини. Ми знали про жорстокі вчинки українських націоналістів щодо польського населення на так званих забузких територіях і Волині. Те, з чим ми зіткнулися тут, було для нас чимось абсолютно чужим і незрозумілим... Керівники реакційного підпілля на тих територіях організовували добре підготовані експедиції, знущаючи з українського на-

¹ Wiesław Szota. Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.— «Wojskowy Przegląd Historyczny», 1963, № 1.

² Там же, стр. 181.

³ Bataliony Chłopskie na Lubelszczyźnie 1940—1944. Źródła. Wstęp i opracowanie: Zygmunt Mańkowski, Jerzy Markiewicz, Jan Naumiuk, Lublin, 1962, стр. 60; Jerzy Markiewicz. Nie dali Ziemi skąd ich ród, Lublin, 1968, стр. 217—218, 237—240.

⁴ Kalendarium walk Batalionów Chłopskich na Lubelszczyźnie 1940—1944. Opracowali: Z. Mańkowski, J. Markiewicz, J. Naumiuk, Lublin, 1964, стр. 104; Zygmunt Klukowski. Dziennik z lat okupacji, Lublin, 1959, стр. 416; Tadeusz Szłumberk-Rychter. Artylerzysta piechúrem. Warszawa, 1966, стр. 202—203; Bataliony Chłopskie.... стр. 143—144.

селення. У цих нападах неодноразово брали участь групи, що налічували кількасот чоловік, які сіяли страх, руйнування і залишали за собою «сліди безвинно пролитої крові... Нам підтвердили все, що ми чули про польсько-українські стосунки від населення, наводячи конкретні факти й докази... Зусилля загонів пролондонського підпілля спрямовувалися не на боротьбу, а, скоріше, на винищення сел, де мешкали українські та змішані сім'ї»⁵.

Подібні ж враження висловлював у жовтні 1944 р. і представник одного з пролондонських угруповань, який додавав, що загани АК в Грубешовському повіті в своїй терористичній діяльності, спрямованій проти українського населення, співробітничали з гестапівцями в Грубешові та в Замості⁶. Подібну тактику АК засуджували також деякі керівники Батальйонів Хлопських (БХ). У рапорті командування БХ Грубешовського району від 29 квітня 1944 р. говорилося, що причиною загострення стосунків між поляками та українцями в цьому районі була абсолютно хибна тактика, застосовувана польськими загонами⁷.

Останні антиукраїнські акції АК на Люблінщині відбулися на території Томашовського і Грубешовського повітів навесні 1944 р. У березні командир 21 роти АК М. Пілярський передав своїм підлеглим такий наказ командування району: «...Слід отруювати всім українцям життя, щоб з тієї території відійшли за Буг, або в інші місця. Не слід контактувати і спілкуватися з українцями; на кожному кроці віддалятися від них»⁸. Практично це означало розв'язування рук АК у терорі щодо українського населення.

23 березня 1944 р. загани АК в Грубешовському повіті дістали розпорядження приступити до збройних акцій проти українців, в якому значилося: «...знищити Гонятичи й Гонятички. Усунути українців з Вакійова, ліквідувавши тамошню верхівку... Не допускати їх оселення в тих місцевостях»⁹.

У квітні 1944 р. відділи АК і місцева делегатура Лондонського емігрантського уряду зробили спробу організувати переселення українців. 13 квітня командуючий Томашовським районом АК В. Щепанкевич видав наказ, де, зокрема, говорилося: «Після отримання листівок про виселення українців, наказую цієї ночі приступити до виселення українців, які перебувають на Вашій території, на схід. Ця акція має бути проведена протягом дня 14 квітня. Початок о 1 годині ночі. Виконання: 1) закрити всі напрями на захід, щоб не дозволити українцям уходити в той бік; 2) призначити загани, які увійдуть до українських сіл і вручать листівки... Скликати всіх на місце збору, призначити керунок маршу і вивести за межі села в напрямку Грубешова; 3) тих, які чинять опір, ліквідувати»¹⁰.

Листівки, про які йшлося, звернені «До українського населення», були підписані місцевим керівництвом польської організації «Громадян-

⁵ Edward Gronczewski. Wspomnienia «Przepiórki», Lublin, 1964, стр. 112—114.

⁶ Archiwum Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Lublinie (дані — АКWMOL), Zespół AK, Notatka p. t. «Sytuacja w powiecie hrubieszowskim» z dn. 5.X.1944.

⁷ Bataliony Chłopskie..., стр. 210; Kazimierz Stopa. Ruch oporu na terenie ziemi chełmskiej w latach okupacji hitlerowskiej. Praca magisterska. Katedra Historii Najnowszej UMCS, Lublin, 1960, стр. 66—67.

⁸ АКWMOL, Zespół AK, Pismo Dowódcy placówki 21 «Groma» z dn. 19.III. 1944, АК, 234/21.

⁹ Там же, Pismo do «Grotu» z dn. 27.III. 1944, АК, 7894.

¹⁰ АКWMOL, Zespół AK, Pismo Komendanta Obwodu «Drugaka» do «Grotu» z dn. 13.IV. 1944, АК, 4785.

ська боротьба», містили конкретні вказівки щодо маршрутів переселення і загрози застосування сили щодо непокірливих¹¹.

Таким чином представники емігрантського уряду і АК розпалювали ворожнечу між поляками та українцями. Ця політика, проваджувана нібито в інтересах захисту поляків від терору українських націоналістів, не була наслідком якихось непорозумінь чи помилок. Керівники пролондонських угруповань на Люблінщині добре знали, що більшість українського населення в цьому районі не брала участі в злочинницькій діяльності українських націоналістів. В рапорті командування АК Люблінського району, складеному в травні 1944 р., говорилося, що терористичні акції щодо польського населення в південно-східній частині Люблінщини «...здійснювали бульбівці, до складу яких входили українські СС, поліцаї та не переслідувані німцями дезертири, підтримувані місцевими українцями, які вороже ставилися до поляків... ці групи українських націоналістів відходили з Волині в міру наближення лінії фронту»¹². Тимчасом органи делегатури змушені були констатувати, зокрема, що основна маса місцевого українського населення, в Білгорайському повіті ставиться до поляків добре, подає їм допомогу і переховує їх у разі небезпеки¹³. Подібну оцінку ситуації містять і матеріали командування БХ¹⁴.

Слід відзначити, що українські націоналісти жорстоко розправлялися з тими українцями, які прихильно ставилися до поляків. Так один з документів свідчить, що «...бульбівці запрожували православним у Замху (у Білгорайському повіті.— В. В.), що в разі, коли вони не винищать поляків у своєму селі самі, то бульбівці зроблять з ними те саме, що роблять з поляками»¹⁵. За таких умов мирне українське населення перебувало в подвійній небезпеці як з боку польських так і з боку українських націоналістів.

У загостренні відносин між польським і українським населенням брали активну участь керівництво Стронництва Народового (СН), а також народової організації військової (НОВ). Їх осередки інспірували й підживлювали антиукраїнські акції в повітах із змішаним населенням¹⁶.

В білгорайському повіті в цих акціях крім загонів АК активну участь брав і підрозділ НОВ¹⁷. Ставлення керівництва СЛ і БХ до українського питання офіційно співпадало з позицією командування АК і делегатури лондонського уряду¹⁸. Це знайшло свій вияв в участі загонів БХ (насамперед у Грубешовському і Томашовському повітах) в діях щодо українського населення, провокованих правими пролондонськи-

¹¹ AKWMOL, Zespół AK, Ulotka p. t. «Do ludności ukraińskiej».

¹² Archiwum Zakładu Historii Partii (далі — AZHP), Zespół AK, Meldunek sytuacyjny N2 z dn. 25.V. 1944, 994/10G, sygn. 203/III — т. 2.

¹³ Там же, Zespół Delegatury RP na kraj, Sprawozdanie specjalne, dotyczące kwestii ukraińskiej, Okręg IV «Łany» (Lubelskie) z dn. 20.V. 1944, sygn. 20/II—12.

¹⁴ Archiwum Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Lublinie (далі — AKWPZPRL), Zespół BCH, Notatka p. t. «Do załatwienia z Okręgowym Delegatem rządu i Komentantem AK Obw.»; Bataliony Chłopskie..., стр. 210, 220, 233.

¹⁵ Bataliony Chłopskie..., стр. 233; W. Szota. Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii, стр. 192.

¹⁶ AKWMOL Zespół SN-NOW, Sprawozdanie o sytuacji politycznej w Okręgu «Łas» (Lubelskie) za okres od 1 lipca 1944 r.

¹⁷ AZHP, Zespół Delegatury rządu RP na kraj, Sprawozdanie specjalne dotyczące kwestii ukraińskiej, Okręg IV «Łany» z dn. 20.V. 1944, sgn. 202/II—12; AKWPZPRL; Zespół BCH, Notatka p. t. «Do załatwienia z Okręgowym Delegatem rządu i Komentantem AK Obw.»; Bataliony Chłopskie..., стр. 233.

¹⁸ Bataliony Chłopskie..., стр. 194, 260; AKWPZPRL, Zespół BCH, Protokół z odprawy Podokręgu ROCH 4b, odbytej w dniu 4.VI. 1944; AKWMOL, Zespół SN-NOW, Sprawozdanie, podpisane przez «Macieja».

ми угрупованнями у відповідь на дії українських буржуазних націоналістів.

У квітні 1944 р. у спеціальному наказі по IV району в Любліні командуючий БХ писав: «У випадку вчинення опору цілих українських громад спалювати села, а винних в опорі карати»¹⁹. Таким чином було фактично підтверджено колективну відповідальність у ході акцій по виселенню.

Але, внаслідок змін політичної обстановки, зокрема під впливом процесу радикалізації, що відбувався в рядах БХ, місцеві осередки та окружне командування цих організацій дедалі виразніше відмежовувалися від шовіністичної політики правих. Це знайшло свій вияв, насамперед, у критиці політики АК в повятах із змішаним населенням²⁰.

Антиукраїнська політика правого керівництва делегатури емігрантського уряду в Лондоні, не обмежуючись метою вигнання українського населення, мала всі риси каральної акції. Як доповідало районне правління СН, у Грубешовському повіті тільки в березні 1944 р. було спалено 13 українських сел²¹. У Томашовському повіті в перших днях червня було спалено 6 українських сел²². Такі акції, що неодноразово супроводжувалися масовим фізичним насильством, тривали всю першу половину 1944 р.

Внаслідок крайнього загострення відносин між польським і українським населенням частина Грубешовського та Томашовського повітів була зруйнована й обезлюднена. Конфлікт, що виник з вини реакційних націоналістичних сил, набув у східній частині Люблінщини характеру постійних збройних акцій.

Така ситуація була вигідна не лише гітлерівським властям і українським націоналістам, але й відповідала інтересам імущих класів польського суспільства та їх агентів — представників правих пролондонських угруповань, оскільки роздмухуваний чад націоналізму й шовінізму гальмував процес радикалізації мас і сприяв зміцненню позицій польської реакції.

Провокаційна і класово егоїстична політика керівництва АК на Люблінщині, підтримувана офіційними представниками інших пролондонських угруповань, знайшла свій вияв у специфічній тактиці. В період загострення тут польсько-українського конфлікту навесні та влітку 1944 р. загони АК, що вели каральні дії проти українського населення, намагалися уникати сутичок з бандами УПА та підрозділами дивізії СС «Галичина», залишаючи польське населення без захисту і збройної допомоги²³.

Метою, що зумовлювала політику АК та її союзників в українському питанні, був зовсім не захист польського населення від українських буржуазних націоналістів. Зважаючи на всі обставини, можна твердити, що курс на розпалювання та загострення національних суперечностей, взятий пролондонськими угрупованнями в першій половині 1944 р., був пов'язаний із змінами в війсьній та політичній обстановці в Польщі. Значна частина українського населення підтримувала революційний та-

¹⁹ Materiały źródłowe do historii Polskiego Ruchu Ludowego, t. IV, 1939—1945. Wstęp i opracowanie: Zygmunt Mańkowski i Jan Nowak. Warszawa, 1966, стр. 371.

²⁰ AKWPZPRL, Zespół BCH, Notatka p. t. «Do załatwienia z Okręgowym Delegatem rządu i Komendantem AK Obw.»; Bataliony Chłopskie... стр. 207, 210, 220—221, 233.

²¹ AKWMOL, Zespół SN-NOW. Sprawozdanie o sytuacji politycznej na terenie «Zagrody» z dn. 5.VI. 1944.

²² AKWPZPRL, Zespół BCH. Protokół z odprawy Podokręgu KOCHa 4b. odbytej w dniu 4.VI. 1944.

²³ Bataliony Chłopskie... стр. 207, 210, 220—221.

бір, що формувався на чолі з ППР, і висловлювала йому свої симпатії. Велике значення тут мали традиції спільної революційної боротьби під керівництвом КПП та КПЗУ. Значну частину членів ППР та АЛ в появах із змішаним населенням становили українці²⁴.

Розпалювання національної ворожнечі за тих обставин спричинялося до зростання серед українського та польського населення націоналістичних і шовіністичних тенденцій, носіями яких були імущі класи, до поширення політичного впливу цих класів на широкі маси.

Національна ворожнеча становила за цих умов в період окупації одну з основних причин слабості революційних сил у східних і південно-східних районах Люблінщини. Революційні й демократичні елементи перебували в тяжкій ситуації, змушені одночасно протистояти як німецьким окупантам, так і українським націоналістам і польській реакції, що вела боротьбу з революційними силами. Другою причиною антиукраїнської політики пролондонських угруповань було дружнє ставлення українського населення до Радянської Армії, що вже наближалася до території Люблінщини²⁵. Українське населення становило не тільки суспільну базу для розвитку революційних сил, але й було союзником Радянської Армії.

Загострення стосунків між польським та українським населенням давало пролондонським угрупованням змогу обмежувати до мінімуму дії проти німецьких окупантів під приводом необхідності використання партизанських загонів для захисту від українських націоналістів²⁶. Таким чином праві пролондонські угруповання намагалися відволікти увагу мас від насущних життєвих інтересів — боротьби проти окупантів, за соціальне визволення.

²⁴ AKWMOL, Zespół AK, Sprawozdanie za m-c październik z działalności organizacji komunistycznych we Włodawie z dn. 11.XI. 1943; Zespół SN-NOW, Sprawozdanie o sytuacji politycznej w Okręgu «Las» za okres od 1 lipca 1944 r.; E. Gronczewski. Wspomnienia «Przepiórki», стр. 112; «Gwardia Ludowa i Armia Ludowa na Lubelszczyźnie 1942—1944. Źródła. Wstęp i opracowanie: Z. Mańkowski, J. Naumiuk, Lublin, 1960, стр. 337.

²⁵ AKWPZPRL, Zespół BCH, Notatka p. t. «Do załatwienia z Okręgowym Delegatem rządu i Komendantem AK Obw.»; Bataliony Chłopskie..., стр. 220, 234.

²⁶ Jan Czaplą. Walka z OUN-UPA w latach 1944—1947 (Kureń «Żeleźniaka»), Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiю 1944—1947. Praca zbiorowa, Warszawa, 1966, стр. 371—373.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

А. І. ПАДАЛКО

**З досвіду роботи
парторганізацій України
по підвищенню ролі комсомолу
в ідейно-політичному вихованні
сільської молоді (1961—1966 рр.)**

В даному дослідженні робиться спроба узагальнити досвід роботи партійних організацій України по підвищенню ролі комсомолу в ідейно-політичному вихованні сільської молоді в період між XXII і XXIII з'їздами КПРС. З цією метою використано матеріали партійних архівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, од. зб. 2188, 2192, 2229, 2275, 2291, 2395, 2527; ф. 1, оп. 230, од. зб. 9, 11, 62, 123, 219;

ф. 7, оп. 15, од. зб. 166, 186, 230, 257, 287, 298, 329, 325, 337, 340, 359), Житомирського (ф. 301, оп. 1, од. зб. 18, 19; ф. 1347, оп. 1, од. зб. 31, 32, 33, 35; ф. 1381, оп. 1, од. зб. 30, 32, 34, 35; ф. 4641, оп. 1, од. зб. 1, 3), Одеського (ф. 11, оп. 82, од. зб. 41, 51; ф. 11, оп. 79, од. зб. 31, 33; ф. 11468, оп. 2, од. зб. 97, 99), Тернопільського (ф. 1, оп. 36, од. зб. 2, 14, 19, 59; ф. 2, оп. 9, од. зб. 11, 92, 117) обкомів партії, поточні архіви ЦК ЛКСМУ, Вінницького, Хмельницького, Кіровоградського, Полтавського обкомів КП України і ОК ЛКСМУ; архіви республіканських міністерств сільського господарства, культури і освіти; періодична преса та література з цього питання.

Робота партійних організацій України по підвищенню ролі комсомолу в ідейно-політичному вихованні сільської молоді у досліджуваній період характеризувалась дальшим організаційно-політичним зміцненням сільських комсомольських організацій, піднесенням рівня політичної освіти й виховання молодих трудівників села в дусі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, а також в трудовому вихованні їх шляхом залучення до активної участі в розвитку сільськогосподарського виробництва.

1961 р. кожна з понад двох третин колгоспних і радгоспних організацій ЛКСМУ налічувала від 50 до 500 комсомольців. З допомогою комуністів вони значно збільшили свій вплив на молодих колгоспників. Наприкінці 1961 р. у колгоспно-радгоспному виробництві республіки працювало 754 673 члена ВЛКСМ, або 24% всієї республіканської організації.

Партійні організації особливу увагу приділяли добору, розстановці та вихованню комсомольських кадрів. Виконуючи рішення XXII з'їзду КПРС, вони поліпшили склад секретарів первинних комсомольських організацій: 72% мали вищу і середню освіту, значна кількість яких була членами або кандидатами КПРС. Якщо 1961 р. комсомольських ватажків-комуністів було 8 302 чол., то 1966 — 14 268, а наприкінці 1968 р. — 44%. Збільшилась кількість бойових колгоспних і радгоспних організацій ЛКСМУ. Кращою серед них була організація ЛКСМУ колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС с. Шляхова Бершадського району на Вінниччині, яка об'єднувала у своїх лавах понад 300 членів ВЛКСМ. Лише за три місяці 1962 р. 78 юнаків і дівчат подали заяви для вступу в ряди ВЛКСМ. За хорошу роботу кращі члени ВЛКСМ були удостоєні урядових нагород, в тому числі — секретар комсомольської організації А. Сівак, член комітету ЛКСМУ А. Бечепко, групкомсорт Н. Самандас.

Організаційно-політичному зміцненню комсомольської роботи в республіці сприяло зміцнення партійного ядра комсомольських організацій. Якщо 1961 р. в них налічувалось 38 205 комуністів, то наприкінці 1966 р. — 42 559. Партійне керівництво цією ланкою роботи було однією з головних умов підвищення ролі комсомолу України в господарському, політичному і культурному житті республіки.

У досліджуваній період партійні осередки приділили значну увагу підвищенню ролі комсомолу в поліпшенні політичної освіти молоді. В 1965/66 навчальному році політичну освіту здобували близько 2 млн. юнаків і дівчат, у 1960/61 лише 1 млн. 400 тис. Тільки в 1963/64 навчальному році 924 254 молодих трудівників села підвищували свій політичний рівень у системі комсомольської освіти. Шукаючи нових форм політичної освіти, організації ЛКСМУ, керуючись постановами партії з цього питання, основну увагу звертали на вивчення основ марксистсько-ленінської теорії, історії КПРС, життя і діяльності В. І. Леніна, революційних і трудових традицій партії і народу, історії комсомолу.

У 1961—1966 рр. партійні організації республіки рекомендували для роботи з сільською молоддю найбільш досвідчених і кваліфікованих комуністів-пропагандистів. Так, у 1963/64 навчальному році з 29 118 пропагандистів 13 846 становили члени і кандидати КПРС.

Партійні й комсомольські організації республіки значну увагу приділяли вихованню сільської молоді в дусі соціалістичного патріотизму та пролетарського

інтернаціоналізму, широко використовуючи для цього революційні, бойові й трудові традиції партії і народу.

Комсомольські організації України використовували у своїй діяльності таку форму роботи, як патріотичне виховання сільської молоді на прикладі життя героя, ім'я якого носить колгосп, радгосп. Багато в цьому напрямі було зроблено в Кіровоградській, Донецькій, Вінницькій, Волинській областях. Так, у колгоспі ім. Фрунзе Долинського району на Кіровоградщині в сільській бібліотеці в березні 1966 р. був обладнаний куточок «Його ім'я носить наш колгосп». У день народження легендарного героя М. В. Фрунзе до клубу приходять односельчани, вони знайомляться з сторінками героїчного життя полководця, учасники художньої самодіяльності влаштовують концерт. Такі вечори стали у колгоспі традиційними. На них підбивались також підсумки соціалістичного змагання між молодіжними ланками.

Значна увага приділялась військово-патріотичному вихованню сільської молоді. Ця робота велася в тісному контакті з військовими комісаріатами, армійськими частинами, ДТСААФ. Її поживаленню сприяли всесоюзні походи по місцях революційної, бойової і трудової слави. Тільки у перших двох всесоюзних походах взяли участь 4 млн. 500 тис. юнаків і дівчат України, значну кількість яких становили молоді трудівники села.

Неабияку роль у патріотичному вихованні відіграють традиційні зустрічі молоді з учасниками громадянської і Вітчизняної воєн. Цікаво вони проходили в комсомольських організаціях Дзержинського, Овруцького, Бердичівського районів Житомирщини.

Для виховання молоді в дусі інтернаціональної братерської дружби велике значення має виробниче співробітництво представників різних національностей. Така дружба встановилась, зокрема, між молоддю України, Російської Федерації, Білорусії, Молдавії та інших радянських республік.

Комсомол України встановив дружні ділові зв'язки з молодіжними організаціями 23 областей, округів, воеводств і міст братніх соціалістичних країн. Так, юнаки і дівчата Львівської та Волинської областей знайомили з своїм досвідом одержання високих урожаїв кукурудзи і буряків молодь Жешовського й Люблінського воеводств Польської Народної Республіки. Міцна дружба єднає молодь колгоспу ім. Яна Напелки Овруцького району Житомирської області з земляками героя з Чехословаччини.

Яскравим проявом інтернаціоналізму української молоді є робота великої групи комсомольців-спеціалістів сільськогосподарського виробництва на Кубі, в Об'єднаній Арабській Республіці, Алжирі, Індії, Нігерії та в інших країнах.

Важливим засобом зміцнення дружби між молоддю різних країн є обмін делегаціями і туризм. Якщо протягом 1956—1957 рр. на Україні побували 32 молодіжні делегації, то 1965 р.—47 з 37 країн світу. Тисячі юнаків і дівчат Радянської України побували в соціалістичних країнах. Уся ідейно-виховна робота комсомолу спрямовувалась на подальше підвищення трудової активності сільської молоді. Комсомол села шефствував над тваринницькими фермами, куди направив у роки семірічки понад 600 тис. юнаків і дівчат. Наприкінці 1965 р. на фермах колгоспів і радгоспів республіки працювало 750 тис. молодих трудівників села, що становило понад половину всіх тваринників України. Протягом досліджуваного періоду збільшилось число членів ВЛКСМ серед механізаторів — з 115 482 в 1961 р. до 123 179 в 1966 р. Активна участь комсомольців і молоді в сільськогосподарському виробництві стала передумовою об'єднання їх у комсомольсько-молодіжні колективи. 1965 р. в колгоспах і радгоспах Української РСР їх налічувалось 37 тис., зокрема, 23 тис. в землеробстві і 14 тис. у тваринництві.

Отже, в період між XXII і XXIII з'їздами КПРС партійні організації республіки виконали велику роботу по підвищенню ролі комсомолу в ідейно-політичному вихованні сільської молоді.

П. Г. ДЯЧЕНКО

**Заходи парторганізацій
по зміцненню матеріально-
технічної бази промисловості
Донбасу в 1956—1959 рр.**

Накреслюючи програму будівництва соціалізму, В. І. Ленін значну роль відводив Донецькому басейну. Він писав, що ні про яке теперішнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його інакше не можна будувати, як через важку промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас¹.

У світлі цих заповітів В. І. Леніна парторганізації Донбасу за досліджуваний період приділяли багато уваги зміцненню матеріально-технічної бази вугільної промисловості. Для дослідження питання автор використав такі матеріали: ПІА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 2211; оп. 208.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 258.

од. зб. 408, 233, 403; партархіви Донецького та Луганського обкомів партії, стенографічні звіти XX з'їзду КПРС та XX з'їзду КП України, постанови партії й уряду з питань розвитку вугільної промисловості, статистичні збірники, інформації періодичної преси.

Виконуючи завдання п'ятої п'ятирічки (1951—1955 р.), гірники Донецького басейну (в межах Донецької та Луганської областей) у 1955 р. видобули 116,1 млн. т вугілля або 92% республіканського і 27,7% загальносоюзного видобутку². Але ці результати видобутку вугілля були недостатніми.

XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.) глибоко проаналізував роботу вугільної промисловості, поставив завдання подолати її відставання, різко збільшити видобуток вугілля, щоб забезпечити зростаючі потреби народного господарства і створення необхідних державних запасів палива³.

Керуючись рішеннями XX з'їзду КПРС з питань про перспективи вугільної промисловості, ЦК КП України намітив заходи по збільшенню виробничих потужностей, інтенсифікації діючих, підвищенню ефективності машин і механізмів та продуктивності праці, щоб на цій основі домогтися перелому в роботі паливної промисловості. Для досягнення цієї мети велике значення мали постанови травневого (1956 р.) Пленуму ЦК КП України «Про хід виконання директив XX з'їзду КПРС про розвиток вугільної промисловості Української РСР»⁴ та Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС «Про невідкладні заходи в розвитку вугільної промисловості Української РСР»⁵.

Відповідно до постанов травневого (1956 р.) Пленуму ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР схвалили рішення «Про невідкладні заходи в розвитку вугільної промисловості Української РСР» і «Про невідкладні заходи у подоланні відставання шахтного будівництва в Українській РСР»⁶, в яких були конкретизовані завдання дальшого розширення і зміцнення матеріально-технічної бази вугільної промисловості. Особлива увага приділялась прискореному будівництву шахт, забезпеченню виконання планів будівельно-монтажних робіт, кращому використанню гірничої техніки, впровадженню передового досвіду. Постанови зобов'язали Міністерство будівництва підприємств вугільної промисловості УРСР розпочати в IV кварталі 1956 р. будівництво 35 додаткових шахт і здати їх в експлуатацію в IV кварталі 1957 р. Згадані постанови партії й уряду відіграли важливу роль у виконанні завдань, поставлених перед парторганізаціями вугільних районів XX з'їздом КПРС. Втілення в життя заходів, накреслених цими постановами, дало можливість, по-перше, своєчасно запобігти диспропорції між темпами розвитку різних галузей промисловості, що витрачали вугілля, і темпами зростання самої вугільної промисловості; по-друге, визначити реальні шляхи прискореного розвитку вугільної промисловості й шахтного будівництва і на цій основі поліпшити постачання народного господарства та трудящих паливом.

Будівництво вугільних підприємств очолили партійні організації. Питання партійного і технічного керівництва будовами в 1956—1959 рр. були в центрі уваги Донецького та Луганського обкомів КП України, міських та районних комітетів партії, первинних парторганізацій, на яких обговорювались недоліки організаційно-партійної роботи, висувались конкретні пропозиції про перебудову організаційної роботи й методів керівництва будівництвом шахт. Партійні комітети ретельно добирали керівні кадри вугільних підприємств, будівельних управлінь. На будовах створювались первинні партійні організації і партгрупи. Парторганізації спрямовували зусилля шахтобудівників на вияв і використання внутрішніх резервів, удосконалення будівництва, підвищення продуктивності праці, раціональне використання матеріальних та фінансових ресурсів, правильну розстановку партійних сил, забезпечення будов робітничою силою, піклувались про поліпшення масово-політичної роботи та культурно-побутових умов будівельників.

Велику увагу партійні організації приділяли будівництву 35 шахт (19 в Луганській і 16 в Донецькій області), які споруджувались швидкісними темпами. Шефство над їх будівництвом взяв комсомол України, який мобілізував на новобудови понад 30 тисяч комсомольців і молоді. Новобудови було оголошено ударними-комсомольськими.

² Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 38.

³ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. II. М., 1956, стор. 145.

⁴ «Радянська Україна», 26 травня 1956 р.

⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, М., т. 4, 1958, стор. 649.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 2211, арк. 5.

За 1956—1959 рр. у Донбасі вступило в експлуатацію 128 вугільних шахт⁷, що забезпечило дальше розширення матеріальної бази вугільної промисловості.

Керуючись марксистсько-ленінським ученням про роль технічного прогресу у комуністичному будівництві, партійні організації дбали про впровадження в виробництво нової гірничої техніки, своєчасне освоєння проектних потужностей шахт, модернізацію устаткування тощо. Внаслідок наполегливої праці партійних організацій, підвищення авангардної ролі комуністів, творчої співдружності гірників і конструкторів досягнуто високий рівень технічного оснащення вугільних підприємств передовою, найбільш досконалою технікою, зокрема комбайнами «ДУ-1», «ЛГД-1», «Донбас» та іншими, а також породонавантажувальними машинами, електровозами; парк вугільних комбайнів і врубових машин по Луганській області з 1956 по 1959 рік збільшився майже в два рази⁸, а в Донецькій області тільки кількість одних комбайнів зросла на 48% і становила на 1-е січня 1959 р.— 1150 штук⁹.

Таким чином, період 1956—1959 рр. ознаменувався розширенням та зміцненням матеріально-технічної бази вугільної промисловості Донбасу, що дало змогу значно покращити роботу басейну, вийти йому в число передових.

⁷ Підраховано автором. Див. Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1959, стор. 55—109.

⁸ Сборник статистических материалов по экономике и культуре Луганской области, Луганск, 1960, стр. 47.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1562, арк. 54.

На допомогу викладачу історії

ПРИЩЕПЛЕННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ НАВИЧОК У КРАЄЗНАВЧІЙ РОБОТІ

В історико-краєзнавчому гуртку при Львівській обласній дитячій екскурсійно-туристській станції (ДЕТС) систематично прищеплюють учням 7—9 класів елементарні навички наукового дослідження. Ця робота тісно пов'язується з викладанням історії на уроках.

Гуртківці обрали для вивчення партизанський рух на Львівщині, поставивши перед собою такі завдання: ознайомитись з відповідними матеріалами музеїв СРСР, брати участь у багатоденних походах слідами партизанських рейдів, переважно на Львівщині, проводити зустрічі з колишніми партизанами і підпільниками, збирати матеріали шляхом листування, поповнювати Музей партизанської слави Львівської ДЕТС.

Завдання почали виконувати із зустрічі туристів-краєзнавців та членів місцевої підпільної організації «Народна гвардія ім. Івана Франка». Учні побували на квартирах, де друкувались листівки і прокламації, випускались підпільні газети. Пояснення давали колишні підпільники.

Після екскурсії гуртківці зробили в своєму альбомі-щоденнику такий запис: «Скільки ми ходили по нашому рідному місту, дивились на величні споруди, раділи новобудовам, але не знали, що у будинку № 20 по вул. Волгоградській, де друкувалась підпільна газета «Партизан», було заарештовано, а пізніше вбито одного з керівників організації «Народна гвардія ім. Івана Франка» В. Грушина. Після зустрічі з народогвардійцями, які самовіддано боролись проти загарбників, ми ще більше полюбили рідне місто».

Гуртківці прочитали спогади колишнього підпільника С. Маківки «Народна гвардія». На обговорення книги запросили автора, який розповів про деякі невідомі епізоди бойової діяльності підпільників. Після цього вирішили побувати на місці, де група народогвардійців на чолі з Ч. М. Кобильником підірвала німецький військовий ешелон. Поїхали в Підбірці, і тут учні вперше дістали навички елементарного дослідження. Ще перед походом вони ознайомились з свідками подій, а під час його прослухали розповідь самого Ч. М. Кобильника.

Згодом почали вивчати діяльність підпільної організації «Визволення Вітчизни» та місцевих партизанських загонів А. Кундіуса і В. Попова. Перший загін складався переважно з поляків. Учні, які знали польську мову, прочитали в «Пшегльонді гісторичному» за 1960 р., що група А. Кундіуса виникла 1942 р., складалась з колишніх військовополонених Радянської Армії і діяла в Золочівському районі Львівської області.

Вивчивши історію місцевих підпільних організацій та партизанських загонів на Львівщині, гуртківці перейшли до висвітлення бойового шляху рейдових партизанських з'єднань М. І. Шукаєва і М. І. Наумова, які діяли на території нашої області у 1944 р., склали план роботи на кілька років. Виконуючи його, члени гуртка працювали з експонатами Львівського історичного музею, над документами Львівського облпартархіву, спілкувалися з колишніми партизанами та підпільни-

ками, які живуть у Львові, а в інші міста розсилали листи-пам'ятки такого зразка:

«Шановний товаришу! Наш гурток туристів-краєзнавців м. Львова починає вивчати історію західного рейду партизанського з'єднання під командуванням М. І. Наумова. Ця робота розрахована на два роки... Дуже просимо вас дати відповіді на такі запитання: 1. Як ви потрапили до партизанів? 2. Про які бойові операції на території Львівщини можете згадати? 3. Адреси яких колишніх партизанів знаєте? 4. Що вам відомо про загиблих народних месників? 5. Яким маршрутом ви проходили по Львівській області? 6. Які документи, речі, фотографії можете передати для нашого музею? 7. Де ви працюєте зараз?

Ваша відповідь допоможе нам у збиранні матеріалів про бойовий шлях партизанського з'єднання».

Від помічника начальника штабу А. П. Грущецького надійшов оригінал карти Бродівської операції, від начальника штабу Г. П. Гущина бойовий щоденник і т. п.

Вивчивши музейний матеріал, документи архіву, відомості, одержані від учасників партизанського руху, учні виступали з своїми повідомленнями на чергових заняттях гуртка. Це були перші самостійні роботи. Така система виробляла у дітей навички самостійної праці, вміння використовувати літературу, документи тощо.

Довгий час майже нічого не знали про рейд через Львівську область партизанського з'єднання, очолюваного Н. Прокопюком. П'ять гуртківців під час зимових канікул виїхали до Москви, де зустрілися з Героєм Радянського Союзу Н. Прокопюком. Юні краєзнавці привезли його спогади, маршрут рейду через Львівщину, багато фотографій. Це один з прикладів того, як учні самостійно розкрили маловідому сторінку в історії партизанського руху.

Нерідко пошуки матеріалів були досить важкими. Так, під час одного походу гуртківці знайшли напівзруйновану землянку неподалік с. Верхня Яблунька. З розповідей місцевих жителів дізнались, що тут проходили радянські партизани. Але які саме встановити не вдалося.

З «Большой Советской Энциклопедии» довідались, що партизанський загін М. І. Шукаєва пройшов через західні області України в Словаччину. Багато цікавого про участь шукаєвців у Словацькому національному повстанні прочитали в спогадах словацького історика Ярослава Шольца, вміщених у збірнику «Бойова співдружність» (К., 1960). Розгорнулось листування з партизанами. Краєзнавці з ентузіазмом вирішили детально вивчити рейд шукаєвців, пройти ним у Львівській області. На свій запит одержали такого листа з Державного музею Революції СРСР:

«Музей Революції СРСР доручає туристській групі Львівської облДЕТС зібрати матеріали про партизанський рух у районі Львів-Сколе-Тухля-Козеве-Тисовець-Чорна Гора. Доручається також зібрати дані про бойову діяльність у цьому районі партизанського з'єднання під командуванням М. Шукаєва».

Під час походу записували спогади місцевих жителів про бойову діяльність партизанів, народні пісні, коломийки про боротьбу населення Західної України з фашистськими загарбниками, знаходили підпільні листівки й газети, одяг, предмети партизанського побуту, фотографії, накази, бойові донесення, карти та ін. Розшукали могилу командира азербайджанського загону Саліма Саттарова у районі с. Росохач під горою Мала Шебела, могилу медсестри Ані в районі с. Пеняки Золочівського району.

У походах, як правило, брало участь 20—25 чоловік. Виділялися завгоспи, відповідальні за збір краєзнавчого матеріалу, кострові. Кожний учасник походу мав своє індивідуальне завдання.

У гуртківців є свої традиції. Так, регулярно відбуваються збори біля багать із співом пісень. Свою власну туристську пісню «Глобус» гуртківці виконують під час виїзду з міста і при поверненні додому. У поході влаштовуємо зустрічі з учнями місцевих сільських шкіл.

У 1961 р. члени краєзнавчого гуртка створили музей партизанської слави, який користується популярністю не тільки серед шкільної молоді, але й серед широкої громадськості. Нам допомагають працівники відділу історії України Інституту суспільних наук, Державного історичного музею. Автори «Історії міст і сіл Української РСР» використали в своїй роботі документи, зібрані нами.

Музей займає велику світлу кімнату Львівської облДЕТС. На стінах розміщені карти рейдів партизанських загонів Героя Радянського Союзу М. І. Наумова, М. І. Шукаєва. На стендах демонструється наше листування, фотографії, щоденники, малюнки, документи, особисті речі партизанів. Усі експонати оформлені членами гуртка, які виступають і експурсоводами по музею.

З 1964 р. учасникам походів доручалось самостійно збирати матеріали. В цьому відношенні характерною була літня екскурсія слідами загону рейду М. І. Наумова від Магерова до Мостиської. Під час походу юних туристів розділено на групи. Одна з них відвідала с. Черняву, де стояли наумівці напередодні переходу залізниці. Там, зокрема, з'ясували, що колгоспниця Марія Буба з хутора Заверхи переховувала пораненого партизана і передала його після приходу радянських військ у госпіталь. В цьому ж селі у колгоспі «Комуніст» юні краєзнавці знайшли сани, які належали генералу М. І. Наумову.

Інша група встановила, що недалеко від роз'їзду Мазури партизани підірвали залізницю і перейшли її, як тільки закінчили тяжкий бій з ворогом. Після цього фашисти повністю спалили село Мазури і всіх жителів винищили.

Гуртківці розпитували жителів сіл Чижки і Руставечки про подробиці бою партизанів з фашистами, фотографували, виготовили карту-схему місцевості партизанських дій.

Наш гурток підтримує тісні зв'язки з музеями Радянської Армії в Москві, Київським та Львівським історичними, Івано-Франківським та Луцьким краєзнавчими, Музеєм словацького національного повстання в Банській-Бистриці.

Підтримуємо також постійні контакти з окремими шкільними музеями. Велику допомогу нам у початковий період роботи подала Московська школа № 288. В свою чергу наш гурток сприяв створенню Музею партизанської слави в ніжинському Будинку піонерів. Ми передали окремі експонати в шкільні музеї сіл Ясениця та Батятичі Львівської області.

Інколи гуртку передають листи з проханням розшукати відомості про героїв війни, які загинули на території Львівської області. Так, гуртківці знайшли матеріали про подвиг розвідника І. А. Добровольського.

Своїм досвідом ми ділимося в пресі, а також по телебаченню, радіо. Елементи дослідницької роботи, які учні дістають в гуртку, сприяють тому, що їх знання з історії виявляються набагато кращими, ніж їх товаришів по класу. Вони можуть вільно виступати з рефератами на окремі теми.

С. Г. ЛЕВИЦЬКИЙ

Наш календар



ДО 100-РІЧЧЯ ПЕРШОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ В РОСІЇ

На початку XIX ст. було зроблено значні відкриття в точних, природничих і гуманітарних науках, зокрема в галузі археології. Так, К. Ю. Томсен вперше розробив її періодизацію, Буше де Перт відкрив оброблені людиною кремені, що відносились до епохи палеоліту. Його висновки підтвердив своїми дослідженнями геолог Е. Ларте.

В той же час у Росії відбувалося нагромадження пам'яників давнини й організаційно оформлялися установи, які займалися їх вивченням. Так, виникли Московське товариство історії і старожитностей, Археологічна комісія, Московське археологічне товариство. Подібні ж організації існували в Петербурзі, Прибалтиці, Одесі. На Україні з'явилися музеї, де було зібрано значні археологічні колекції.

Розгортання археологічних досліджень викликало багато питань, які потребували обговорення на широкому форумі вчених. Ним став перший з'їзд археологів Росії, що відкрився 16 березня 1869 р. у Москві. 130 його учасників представляли різні наукові установи та організації (товариства) 21 міста Росії, зокрема Москви, Петербурга, Києва, Пскова, Харкова тощо. З нагоди з'їзду було влаштовано археологічну виставку, розроблено проект пам'ятної медалі.

З'їзд вітали зарубіжні вчені. Так, професор Празького університету Воцель у своєму листі писав: «Палко бажаю, щоб слов'янська національна археологія, яку вважаю одним із зв'язків слов'янської взаємності, розвивалась успішно й могутньо, і проголошую від вірного слов'янського серця успіх і славу з'їзду руських археологів у славній Москві»¹.

На загальних зборах мова йшла про розвиток археологічної науки в Росії, підвищення інтересу громадськості до скарбів минулого, заснування музеїв на місцях тощо. Головну увагу було зосереджено на збереженні й охороні пам'яників старовини. Цьому питанню присвятили свої виступи М. П. Погодін, О. С. Уваров, П. І. Мельников та інші. Вони підкреслювали, що популяризація пам'яників старовини сприяє вихованню почуття патріотизму («Народ, який починає любити пам'ятники минулого, їх зберігати і пояснювати, уже одним цим показує, що він пройнявся любов'ю до своєї історії»)², а також є вірним засобом їх збереження («Любов до старожитностей і знання їх є найкращі охоронці старожитностей. Доки не поширяться в більшості суспільства любов до старожитностей і знання, ніякі урядові заходи не забезпечать повністю стародавні пам'ятники від невірного тлумачення і знищення»)³. Вказувалося також на необхідність зосередити історичні цінності в одному місці, оскільки це має не лише наукове, але й політичне значення.

Обговорюючи шляхи і засоби збереження археологічних пам'яток, присутні одностайно висловили думку про необхідність викладання археології, бо, як вказував відомий український вчений і громадський діяч П. С. Єфименко, «незважаючи на важливе історичне значення археології, більшість освічених людей ставиться до неї байдуже, вважає її більше розкішшю, ніж потребою»⁴.

Однак щодо самого предмета цієї науки єдиної думки не було. Так, Ф. І. Буслаєв і Н. А. Попов пропонували запровадити в учбових закладах духовного відомства викладання іконографії як частини археології. Д. Б. Сонцов і М. І. Сухомлінов вважали останню розділом вітчизняної історії, викладання якого необхідно ввести в університетах, на що вказував М. П. Погодін. Найчіткіше визначення предмета археології дав акад. І. І. Срезневський, який відзначив три головні сторони цієї

¹ Труды первого археологического съезда в Москве. 1869, М., 1871, т. I. стор. LXV.

² Там же, стор. XXIX.

³ Там же, стор. 83.

⁴ Там же, стор. 190.

науки — мистецтвознавчу, мовно-етнографічну та юридичну. Він також підкреслив, що під археологією не можна розуміти лише речові пам'ятники й ними обмежити викладання. «Але якщо забажати обмежити її однією цією стороною, то в такому разі треба звернути особливу увагу на всі відділи речових пам'ятників щодо того значення, яке має той чи інший пам'ятник в загальному житті народу. ...Пам'ятники мистецтва і... пам'ятники побуту. Ось два головних відділи археології у вузькому розумінні слова»⁵. Вивчення християнських старожитностей Срезневський в спеціальну галузь не виділяв.

З метою ліквідації розбіжностей у визначенні предмета археології було створено комісію, яка мала скласти програму й підготувати посібник.

Велику роль у вивченні й популяризації археологічних пам'яток мали відіграти місцеві музеї. Цьому питанню присвятив свій виступ Н. Бочаров. Вказувалось також на необхідність виробити єдину наукову термінологію. У виступах підкреслювалось, що з'їзд дав можливість установити між дослідниками тісні зв'язки й обмінятися думками з ряду важливих проблем.

Конкретні питання обговорювалися на засіданнях відділів: доісторичної, російської, класичної і візантійської та східної археології.

Оскільки старожитності кам'яного віку були ще мало вивчені, їм присвячувалось лише кілька доповідей. Однак з'їзд намагався обґрунтовано розв'язати питання, пов'язані з найдавнішими періодами історії людства. Так, доповідачі зобов'язані були подати «точні малюнки» або гіпсові копії описуваних експонатів і вказати породу каменя, з якого вони виготовлені. Вчені дійшли висновку, що можна виробити періодизацію пам'ятників кам'яного віку, виходячи з характеру техніки їх обробки.

Досить близько до вірного розуміння передісторії людства підійшов Д. Б. Сонцов. «Первісні жителі Росії, як і інших країн, на початку свого існування жили у спілці з хижакими і мало, слід відзначити, відрізнялись від них своїм життям і своїми нестатками, а коли й відрізнялись, то більш за все своїм безсиллям у боротьбі з ними за існування»⁶.

Значну увагу було приділено курганним старожитностям. П. Муромцев запропонував таблицю систематизації різних видів курганів. І хоча вона мала серйозні недоліки — майже ігнорувався могильний інвентар, не було чітких критеріїв визначення різних типів курганів — однак заслуговує на увагу, оскільки була однією з перших спроб нести систему у вивчення цього виду пам'ятників. П. Муромцев доводив необхідність краніологічних досліджень, які дають можливість шляхом зіставлення визначити місця осілости племен та їх пересування. Він також дав конкретні поради щодо складання курганної та археологічної карт з застосуванням краніометричних елементів. Так поступово встановлювався зв'язок археології з антропологією, що сприяло вивченню найдавнішої історії людства.

У доповідях, присвячених результатам розкопок курганів Симбірської, Казанської губерній, Оренбурзького краю, Півдня Росії робилась спроба виділити риси, характерні для слов'янських курганних поховань. Однак у них було припущено багато помилок — зокрема слов'янські кургани визначено як поховання мерян. Одну з кращих доповідей, присвячену старожитностям Ананівського могильника, зробив К. І. Невоструєв⁷.

Важливе місце в роботі з'їзду зайняла слов'яно-руська проблематика. Специально слов'янські міфи проаналізував Д. О. Шеппінг, який доводив самотуність цієї міфології всупереч думці про те, що вона запозичена в інших народів.

Жваве обговорення викликала доповідь О. С. Уварова про давньоруську архітектуру XII ст., на яку, за його думкою, мали значний вплив романський і частково візантійський стилі. До такого висновку він дійшов внаслідок досконального вивчення архітектури соборів у Володимирі на Клязьмі. Але його опоненти вказували на перебільшення романського впливу. Київський делегат П. А. Лашкар'єв доводив, що на типовий план суздальських храмів мала значний вплив архітектура давніх київських храмів, які були першими монументальними спорудами руської землі.

На секції східної археології викликала жваву дискусію доповідь Д. А. Хвольсона, який, спираючись на свідчення арабських письменників IX—X ст., доводив, що термін «Русь» не слід пов'язувати з приходом норманнів. Так, араби вже в середині IX ст. називали «русами» народи, що жили на північ від Візантії. Проти цього обґрунтованого висновку різко виступив М. Б. Погодін, який наполягав на норманському походженні терміна. Підтримали його й деякі учасники з'їзду. Слід зазначити, що це питання розв'язали лише радянські вчені, викривши антинауковий, реакційний характер концепції Погодіна.

На з'їзді розглядалися також питання з етнографії, юрисдикції, архівознавства, співу (існував навіть термін «музична археологія»).

⁵ Труды..., т. 1, стор. XLII—XLIV.

⁶ Там же, стор. XVIII.

⁷ Труды..., т. II, стор. 595—632.

Перший з'їзд мав велике значення в оформленні російської археології в самостійну науку. Так, І. І. Срезневський у день його відкриття підкреслював необхідність докласти всіх зусиль, «щоб цей перший в Росії археологічний з'їзд був корисним — принаймні як початок того, що після нас іншими буде зроблено краще і плодотворніше...»⁸.

Д. С. ЦВЕЙБЕЛЬ

⁸ Труды..., т. І, стор. XXXIX—XL.

ГЕРОІЧНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (До 180-річчя Турбаївського повстання)

Проходять десятиліття і навіть століття, а видатні події назавжди зберігаються в історичних літописах і документах, в пам'яті народній. До таких подій, зокрема, відноситься повстання селян с. Турбаїв на Полтавщині, 180-річчя якого минає в червні цього року. Це був один з найзначніших антикріпосницьких селянських виступів другої половини XVIII ст., періоду остаточного

закріпачення селянства, славна сторінка в історії боротьби трудящих мас України за своє соціальне визволення. Почавшись з легальної форми боротьби — «шукання козацтва», повстання переросло у відкриту боротьбу проти поміщиків Базилевських.

Історія Турбаїв протягом другої половини XVII і у XVIII ст. була типовою для багатьох сіл Лівобережної України. Тут, відзначала О. Я. Єфименко, «як сонце в малій краплі води, відображалось те, що здійснювалося по всій Малоросії»¹.

У той час на Лівобережній Україні посилювалися феодално-кріпосницькі відносини. Козацька старшина, щоб збільшити своє землеволодіння і число залежних селян, вдавалась до відкритого насильства і економічної кабали. Ідучи назустріч прагненням старшин-поміщиків, Катерина II 1783 р. видала указ, що юридично оформив закріпачення селян Лівобережної України, яке фактично встановилось тут уже давно.

На 1873 р. було покріпачено багато козаків. Старшина, загарбуючи козацькі землі, викреслювала їх власників з реєстрів і переводила в число своїх «підданих», примушувала колишніх козаків виконувати тяжкі феодалні повинності.

Селяни тоді не мали ніяких людських прав. Їх життя повністю залежало від сваволі поміщика. Поміщицька сваволя запанувала і в Турбаях. З часу визвольної війни 1648—1654 рр. жителі села були козаками і входили в одну із сотень Миргородського полку. Поневолювати турбаївців почав ще полковник Данило Апостол (з 1727 р. гетьман Лівобережної України). Займаючи високу військово-адміністративну посаду, Данило Апостол використовував її в своїх інтересах. Він загарбував козацькі і селянські землі, а в 1711 р. наказав виписати з козацького реєстру турбаївців і зарахувати їх до числа залежних селян. У 1776 р. село було продано поміщикам Базилевським. Щоб остаточно закріпачити селян, останні відібрали у них всі документи, які свідчили про козацьке походження.

Базилевські мали великі маєтки на Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині. Вони володіли гуральнями, броварнями, кінськими заводами та ін. Чималі доходи одержували від шинків. Поміщики вели значні торгові і лихварські операції, а селяни змушені були виконувати не лише різні польові роботи, але й працювати на промислових підприємствах тощо. Не задовольняючись тим, що турбаївці основну частину свого часу працювали на панщині, пани Базилевські постійно грабували їх. Лише у 1788 р. вони відібрали у селян 333 голови великої рогатої худоби, 34 коней і 1323 овець². Жорстоко визискувані і тяжко пригноблені селяни з року в рік убожіли. Деякі з них, не витримуючи панської сваволі, тікали на Південь України. Основна ж маса жителів вирішила будь-що позбавитись кріпацтва і повернути собі козацьку вольність. Після безуспішних клопотань перед місцевими урядовими установами турбаївці в 1788 р. звернулися через свого повіреного в сенат з проханням перевести їх в козакі. Розглянувши справу, сенат у червні того ж року прийняв рішення про переведення в стан козаків 76 турбаївських родин, які 50 років тому були записані в козацький реєстр.

Жителі Турбаїв, одержавши в січні 1789 р. копію ухвали сенату, відмовились виконувати панщину. Вони створили сільське самоврядування, яке очолили отаман Назар Олефір, суддя Григорій Яструбенко і писар Трохим Довженко. Незабаром

¹ А. Я. Ефименко. Южная Русь, т. II, Спб., 1905, стор. 145.

² Повстання селян в с. Турбаях (1789—1793). Матеріали до історії селянських повстань на Україні, Харків, 1932, стор. 105.

у село прибув голтвянський суд, щоб вирішити, хто з місцевих жителів 50 років тому був записаний в козацький реєстр. Викликані в суд селяни рішуче заявили, що всі вони козаки, і поміщики Базилевські не мають права вимагати від них панщини.

Щоб примусити турбаївців до покори, Базилевські домоглися введення в село військового загону, при допомозі якого було арештовано групу селян. Це викликало нову хвилю обурення. Незважаючи на те, що настала пора весняних робіт, в панських маєтках ніхто не працював. Розгнівані селяни ходили по вулицях з дрючками і відкрито заявляли, що чекають лише нагоди для розправи з панами, маєток яких старанно охороняла військова команда з 20 чол.

У першій половині травня 1789 р. в Турбаї знов прибув, але вже з військовою командою, голтвянський суд. Разом з суддями в село приїхав радник київського намісницького правління Корбе. З недовір'ям зустріли їх селяни. Та як же можна було сподіватись, що вони вирішать справу на їх користь, коли радник Корбе з урядовцями розмістився у Базилевських, з якими, до речі, був у дружніх стосунках, а судді — в одній з хат, близьких до панського двору. Всі вони користувалися ласкою і гостинністю поміщиків.

Між урядовцями і турбаївцями загострювалися відносини. Селяни вимагали від суддів записати всіх їх у козаки. Від своєї вимоги, заявляли селяни, вони не відмовляться навіть тоді, якщо доведеться загинути їм всім до одного. Щоб примусити селян скоритися, урядовці звернулися до священника. Проте його умовляння не мали успіху.

В селі панувало надзвичайне напруження. 7 червня турбаївці, зібравшись у хаті отамана Василя Цапка, вирішили: «Хоч всім умерти, а не піддаватися». 8 (19) червня суд мав оголосити селянам своє рішення. Не чекаючи нічого доброго від запобігливих суддів, турбаївці вирішили силою домогтися волі. Вранці 8 червня одна група їх на чолі з Григорієм Ракшою та Антоном Бондарем заарештувала судових чиновників, а друга, очолена Семеном Помазаном, Мусієм Пархоменком та Степаном Рогачкою, ввірвавшись у панські хорони, убила своїх ненависних визискувачів і гнобителів Івана та Степана Базилевських і їх сестру Марію.

Розправившись з панами, повстанці поставили перед заарештованими суддями і радником Корбе вимоги: визнати їх козаками, ствердити вибране ними сільське самоврядування, а також дати розписку, що все це вони роблять добровільно. Урядовці, рятуючись, задовольнили всі вимоги селян і якомога швидше залишили «бунтівне» село.

Радник Корбе, опам'ятавшись, так повідомляв київському губернатору про події в с. Турбаях 8 червня 1789 р.: «Когда разбор о жителях села Турбаев, приговоренных правительствующим сенатом в козаки, был же судом кончен и был в переписке на бело и оставалось им токмо оной объявить, они замышляли, как видно, о другом, к чему они давно себя приготавливали, ибо 8 числа сего м-ца часу в десятом вдруг во всем селе поднялся крик: «Череду занимают!» ...Вдруг за сим, подобно вихрю, наполнена стала вся улица народом отборным с разными к убийству приготовленными орудиями, как-то: пиками, косами, рычагами и тому подобными, и число сих мятежников умножалось бабами и обоего пола малолетними. Как скоро поровнялись с хатою, где нижний земский суд расположен, насупротив коей и дом тамошних помещиков надворных советников Ивана и Степана Базилевских, вдруг все закричали на суд; тут, выбив окошки и войдя скоропоспешно в избу, всех канцелярских служителей и всех, кто при суде не случился, были нещадным боем; в то ж самое время другая толпа отделилась в двор помянутых помещиков и вдруг, подобно страшной туче, все жилые покои охватили. Я, тут находясь, стал их поздравлять всех козаками и укивать, дабы они оставили свое непристойное для козак намерение и никого б, а особливо в смерть, не убивали. Они, сделав мне в ответ, несколькими весьма чувствительными палками удары, велели взять под свой караул и вывести из дома... Последовало от сих жестоких убийцев все противное и ужасное, ибо в смерть тиранским боем убиты оба помещика, надворные советники Степан и Иван да сестра их девица Мария Базилевские... В доме одно побито, другое разграблено и, одним словом, все в прах обращено»³.

Так, не проханням, а збройною боротьбою добились турбаївці визволення з-під панського ярма. По всіх дорогах вони виставили варту, щоб ніхто без дозволу не міг ні виїхати з села, ні в'їхати в нього. Згодом селяни почали розбирати панське майно, яке, по суті, належало їм, а також зруйнували панські будівлі, трошили все, що нагадувало ненависних Базилевських. У Турбаях остаточно оформилось сільське самоврядування. Найважливіші громадські справи вирішувались на загальних зборах селян, а виконавчу владу здійснював виборний отаман, суддя та писар.

Події в Турбаях знайшли широкий відгук серед покріпаченого селянства Лівобережної України. Особливо великий вплив вони мали на навколишні села — Остап'є, Кринки, Очеретоване. З Кринок десятки родин переїхали в Турбаї, де готувались списки про козацтво селян.

³ І. О. Гуржій. Повстання селян в Турбаях (1788—1793), К., 1950, стор. 90—91.

Органи царської влади, налякані збройним виступом турбаївців і його впливом на сусідні села, поспішили ізолювати Турбаї, щоб жорстоко розправитись з повстанцями. За розпорядженням голтянського земського справника була виставлена спеціальна варта з козаків. Проте турбаївці до червня 1793 р. не визнавали ніякої влади, крім створеного ними самоврядування.

Уряд Катерини II, враховуючи міжнародне становище, зокрема розгортання французької буржуазної революції, яка щойно почалася, мав намір придушити турбаївське повстання без застосування військової сили. Але одностайність селян зірвала ці плани царського уряду, який тоді вирішив застосувати військову силу.

Згідно з таємним указом Катерини II у квітні 1793 р. в Турбаї були направлені військові частини з двома гарматами. Царські посіпаки, щоб приспати пильність повсталих, запевняли, ніби військова команда зупинилась тут для випікання хліба та ремонту обозу. А тим часом війська оточили село. Незабаром були заарештовані ватажки повсталих.

З початку липня 1793 р. до кінця січня 1794 р. тривала розправа над турбаївцями. Заповзятливі судді-кріпосники жорстоко покарали не лише вбивць поміщиків Базилевських, а й присутніх під час вбивства. Вони судили навіть за вилиту склянку панських напоїв, взяті гудзики та інші дрібниці. Найактивніших учасників повстання, згідно з вироком, побили канчуками і відправили на каторжні роботи в Тобольськ. Перед цим у них вирвали ніздрі і зробили на щоках і лобі тавро «вор». Багатьох селян, серед них 14 жінок, побили канчуками публічно. Карали всіх засуджених публічно.

Царські сатрапи, виконуючи прохання спадкоємців Базилевських, вирішили остаточно знищити село, «щоб про нього й згадки не лишилось». Жителі його були переселені в Херсонську і Таврійську губернії.

Героїчна боротьба турбаївців з панами Базилевськими назавжди лишилася у пам'яті поневоленого селянства України. Досвід цього повстання, який передавався з покоління в покоління, позитивно впливав на дальшу боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту.

Турбаївське повстання привернуло до себе увагу радянських письменників, поетів, художників, працівників кінематографії. Події в с. Турбах 1789—1794 рр. послужили основним сюжетом для історичної повісті В. Юрезанського «Исчезнувшее село» й окремого підрозділу, написаного М. Рильським для колективної поеми «Іван Голота».

Дослідження турбаївського повстання, як і взагалі селянських рухів на Україні в другій половині XVIII ст., показує всю антинауковість буржуазно-націоналістичних теорій про «безкласовість» українського народу. Не національна, а класова боротьба лежала в основі історичного процесу тогочасної України. Селянські виступи, зростаючи з кожним десятиліттям, були однією з вирішальних сил у ліквідації реакційного кріпосництва. В цьому полягає їх велике прогресивне значення в історії людства.

І. О. ГУРЖІЙ

600 РОКІВ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЯНА ГУСА

Славний син і великий патріот чеського народу Ян Гус належить до тих діячів минулого, які відомі майже всьому світу. Він був передовим вченим, мислителем, гуманістом, одним з ідеологів реформаційного руху, самовідданим борцем за незалежність своєї батьківщини.

Ян Гус один з перших в епоху середньовічного деспотизму і жорстокої католицької інквізиції відверто виступив проти нещадної експлуатації багатими обездолених трудящих мас, грубого насильства і соціальної несправедливості у тогочасному суспільно-політичному житті. Його боротьба стала відомою у багатьох країнах Європи і мала величезний вплив на соціальні, політичні, ідеологічні і реформаційні рухи європейських народів.

XIV—XV ст. в історії Чехії характерні складними умовами внутрішнього і зовнішнього характеру.

У другій половині XIV ст. в країні посилювся патріотичний визвольний рух, спрямований проти німецького панування і наступу римського католицького духовенства. Міщани і селяни утворювали братства, які розгортали пропаганду за згуртування чеського народу і посилення його боротьби за незалежність. Вони мали релігійний характер, але активно впливали на піднесення національної самосвідомості і патріотизму серед народних мас. Центром цього руху, що швидко поширювався, стала Прага, де були зосереджені найбільш освічені люди, які розуміли становище Чехії і боролися за інтереси трудящих мас.

В таких умовах у червні 1369 р. в с. Гусинець у бідній селянській сім'ї народився Ян Гус*. З дитячих років він бачив сумну долю трудового народу і мріяв про його краще майбутнє. Обдарований від природи, хлопець рано навчився читати, писати. З молодих років він прагнув до знання і вищої освіти. Рідні з великими труднощами зуміли влаштувати Яна Гуса в школу у сусідньому містечку Прахатиці. Здобувши початкову освіту, він вирушив у Прагу, де поступив в університет. На «аристократичному факультеті» він вивчав сім вільних наук — граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. 1493 р. Ян Гус одержав диплом бакалавра «вільних мистецтв», а згодом закінчив і богословський факультет. Після захисту дисертації йому була присвоєна наукова ступінь магістра. У 1398 р. Ян Гус писав трактати, вивчав іноземну літературу з різних галузей науки, читав в університеті лекції, які мали велику популярність серед студентів.

Завдяки наполегливій праці, виключним здібностям Ян Гус здобув значний авторитет серед викладачів і студентів. У 1401 р. його обрали деканом факультету вільних наук, а 1402 р. — ректором університету, обов'язки якого він виконував до 1403 р. Водночас з 1402 р. служив проповідником Віфіліємської часовні у Празі, де широко пропагував реформаційні ідеї.

Ян Гус ще замолоду був знайомий з Ієронімом Празьким, який привіз з Англії, де навчався в Оксфордському університеті, багато наукових праць відомого англійського вченого й ідеолога Реформації Джона Віклефа. Ці праці мали великий вплив на Яна Гуса. Уже в 1399—1403 рр. він часто виступав на відкритих диспутах про вчення Віклефа, пропагував його ідеї, гостро критикуючи при цьому духовенство і феодалів.

Найенергійнішу діяльність провадив Ян Гус з 1404 по 1410 р., коли виступав як непримиренний критик ненажерливого духовенства, феодалів, лихварів та інших експлуататорів перед студентами в університеті, на диспутах викладачів та багатолюдних зборах міщан¹.

У ці роки загострилися суперечності між королівською владою і Ватиканом за одержання доходів від трудящих мас Чехії. У Празькому університеті частина професорів-німців намагалась при допомозі римського папи захопити керівництво ним у свої руки. Проти засилля Ватікану виступила більша частина студентів, підтримувана прогресивними професорами. В результаті боротьби, що точилась кілька років, німецькі професори і студенти демонстративно покинули університет і виїхали з Праги. 1409 р. Ян Гус знову був обраний ректором цього закладу. У Чехії стало вільно поширюватись вчення Яна Гуса, Ієроніма Празького, Джона Віклефа. Послідовники Яна Гуса всюди виступали перед народом, поширювали рідною мовою його вчення, спрямоване проти грабіжницького католицького духовенства, римського папи і легатів, проти феодалів-гнобителів і німецьких загарбників². Вся Чехія була охоплена диспутами на релігійні теми, які провадились між різними соціальними групами населення, вищим і нижчим духовенством. Гуситський рух охоплював дедалі ширші кола міщан і селян, а Ян Гус став найпопулярнішою людиною серед трудящих мас чеського народу.

Ініціатором боротьби проти гуситського руху виступив римський папа Олександр V. У 1410 р. він поставив вимогу перед професорами Празького університету спалити всі книги Джона Віклефа і припинити дискусії на церковні теми. Проти цього виступив Ян Гус та багато професорів університету. У відповідь на це Олександр V відлучив Яна Гуса від церкви, назвав його єретиком³, і вимагав негайного припинення виступів проти духовенства та якби на суд.

Але Ян Гус не тільки відмовився їхати в Рим, а навпаки, розгорнув енергійну пропаганду свого вчення в церквах, на площах і вулицях міста. Не обмежуючись тільки критикою вищого духовенства і римського папи, він в цей час закликав народні маси Чехії до боротьби за визволення рідної землі від іноземців, з тим, щоб самим бути хазяїном своєї батьківщини. Його проповіді мали глибоко патріотичний характер, сприяли дальшому поширенню визвольного руху.

Перемога об'єднаних військових сил Польщі і Великого князівства Литовського, у складі яких було чимало росіян, українців і білорусів, а також кілька загонів чеських патріотів під проводом відважного полководця Яна Жижки⁴, над німецькими псами-рицарями у Грюнвальдській битві 1410 р. позитивно вплинула на розгортання дальших подій в Чехії, які набували загальнонародного, визвольного характеру.

Звичайно, проповіді Яна Гуса ніколи б не набули такого могутнього впливу на маси, коли б вони не перегукувались з боротьбою трудящих мас проти феодалів, паразитичного духовенства, міських багатіїв та іноземного панування. Неврожаї ще

* За іншими даними він ніби народився у 1371 р.

¹ Див. Архив Маркса и Энгельса, М., 1939, т. VI, стор. 213.

² Архив Маркса и Энгельса, т. VI, стор. 214—215.

³ Там же, стор. 215.

⁴ Ян Длугош. Грюнвальдская битва, М.—Л., 1962, стор. 95—96, 178, 219.

більш ускладнили становище в країні. Ян Гус вже не тільки гостро критикував духовенство та німецьких загарбників, а й закликав народ до рішучої боротьби з гнобителями⁵. Зважаючи на це, празький єпископ заборонив йому проповідувати в церквах. Але Ян Гус вже користувався великим авторитетом серед трудящих Праги, його всюди палко вітали, а на проповіді збиралися тисячі людей. Активним діячем гуситського руху і помічником Яна Гуса був магістр чотирьох європейських університетів Ієронім Празький, який відкрито проповідував матеріалістичні ідеї, викривав злочинства Ватикану і німецьких гнобителів⁶.

Проти Яна Гуса і його послідовників об'єдналися найреакційніші сили: римський папа Іоанн XXIII, імператор Сігізмунд, король Чехії Вацлав, князі, барони, великі землевласники, заможні міщани, вище духовенство і міський уряд. У 1412 р. папа надіслав у Прагу буллу, якою відпускав усі гріхи тим, хто боротиметься проти гуситів. Ян Гус виступив з гострою критикою папи і його булли. Празькі міщани прилюдно спалили папську грамоту. Але міські урядовці схопили на площі трьох ремісників, які брали участь у здійсненні цього акту, і стратили їх. Це спричинило до того, що антиурядовий рух охопив усе місто. Але магістрату вдалося придушити стихійні виступи городян.

У жовтні 1412 р. король Вацлав запропонував вождю гуситів покинути Прагу⁷. Ян Гус виїхав на південь Чехії, де зупинився в Козиному Замку. Відень він ходив по селах і виступав перед населенням, вечорами писав трактат «Про церкву». Його проповіді на площах, вулицях, у невеликих поселеннях сприяли піднесенню революційної активності чеських селян, які уже не хотіли коритися феодалам і розгортати боротьбу за свою волю і незалежність.

Римський папа Іоанн XXIII, імператор Сігізмунд та їх прибічники вирішили розправитись з Яном Гусом та його послідовниками. Але здійснити це в Чехії вони боялися, щоб не викликати вибуху народного гніву. Тому ці інквізитори вирішили скликати в листопаді 1414 р. в м. Констанці (Швейцарія) собор вищого католицького духовенства, запросити туди Яна Гуса і покінчити з ним. Підступний імператор Сігізмунд пообіцяв видати йому охоронну грамоту, дати спеціальну охорону і гарантував безпеку. Ян Гус погодився з'явитись на собор і викласти своє вчення про церкву і духовенство.

У жовтні 1414 р. Ян Гус в супроводі невеликої охорони відправився у м. Констанцу. Він був упевнений, що його зрозуміють і приймуть ідеї про реформацію церкви. Коли його відправляли в дорогу, кравець Андрій Поляк, його вірний друг, сказав: «...мені здається, що ти не повернешся»⁸. Але всюди, де він проїжджав, натовпи людей радо зустрічали його і з інтересом слухали проповіді. З листопада 1414 р. Ян Гус прибув у Констанцу. Йому була вручена охоронна грамота імператора Сігізмунда.

Собор відкрився 8 листопада 1414 р. Через кілька днів Ян Гус був запрошений туди, але йому не дали говорити, а категорично вимагали повністю відмовитись від своїх ідей. Головним завданням собору було швидше покінчити з Яном Гусом і гуситським рухом в Чехії⁹. 23 листопада 1414 р. Ян Гус був підступно арештований. Його закували в ланцюги і під вартою 170 чол. відправили в фортецю Готліб, де кинули в темну башту. Там його прикували до стіни і повністю ізолювали від людей. Даремно він сподівався на допомогу від імператора. Доля його вже була вирішена. Духовні і світські кати лише чекали нагоди, щоб швидше розправитися з ним і не допустити народного повстання.

Тримаючи Яна Гуса у в'язниці, духовні злочинці примушували його зректися своїх ідей, щоб потім назвати їх обманом, сповістити про це всіх його послідовників, а самого засудити і знищити. Але Ян Гус до кінця життя залишився вірним своїм переконанням. Ні знущанням, ні обманом, ні підступами не вдалося собору духовних катів зламати волю великого патріота. У своєму останньому листі до чеського народу Ян Гус багатих умовляв милостиво і справедливо ставитись до бідних, ремісників і торговців радив чесно займатись своїми справами, магістрів просив вірно навчати своїх учнів, студентів закликав слухати своїх учителів, вчитись в ім'я кращого майбутнього всіх людей¹⁰.

6 липня 1415 р. змученого Яна Гуса забрали із в'язниці й повели на страту. У вбранні еретика його вивели за місто, прив'язали до стовпа, а на шию накиннули ланцюг і міцно прикували кінці до дерева. Потім обклали соломкою і дровами. Коли все було підготовлено, імперський маршал востаннє запропонував Яну Гусу зректися свого вчення. Ян Гус відповів: «Бог мені свідок, я ніколи не вчив і не проповідував всього того, що несправедливо приписали мені, використовуючи брехливі свідки»;

⁵ Б. Т. Рубцов. Гуситские войны, М., 1955, стор. 98—99.

⁶ Там же, стор. 102—103.

⁷ Архив Маркса и Энгельса, т. VI, стор. 216.

⁸ Йозеф Мацек. Гуситское революционное движение, М., 1954, стор. 44.

⁹ Архив Маркса и Энгельса, т. VI, стор. 212.

¹⁰ Йозеф Мацек. Назв. праця, стор. 45—46.

першою думкою моєї проповіді, вчення і писання і всіх моїх інших вчинків було бажання врятувати людей від гріха. За все це я сьогодні хочу померти»¹¹.

Після цих слів був запалений вогонь. Ян Гус помер мужньо, переконаним у вірності свого вчення і його справедливості. У травні 1416 р. інквізитори схопили в Констанці Ієроніма Празького і також спалили. Жорстокої розправи зазнали багато гуситів.

Спалення Яна Гуса та жорстокі репресії проти учасників гуситського руху викликали в Чехії глибоке обурення народних мас. У вересні 1415 р. у Празі зібрався багатолюдний сейм, який висловив рішучий протест проти страти Яна Гуса. Сейм ухвалив всіляко захищати народні маси від насильства з боку римського папи і його легатів. Населення Праги вигнало з міста всіх папських наставників. Більшість костелів було захоплено гуситами.

Протягом 1415—1419 рр. гуситський рух охопив увесь південь Чехії. Трудящі виганяли католицьких священників, монахів, підпалювали монастирі і костели. Дедалі більше цей рух набував антифеодального і національно-визвольного характеру. Селяни Південної Чехії часто збиралися на горі Табор, де обговорювали питання про боротьбу за незалежність від феодалів і католицького духовенства.

22 липня 1419 р. на горі Табор зібралося близько 40 тис. селян з усієї південної Чехії. Вони стали називатись таборитами. Багато з них уже мало зброю. Всі готувалися до народного повстання. В містах і селах розгорталась боротьба трудящих мас проти класових гнобителів, урядовців, німецьких агресорів.

Так розпочалася у Чехії велика селянська війна релігійного характеру, яка продовжувалася до 1434 р. Під впливом селянського руху 30 липня 1419 р. трудящі Праги вийшли на вулиці. Перед пражанами виступали послідовники Яна Гуса. Серед них особливо прославився Ян Желінський, який закликав чеський народ знищити королівську владу, експлуататорів, католиків, іноземних загарбників. Вся Прага була охоплена повстанням. Озброєні повстанці оволоділи ратушею і знищили королівських слуг. Вони палили в костелах і монастирях католицькі книги, ікони, вбивали папських служителів, виганяли з міста всіх гнобителів. Проте лише в Новій Празі влада перейшла до рук гуситів¹².

З перших днів селянської війни в гуситському русі визначились два напрямки: чашники і таборити. Чашники — заможні чеські міщани, дрібні землевласники, рицарі, духовенство — виступали за збереження старого соціального ладу, але вимагали знищення німецько-католицького засилля. В релігійних питаннях вони відстоювали незалежність чеської церкви від римського папи і ратували за зрівняння всіх чехів у правах перед священиками. Центром чашників була Прага.

Основну масу гуситів становили таборити. В їх рядах об'єднувалися переважно бідніші селяни, наймити, дрібні міські ремісники і торговці та інші групи збіднілого населення. Всі вони виступали проти феодального ладу, католицького духовенства, іноземних поневолювачів, королівської влади. На чолі їх стояв відважний і прославлений полководець Ян Жижка, а після його смерті — Прокіп Великий, Прокіп Малий та інші.

Головною рушійною силою гуситських війн були пригноблені селяни і міська біднота. Країна палала в полум'ї селянської війни. Всюди повстанці знищували стару владу і встановлювали свою.

Протягом 1420—1431 рр. римський папа і німецький імператор організували проти гуситів 5 хрестових походів. В боротьбі з ворогом основну роль відіграли таборити. Але й чашники мусили воювати проти хрестоносців, щоб захистити свою країну від німецької агресії. Таборити за ці роки виробили свою тактику і успішно відбивали атаки лицарської кінноти. У 1427 р. гусити самі перейшли в наступ на ворога. Загони таборитів під проводом Прокопа Великого* здійснили походи на німецькі міста Нюрнберг, Майсен, Легницю та ін. Переможні походи гуситів проти ворожих сил в 1429—1430 рр. завдали імператорським військам ряд нових поразок.

Селянська війна в Чехії поширювалася на райони сусідніх країн. Римський папа і Сігізмунд I закликали феодалів до нового хрестового походу проти гуситів. Імператор використовував також різні дипломатичні засоби, щоб послабити сили гуситів. В той час загострилися взаємовідносини між чашниками і таборитами. Більша частина чашників давно уже була незадоволена війною і шукала шляхів для примирення з імператором і римським папою. На початку 1433 р. представники чашників уклали угоду з Сігізмундом I і з саноуниками католицького Базельського собору.

Весною 1433 р. збройні сили феодалів Чехії, Моравії, Баварії, Австрії та інших частин імперії вирушили в наступ на таборитів і оточили їх 30 травня у східній частині Чехії біля с. Ліпани. В результаті битви таборити зазнали поразки. Загинуло кілька тисяч відважних борців за народну справу, серед них Прокіп Великий, Прокіп

¹¹ Йозеф Мацек, Гуситское революционное движение, стор. 46.

¹² Б. Т. Рубцов, Гуситские войны, стор. 128—130.

* Ян Жижка 11 листопада 1424 р. помер від чуми.

Малий та багато інших керівників таборитів¹³. Фактично після цієї поразки закінчилась селянська війна в Чехії.

К. Маркс і Ф. Енгельс дали наукову оцінку діяльності Яна Гуса і гуситським війнам, в яких вбачали насамперед класову боротьбу трудящих мас проти експлуататорів, прагнення чеського народу визволитись з-під німецько-католицького засилля і домогтись повної незалежності. Зокрема К. Маркс, високо оцінюючи успіхи гуситів у боротьбі проти німецьких «псів-патерів», що стояли на службі імператора і римського папи, порівнював Яна Гуса з видатним італійським революціонером Гарібальді¹⁴.

Трудящі Чехословаччини високо шанують своїх славних предків, які самовіддано боролися проти ворогів за волю і незалежність своєї батьківщини. Вони зберігають у своїй пам'яті славні імена Яна Гуса, Яна Жижки, Прокопа Великого та інших національних героїв.

Д. І. МИШКО

¹³ Б. Т. Рубцов. Назв. праця, стор. 290—291.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 346—348.

ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. П. ВОЛГІНА

14 червня минуло 90 років з дня народження видатного вченого-історика, громадського діяча, відомого організатора радянської науки Вячеслава Петровича Волгіна.

Народився В. П. Волгін у м. Рильську Курської губернії в сім'ї інтелігента. Його

батько був одним з активних діячів організації «Земля і воля», за що притягався до суду по «процесу 193-х» в 1877—1879 рр. Середню освіту В. П. Волгін здобув у Кишинівській гімназії, яку закінчив у 1897 р. Продовжував освіту в Московському університеті на історико-філологічному факультеті.

В. П. Волгін брав активну участь у студентському революційному русі, за що його неодноразово заарештовували і висилали з Москви під нагляд поліції. В 1901 р. Вячеслав Петрович вступив до Російської соціал-демократичної партії.

Науково-дослідну діяльність В. П. Волгін почав ще в студентські роки. На спеціальному семінарі він виступив з доповіддю «Соціалізм в стародавньому світі», а темою для його кандидатської дисертації послужило життя і діяльність французького комуніста-утопіста XVIII ст. Жана Мель'є. В 1906 р. В. П. Волгін виступив як редактор і автор вступної статті до брошури «Головні питання програми і тактики на з'їздах німецької соціал-демократії». Цей перший виступ вченого в пресі свідчив про те, що молодий історик був добре обізнаний з минулим і сучасним німецького робітничого руху.

Першою самостійною працею В. П. Волгіна на ниві історичної науки була стаття «Жан Мель'є і його «Заповіт», опублікована у 1908 р. У 1911—1912 рр. вийшла в світ його брошура «Доля англійського селянства». Тоді ж молодий вчений виступив з статтями у журналі «Летопись». В них він викривав загарбницькі плани країн Антанти та німецьких імперіалістів, давав огляд внутрішньої і зовнішньої політики ряду імперіалістичних країн.

З 1914 р. почалась викладацька діяльність В. П. Волгіна. В Народному університеті ім. Шанявського він проводив семінари та читав лекції з зарубіжної історії.

Сприятливі умови для розвитку наукової, педагогічної і громадської діяльності В. П. Волгіна створились після Великої Жовтневої соціалістичної революції. В 1918 р. він разом з А. В. Луначарським, М. М. Петровським та іншими видатними діячами радянської науки гаряче взявся за створення Соціалістичної академії (пізніше Комуністичної), а також став у 1921 р. одним з перших викладачів Інституту червоної професури. Як талановитий публіцист, Вячеслав Петрович у 1917—1919 рр. співробітничав у газеті «Известия Московского Совета рабочих депутатов», журналі «Рабочий мир», був одним з організаторів професійного об'єднання наукових працівників.

Значний вклад вніс В. П. Волгін у будівництво вищої школи. У 1919 р. він керував організацією факультетів суспільних наук у Московському університеті, а в 1919—1921 рр. був деканом цих факультетів. У 1921 р. його призначили ректором університету. На цій посаді В. П. Волгін залишався до 1925 р. Того ж року його було призначено на посаду декана історико-філософського факультету. Талановитий вчений вміло поєднував організаторську роботу з науковою. Волгін — один з організаторів Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук (РАНИОН). У 1922 р. при університеті за ініціативою Вячеслава Петровича створено науково-дослідний інститут історії.

У 1930 р. В. П. Волгіна було обрано академіком АН СРСР. Незабаром він став неодмінним секретарем Академії наук СРСР. З 1942 по 1953 р. був віце-президентом АН СРСР, одночасно займаючи посаду академіка-секретаря Відділу історії і філософії. Під час Великої Вітчизняної війни вчений брав участь у роботі Комісії по мобілізації ресурсів Уралу, Західного Сибіру і Казахстану для потреб оборони країни, а також у перебудові Академії наук СРСР і створенні її філіалів.

У післявоєнний період за ініціативою Вячеслава Петровича вийшов ряд великих наукових праць, і зокрема багатотомна «Всесвітня історія».

Головною темою наукових досліджень В. П. Волгіна була історія соціалістичних ідей. У 1924 р. вийшла в світ його праця «Нариси по історії соціалізму», в 1928 р. і 1931 р. опубліковані дві перші частини «Історії соціалістичних ідей». У цих працях автор дав глибоку і всебічну характеристику найзначніших представників утопічного соціалізму, проаналізував соціалістичні і комуністичні вчення минулого.

Велику увагу Вячеслав Петрович приділяв французьким утопістам XVIII ст., і зокрема, Жану Мель'є і Мореллі, всебічно охарактеризував бабувізм. У 1958 р. вийшла його праця «Розвиток суспільної думки у Франції», яка підсумувала все зроблене автором у вивченні французької суспільної думки.

Досліджуючи розвиток суспільно-політичної думки в Англії, В. П. Волгін охарактеризував погляди видатних її представників — Спенса, Голла і Годвина, значну увагу приділив висвітленню діяльності і творчості Сен-Сімона, Фур'є і Оуена, визначив їх місце серед створювачів соціалістичних ідей.

У ряді праць учений показав, як була історично підготовлена теорія наукового комунізму, створена К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Ленінінм, як визрівали соціалістичні ідеї в процесі класової боротьби трудящих мас.

Важливим є також дослідження В. П. Волгіна про значення праць В. І. Леніна для французького комуністичного руху.

Академік В. П. Волгін був активним громадським діячем, неодноразово обирався депутатом Московської та Ленінградської міських Рад депутатів трудящих, депутатом Верховної Ради РРФСР, брав участь у роботі Першого (1949 р.) і Другого (1950 р.) Всесвітніх конгресів прихильників миру, був членом Міжнародного комітету захисту миру.

Вячеслав Петрович неодноразово представляв радянську науку за кордоном на міжнародних з'їздах і конференціях істориків.

За багатогранну наукову, науково-педагогічну та громадську діяльність Радянський уряд нагородив його орденами Леніна і Трудового Червоного прапора, медалями СРСР, а також удостоїв звання лауреата Ленінської премії.

Помер Вячеслав Петрович Волгін 3 липня 1962 р. Газета «Правда» з приводу цього писала, що наукова громадськість, учні вченого, а також багаточисленна армія трудящих назавжди збережуть в пам'яті світлий образ Вячеслава Петровича — академіка і чудової людини, видатного вченого-історика, визначного діяча радянської культури.

О. Д. УМАНЕЦЬ

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ КПРС. МІЖВІДОМЧИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК.

Вип. 29. Комсомол — активний помічник
КПРС у державному, господарському
і культурному будівництві.
вид-во Київського університету,
К., 1969, 192 с.

Минуло п'ятдесятиріччя Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Цьому ювілеєві присвячений і рецензований міжвідомчий збірник наукових праць з історії КПРС «Комсомол — активний помічник КПРС у державному, господарському і культурному будівництві» (випуск 29), виданий за ініціативою редакційної колегії.

В ньому висвітлено найбільш значні, яскраві події в житті комсомолу України, його внесок у досягнення перемоги в буремні роки класових битв, вклад у будівництво соціалізму і комунізму в нашій країні.

Збірник відкривається статтею В. П. Шевчука «У керівництві Комуністичної партії — запорука успіхів комсомолу», в якій висвітлюється роль В. І. Леніна у створенні спілок молоді, головною умовою успішної діяльності яких він вважав керівництво ними з боку Комуністичної партії. Автор переконливо показує, що партія комуністів, очолювана В. І. Леніним, з перших днів виникнення комуністичних спілок молоді приділяла велику увагу ідейному вихованню та політичному загартуванню молоді, залученню її до активної революційної боротьби і наступного соціалістичного перетворення суспільства.

У статті підкреслюється, що створення комсомолу, який згуртував робітничо-селянську молодь в єдине ціле, стало важливим кроком вперед по шляху побудови соціалізму в нашій країні, показується, що Ленінський комсомол, керований Комуністичною партією, виріс, зміцнів в організаційному і політичному відношенні, став справжньою масовою школою державної і господарської діяльності радянської молоді. Автор вказує, що джерелом сили і стійкості радянської молоді завжди було і є керівництво Комуністичної партії, яка на всіх етапах будівництва нового суспільства намічала політичну лінію комсомолу, ставила перед ним конкретні завдання.

У статті П. С. Григорчука узагальнюється досвід більшовицьких організацій України в роки революції та громадянської війни по революційному вихованню і орга-

нізаційному згуртуванню робітничої молоді, залученню її до активної революційної боротьби. Автор розкриває своєрідність політичного становища на Україні, яке значно ускладнювало боротьбу більшовиків за молодь, на конкретних фактах показує участь юнаків та дівчат у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні.

З хвилюванням читається документ: «Передайте Раднаркому і Військовій Раді, що в бою з переважаючими силами ворога загинув до останньої людини «Батальйон імені Леніна». Таких яскравих свідчень героїзму молоді України у статті наведено багато. Автор підкреслює, що відданості робітничому класові, безстрашності в боротьбі з ворогами вона училася в партії.

У статтях В. С. Рибалко та І. Є. Петруніна показано, що комсомол України був активним помічником партії і в боротьбі за здійснення культурної революції, яку В. І. Ленін вважав найголовнішою ланкою соціалістичного будівництва. На архівних матеріалах автори всебічно розкривають діяльність комсомольських організацій по втіленню в життя рішень партії щодо ліквідації неписьменності, глибоко аналізують форми і методи цієї діяльності, показують її наслідки. Значне місце відведено також питанням боротьби за створення мережі культурно-освітніх установ та налагодження їх роботи. Широко висвітлюється боротьба молоді за новий радянський побут.

У статтях В. С. Михайлюка та С. М. Клапчука на документальному матеріалі висвітлюється участь комсомолу України у боротьбі робітничого класу і всіх трудящих країни за здійснення першого п'ятирічного плану, підготовку кваліфікованих кадрів та піднесення культурно-технічного рівня молоді на всіх етапах будівництва соціалізму і комунізму.

Автори показують форми і методи боротьби партійних і комсомольських організацій за піднесення культурно-технічного рівня робітничої молоді; на основі досвіду діяльності комсомолу України в період будівництва комунізму розкривають значення опанування знаннями сучасного виробництва і передової техніки.

Питанням боротьби комсомолу України за здійснення індустріалізації та електрифікації в нашій країні присвячена стаття М. Д. Олійниченка. Автор на яскравому фактичному матеріалі розкриває героїчну боротьбу комсомолу України за дострокове спорудження Дніпрельстану. Комсомоль-

ці були ініціаторами нових форм змагання, показували безприкладні зразки високої продуктивності праці, запалювали своїм ентузіазмом інших на нові трудові звершення. М. Д. Олійниченко не обмежується лише показом ролі комсомолу у здійсненні електрифікації в роки перших п'ятирічок, а й розкриває трудові подвиги комсомолу на будовах комунізму.

У статтях Л. І. Ланчуковської та М. Т. Пушкаренко висвітлюється роль комсомолу у соціалістичній перебудові сільсько-го господарства, у відбудові соціалістичного сільського господарства після звільнення України від німецько-фашистських загарбників.

Всебічно висвітлені в збірнику питання масово-політичної роботи комсомолу в місті і на селі, ґрунтовно розкриті головні напрямки і форми цієї роботи. Зокрема значне місце приділяється показу ролі комсомольської преси України в залученні молоді до будівництва соціалізму і комунізму, в поширенні соціалістичного змагання, в опануванні передовими методами і прийомами праці, в ідейно-політичному вихованні. Ці важливі й малодосліджені питання розкриваються в статтях Ю. В. Бабко, В. Ю. Білана, А. І. Падалка та ін.

Завершує збірник стаття Я. М. Серіщева «Вклад комсомолу України у створення матеріально-технічної бази комунізму». На цікавих фактах автор показує, що сьогодинішні комсомольці, як і комсомольці 20-х років, знаходяться в перших рядах борців за нове суспільство, підкреслює, що всі успіхи, досягнуті комсомолом на відповідальних ділянках господарського будівництва, є наслідком неухильного керівництва ним Комуністичною партією.

Вся діяльність комсомолу — це шлях служіння партії, своєму народові. Жити по-ленінськи, бути завжди на передньому краї боротьби, — було метою комсомольців всіх поколінь, її має перед собою і сучасна комсомольська юш, яка готується зустріти 100-річчя з дня народження В. І. Леніна новими успіхами в боротьбі за комунізм. Ця ідея червоною ниткою проходить через увесь рецензований збірник. Написаний на багатому і яскравому матеріалі, він знайомить читача з багатьма маловідомими сторінками героїчної історії комсомолу України.

Разом з тим у збірнику мають місце і певні упущення. Насамперед, варто було б розкрити самовідданість, самопожертву, мужність і героїзм Ленінського комсомолу в роки найтяжчих випробувань у Великій Вітчизняній війні. У збірнику також зовсім не висвітлена діяльність комсомолу західних областей України. Нарешті, тут майже не розкриті міжнародні зв'язки комсомолу України, взаємодія і взаємодопомога молоді усіх республік нашої багатонаціональної держави. І це не може не викликати нарікань з боку читачів, які прагнуть ознайомитись з усіма сторонами діяльності Ленінського комсомолу.

Можна закрити докір і видавництву щодо рівня редагування статей. В окремих з них трапляються погрешності мовно-стилістичного характеру.

Загалом же рецензований збірник вдало доповнює книгу «Історія комсомолу України», яка вийшла у видавництві «Молодь», і є хорошим подарунком до 50-річного ювілею ЛКСМУ.

В. Ф. САЛАБАЙ, В. П. ХАРЧЕНКО

PAWŁO KALENICZENKO. POLACY
W REWOLUCJI PAŹDZIERNIKOWEJ
I WOJNIE DOMOWEJ NA UKRAINIE,
1917—1920.

Książka i Wiedza, Warszawa, 1969, 295 s.

ПАВЛО КАЛЕНИЧЕНКО. ПОЛЯКИ
У ЖОВТНЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ
І ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ
НА УКРАЇНІ, 1917—1920 рр.

вид-во «Книга і знання»,
Варшава, 1969, 295 с.

Останнім часом вийшло з друку чимало книг про польських інтернаціоналістів. Тільки в СРСР опубліковані ґрунтовна монографія О. Я. Манусевича і ряд колективних праць, в яких значна увага приділяється полякам¹. Цінний вклад у дослідження історії

Жовтневої революції і пролетарського інтернаціоналізму внесли підготовлена відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР колективна монографія «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920)» (К., 1967) і брошура П. М. Калениченка, І. М. Кулінича та П. С. Соханя «Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні» (К., 1966).

У народній Польщі побачили світ праці Валентини Найдус «Поляки в революції 1917 р.», Ігнаці Павловського і Казімежа Собчака «Вони боролися за Польщу. Поляки і польські загони в Жовтневій революції і громадянській війні в Росії (1917—1921 рр.)».

1917 г.). М., 1965; Інтернационалисты в боях за власть Советов. М., 1965; Интернационалисты. Трудящиеся зарубежних стран — участники борьбы за власть Советов. М., 1967.

¹ А. Я. Манусевич. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (февраль — октябрь

Питанням, яких лише торкаються автори названих праць, повністю присвячена рецензована монографія П. М. Калениченка, що вийшла польською мовою цього року у видавництві ЦК ПОРП у Варшаві.

Книга П. М. Калениченка відзначається винятковою актуальністю проблематики у зв'язку з 50-річчям КП Польщі, 20-річчям ПОРП і 25-річчям народно-демократичної Польщі, а також ґрунтовним висвітленням класової солідарності польських робітників та селян з народами Радянської Росії і України.

Книга написана на багатьох архівних матеріалах, на унікальній радянській і польській пресі буремних революційних років. Якщо польські архіви та преса, центральні архіви СРСР вже більш-менш повно використані дослідниками, то чимало цінних матеріалів українських республіканських і обласних архівів та більшовицької преси України вперше ввів у науковий обіг П. М. Калениченко.

Переважна більшість згаданих вище праць завершується перемогою Радянської влади (кінець 1917 — квітень 1918 рр.). В рецензованій же книзі автор охоплює також ще й весь період громадянської війни до кінця 1920 р.

П. М. Калениченко розглядає категорії польського населення, що входили до складу інтернаціоналістів (колишні політичні в'язні царського режиму, біженці, військовополонені, військовослужбовці царської армії), докладно характеризує виникнення груп польських революційних партій — СДКПІЛ і ППС-лівіци, а також такої угодовської партії, як ППС-фракція. Чимало сторінок присвячено розміщенню тимчасового польського населення в різних районах України, діяльності трудящих поляків у Радах робітничих і солдатських депутатів.

Найбільше уваги автор приділяє збройній боротьбі польських інтернаціоналістів разом з робітниками і селянами України за перемогу Жовтневої революції, за зміцнення Радянської влади як у складі звичайних радянських військових з'єднань, так і спеціальних формувань. До останніх належав Варшавський революційний полк, з промовою перед яким в серпні 1918 р. виступив В. І. Ленін².

В книзі вперше досліджується діяльність так званого Польвоєнсеку, тобто Польської секції при відділі закордонної пропаганди Політуправління Наркомату у військових справах Радянської України.

Особливо добре висвітлені в книзі ідеологічна діяльність польських комуністів, робота спеціальних органів РКП(б) і КП(б)У, створених для роботи серед польського населення. Діяльністю польських комуністів в 1919 р. керувала Федерація іноземних комуністичних груп, яка перебувала в Києві і мала, як це безперечно довів автор рецензованої книги, польську сек-

цію. В праці докладно показано, як у важких умовах, що їх переживала тоді молода Країна Рад, діяв важливий партійний орган — Польське бюро при ЦК КП(б)У на Правобережній Україні, створене у 1920 р., як діяли Польські комісаріати — спеціальні органи Радянської влади, створені для забезпечення матеріальних і духовних потреб польських трудящих.

На численних яскравих прикладах у книзі розкривається піклування Комуністичної партії і Радянської держави про розвиток польської культури. На Україні працювали польські школи і клуби, видавались революційні газети і журнали, серед яких особливо виділялась щоденна газета «Глос комуністи» (Київ).

Не можна не погодитись з думкою автора про те, що на скрижалях історії вічно сятимуть імена таких польських комуністів, що активно діяли на Україні, як Юліан Ленський і Фелікс Кон, Ян Тарвацький і Станіслав Новосельський, Іполит Фіалек і Ян Вімут-Гжелак, Болеслав Скарбек і Сергій Конарський, Антоні Слущкий і Ян Войтига та багато інших. Своєю життєвою і революційною боротьбою, своїм самовідданим служінням справі трудящих вони навки скріпили революційний союз братніх народів — українського і польського.

Нині занадто великого поширення дістала побудова історичних наукових праць за тематичним принципом, що певною мірою утруднює авторам проведення засад історизму. Приємно відзначити, що рецензована книга має розділи, які викладають матеріал у хронологічній послідовності. Лише останній розділ в тематичному відношенні відрізняється від попередніх. У ньому розповідається про революційну діяльність польських інтернаціоналістів після повернення їх на Батьківщину. Він є логічним і закономірним завершенням монографії.

Участь трудячого польського населення в Жовтневій революції та громадянській війні — це яскравий прояв пролетарської солідарності польських робітників і селян з народами Росії та України, їх полум'яного інтернаціоналізму, чудова сторінка в історії непорушної радянсько-польської дружби. Книга переконливо свідчить про те величезне революційне піднесення, щого його викликали в польському народі Жовтнева революція, якими близькими й зрозумілими були для трудящих поляків всепереможні ідеї Великого Жовтня, що сприяло успішному переходу Польщі на шлях соціалістичного розвитку в післявоєнні роки.

Велику допомогу читачеві в користуванні книгою подадуть іменний та географічний покажчики, списки використаної літератури та архівних фондів.

На закінчення хотілось би висловити ще ряд думок. Незважаючи на те, що автор поставив собі за мету, як це видно з назви книжки, розповісти про події лише на Україні, все таки варто було хоч би

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 22.

коротко розповісти і про основні етапи руху польських інтернаціоналістів в інших районах нашої країни — Москві, Петрограді, Сибіру, Середній Азії тощо. Це дало б можливість більш виразно зобразити місце поляків, які діяли на Україні, в інтернаціоналістському русі всієї нашої країни.

Якщо зважити на те, що монографія розрахована на польського читача, який не дуже знайомий з складними перипетіями революційних подій на Україні в досліджуваній період, автору слід було б приділити більше уваги висвітленню боротьби українського народу за Радянську владу проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Нарешті, не можна не сказати, що в ряді місць монографія дещо перевантажена

не досить систематизованим і узагальнюючим фактичним матеріалом.

Однак, незважаючи на певні дрібні недоліки, рецензована монографія, безумовно, заслуговує високої позитивної оцінки. Вона є результатом багаторічної копіткої праці, глибокого наукового пошуку, ретельного і вдумливого аналізу. П. М. Калениченко є першим радянським істориком, який так докладно і ґрунтовно дослідив участь поляків у Великій Жовтневій соціалістичній революції і громадянській війні на Україні. Рецензована книга буде дуже корисною радянським науковцям, викладачам історії, всім, хто цікавиться героїчним літописом Великого Жовтня.

С. М. АНТОНЮК

В. КЛОКОВ, А. КУДРИЦЬКИЙ,
І. БРЕЧАК.
ДАЛЕКО ВІД БАТЬКІВЩИНИ,
Видавництво політичної літератури
України, К., 1968, 160 с.

Відомо, що характерною рисою руху Опору під час другої світової війни була інтернаціональна солідарність патріотів різних національностей в антифашистській боротьбі. Автори рецензованої книги розглядають дане питання під кутом зору активної участі в цьому русі громадян Радянського Союзу, зокрема українців.

З тимчасово окупованої території України фашисти вивезли на примусові роботи 2 млн. 200 тис. чол. Але ці люди, опинившись за межами Батьківщини, не підкорились загарбникам, а влилися в лаву місцевих народних месників. Їх боротьба мала різні форми і прояви. Рецензована книга основну увагу приділяє збройній боротьбі, партизанським діям радянських людей у лавах зарубіжного руху Опору.

Автори з'ясовують характер, особливості, етапи і найпоширеніші форми руху Опору, його місце в історії другої світової війни. Червоною стрічкою пролягає думка про те, що боротьба народів проти фашизму нерозривно пов'язувалася з подіями на Східному фронті. Кожна велика перемога Радянської Армії значно підточувала сили ворога й сприяла активізації руху Опору в Європі.

Радянські люди принесли з собою в загони і групи інтернаціонального антифашистського Опору безприкладну стійкість, організованість і дисципліну. Командир партизанів французького департаменту Дордонь підполковник Роже Ранукс так згадує про радянських партизанів: «Своїм військовим досвідом, відданістю ідеалам, особистою хоробрістю вони зуміли оживити ослаблену волю до боротьби деяких наших товаришів... Приклад радянських людей воскресив у тих, хто занепадав духом, віру в перемогу і тим самим став великим моральним вкладом у нашу справу» (стор. 79).

Книга наводить численні факти бойової співдружності радянських людей з патріотами інших національностей у гітлерівських робочих і концентраційних таборах, у диверсійних групах, партизанських загонах і з'єднаннях. Наприклад, на території Польщі радянські партизани в співдружності з загонами Гвардії Людової здійснили чимало видатних бойових операцій, значення яких впливає вже з того, що Польща була найближчим тилом гітлерівських військ. На кінець 1944 р. кількість радянських партизанів тут становила близько 12 тис. Чимало їх, зокрема 233 українців, нагороджено орденами і медалями Народної Польщі (стор. 22).

Не викликає заперечень, що найбільшого розмаху партизанська боротьба радянських патріотів набрала у Франції, де на кінець 1943 р. у більш як 50 таборах налічувалося 60—70 тис. громадян СРСР, третину яких становили військовополонені, а решту — цивільні особи, переважно з України. «Це зумовило те, — пишуть автори, — що згодом на півночі Франції, наприклад, три чверті складу радянських партизанських загонів становили українці» (стор. 10).

Важливе значення мало створення в Парижі в грудні 1943 р. за рішенням ЦК Французької компартії керівного органу радянських партизанів — Центрального комітету радянських полонених. Навіть і зараз, через чверть сторіччя, не можна без хвилювання читати текст «Присяги радянського партизана», підготовлений ЦК РП. Взагалі потрібно зазначити, що книга містить чимало змістовних уривків або повних текстів історичних документів.

Жанр книги поєднує документальне розкриття історичних подій і фактів з нарисом змалюванням найяскравіших героїчних вчинків радянських партизанів. Так, виклад фактів про утворення та діяльність уже згаданого ЦК радянських полонених іде за документальними матеріалами ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС (стор. 49—52), а такі розділи, як «Слово про Порику та його товаришів» (стор. 52—60), «Розгром

фортеці Бар-ле-Дюк», мають ознаки публіцистичного нарису з динамічною фабулою, з описом, діалогом і авторською розповіддю.

Змістовним є розділ «Гарібальдійці з-над Дніпра» — про партизанську боротьбу радянських людей на італійській землі, а також розповіді про їх участь у антифашистській боротьбі в Бельгії, Югославії, Греції.

Останній розділ «На допомогу братнім народам» розкриває величезну роботу Українського штабу партизанського руху щодо організації десантування та рейдів радянських партизанських загонів і груп на територію Польщі, Чехословаччини, Румунії й Угорщини в 1944—1945 рр.

На сторінках книги згадуються надіслані УШПР досвідчені радянські командири: П. Величко, К. Попов, О. Єгоров, Е. Волянський, М. Шукаєв, І. Балюта, В. Карасьов, М. Прокопюк, В. Квітінський, Л. Беренштейн та інші, що керували найбільшими партизанськими загонами і бригадами Словаччини. Варто відзначити, що один з авторів рецензованої книги В. І. Клоков сам був керівником радянської парашутно-десантної групи на території Словаччини.

Привертає увагу цікава деталь, що її наводять автори на стор. 153. В квітні 1945 р. на території Чехії і Моравії діяло 76 партизанських загонів. 42 з них очолювали радянські командири.

Обґрунтованим є заключний висновок авторів про те, що в антифашистську боротьбу народів Європи значний вклад внесли радянські люди, зокрема представники УРСР, які керували десятками підрозділів, бригад, рот, взводів, загонів, груп тощо.

Кілька зауважень. Розповідь про бойові

справи радянських людей у зарубіжних країнах спирається на різні джерела (архівні, друковані спогади, листування), але, на жаль, вони здебільшого не повідомляються. Це якоюсь мірою знижує цінність рецензованої праці.

Найбільш докладно автори розкрили бойову діяльність радянських людей у лавах народних месників у Франції, Італії, Польщі і Чехословаччині, менше уваги приділили їх участі в інших формах руху Опору, зокрема в актах саботажу.

В розділі «На польській землі» на стор. 20—22 згадується про бої між партизанами і фашистами влітку 1944 р. в Яновських і Ліпських лісах. На стор. 128—135, вже в іншому розділі — «На допомогу братнім народам» знову йдеться про події в Яновських і Ліпських лісах. Доцільніше було б зосередити виклад даних подій в одному розділі.

На стор. 107 говориться, що бійцями партизанських загонів у Північній і Центральній Італії були понад 5 тис. громадян СРСР. Назване число, мабуть, дещо перебільшене. До того ж, один з авторів книги А. В. Кудрицький в авторефераті своєї дисертації, спеціально присвяченої участі українців в антифашистському русі Опору, зазначає, що в партизанських загонах Італії брали участь понад 2 тис. радянських партизанів. Така цифра наводиться і в т. 5 Історії Великої Вітчизняної війни.

Книгу «Далеко від Батьківщини», що поєднує в собі цікаве дослідження мало відомих подій і фактів з хвилюючою розповіддю про радянських людей, з інтересом читатимуть і фахівці-історики, і масовий читач.

С. Я. ЄЛИСАВЕТСЬКИЙ

И. М. БАДАЛИЧ и В. Д. КУЗЬМИНА.
ПАМЯТНИКИ РУССКОЙ ШКОЛЬНОЙ
ДРАМЫ XVIII ВЕКА
(по Загребским спискам),
изд-во «Наука», М., 1968, 304 с.

Наближається визначна ювілейна дата в історії нашої країни — 300-річчя російського театру. За піввіку — від першого придворного спектаклю (1672 р.) — до п'єс О. П. Сумарокова й М. В. Ломоносова — російський театр пройшов шлях, який більшість європейських країн долали протягом п'яти-шести століть. Через це час становлення вітчизняного театру (кінець XVII ст. — перша половина XVIII ст.) привертає особливу увагу дослідників. Той період проходив під знаком взаємодії різних начал. Усна народна драма та лицедійство скоморохів, шкільна драматургія та перекладні п'єси західного театру, традиції національної української культури та тогочасна історична дійсність Росії — ось ті компоненти, на основі яких формувався і зростав російський театр XVIII ст.

Шкільна драматургія займає помітне місце у формуванні діячів російського театру: драматургів, акторів, режисерів. Панагіричні шкільні дійства XVIII ст. були, власне, першими спробами політичної драматургії на сучасну тему. Шкільна драма включала в себе і різні інтермедії народного та блазенського походження, і танці, і пантоміми, і співи кантів. Усе це сприяло розвитку в російському театрі як національної побутової комедії, так і музичної драматургії.

Незважаючи на дослідження М. С. Тихоновова, В. І. Резанова, В. М. Перетца, І. О. Шляпкіна, В. П. Андріанової-Перетц, М. К. Гудзя та інших учених, ще і досі не відомий повний обсяг репертуару шкільної драматургії початку XVIII ст. Ось чому ще більшого значення набувають виявлені професором И. М. Бадаличем виступи 1921/22 року в бібліотеці Загребського університету списки п'яти творів шкільної драматургії, поставлені на сцені в Москві й Твері у 1700 та 1740 рр. Рецензована книга є дослідженням і водночас виданням цих шкільних драм, три з яких публіку-

ються в СРСР уперше, а дві інші вперше представлені з урахуванням усіх відомих списків, що є в нашої країні та Югославії.

Найбільш рання з російських шкільних драм у зарубіжських списках — це «Страшне зображення» — панегіричне шкільне дійство про Північну війну, підготовлене у Московській слов'яно-латинській академії і поставлене 1702 р. Уже з осені 1701 р. викладання у Московській академії почало перебудовуватись на зразок Київської, звідки за наказом Петра I прибуло 6 учителів.

Спектаклі московських школярів і стали однією з характерних ознак цієї перебудови. Драма «Страшне зображення» написана київським ученим монахом у традиціях української шкільної драми і є певною ланкою в історії українсько-російських зв'язків на початку XVIII ст. Це, звичайно, становить інтерес для театрів обох народів. Величезна кількість персонажів (140 чол., не рахуючи статистів), складні сценічні ефекти, церковні канти — все це призначалося для прославлення першої великої перемоги російських військ у Північній війні під Ерестфером (неподалік Дерпта) на рубежі 1701—1702 рр. Перемогу було гучно відсвятковано в Москві. Драма «Страшне зображення» показує цю війну як подвиг благочестя, як боротьбу православного государя з іновірцями. Українці в мові та типові прийоми української шкільної драми у постановці виразно вказують на участь українських учителів у її створенні й сценічному втіленні.

Панегіричну драму «Образ торжества російського» було розіграно в Московській академії 1742 р. на честь восшествия на престол Єлизавети Петрівни. Найбільш імовірний автор цієї п'єси — українець, учитель риторики Самуїл Рубчанівський. Драма в алегоричній формі відтворює коронацію Єлизавети, підкреслюючи всенародну радість і всесвітнє значення воцаріння дочки Петра I — «всеросійського Геркулеса». Алегорія «Петро I — всеросійський Геркулес» стала стійким і тривалим символом російських перемог у Північній війні (лев був гербом Швеції, і ця перемога «Геркулеса» сприймалася як уподібнення подіям недавнього часу). Для прославлення образу Росії, що сидить на престолі, автор драми використовує урочисті канти.

Драма «Образ торжества російського» свідчить про поступове звільнення російської шкільної драматургії від елементів середньовічної драми містеріального типу. Це позначалося і на обладнанні сцени, і у тому, що витіснялися біблійські персонажі, а церковні співи замінювалися панегіричними кантами. Ідея богоустановленості царської влади, що проповідувалась офіційною церквою, знайшла у цій драмі яскраве сценічне втілення.

З Єлизаветою Петрівною пов'язана ще одна з уміщених у рецензованій книзі п'єс — це «Декламація» — на честь дня народження імператриці, виконана у лю-

тому 1745 р. у Тверській семінарії. Провідними викладачами цієї семінарії також були українці — учні-киїни, вихованці Київської духовної академії. «Декламацію» створив, мабуть, Михайло Тихірський, який у той час викладав у семінарії піїтику й риторику. «Декламація» — невелика двоактна п'єса, між сценами якої виконувались 3 інтермедії. Кожен акт завершувався балетом. Основну мету твору — прославлення Єлизавети і її великого батька Петра I — автор, ерудований учитель піїтики, здійснював з допомогою різноманітних віршованих розмірів, урочистих дуєтів і кuartетів, живих картин і пантомім, балетів і побутових інтермедій. Його твір свідчить про глибоке знання античних літератур та історії.

Слідом за «Декламацією» у Твері протягом 1745—1748 рр. було здійснено постановку «Опери про Олександра Македонського». Судячи з назви, це вже не літературно-музичний твір, а характерний зразок шкільної панегіричної декламації, присвяченої Петру I та його нащадкам, — Єлизаветі Петрівні та Петру Федоровичу, — що були покликані продовжувати і завершувати розпочату Петром I справу. Панегірики й алегоричні картини, поздоровчі балети й предовгі монолози витримані в звичайних канонах шкільної української драми. Це доводить, що і цю п'єсу створив українець. Щоправда, чотири інтермедії, вставлені між діями «Опери», належать перу тверських семінаристів, які привнесли в них традиції російської рукописної драматургії демократичного спрямування. Інтермедії викривають хабарництво, тяганину й пияцтво судових под'ячих, неучтвo й приниження повітового попівства, багатство, розгул та бузурвіство старообрядців. Прийоми усної народної драми (зовнішній комізм, каламбурн, гра слів, жартівливі бійки, просторіччя) потрапляли через подібні інтермедії на шкільну сцену і поживлявали спектакль¹.

Поряд з панегіричними шкільними драмами московських й тверського шкільних театрів першої половини XVIII ст. рецензована книга аналізує й «Акт або дійство про князя Петра Злоти́х Ключів та про прекрасну королівну Магілену Неаполітанську», що являє собою сценічну обробку широко відомої в Росії XVIII ст. перекладної повісті про Петра Злоти́х Ключів².

Акт про Петра Злоти́х Ключів, мабуть, одна з п'єс дворянського (а, можливо, й придворного) театру 1730—1740 рр. Ця п'єса показує, як у першій половині XVIII ст. відбувався перехід від шкільної

¹ Детальніше значення демократичної рукописної драматургії XVIII ст., для розвитку російського театру розкрито в книзі В. Д. Кузьміна «Русский демократический театр XVIII ст.», М., 1958 р.

² В. Д. Кузьмина. Рыцарский роман на Руси. Бова, Петр Златы́х Ключей, М., 1964, стор. 187—234, 264—274.

драми середньовічного типу до драм з життя людей. Любовно-пригодинницький сюжет завершувався тронною промовою молодого героя, що надавало всій п'есі політичного забарвлення.

З появою п'єс О. П. Сумарокова та М. В. Ломоносова шкільна драма стає збудованою церковно-шкільної сцени, інсценівки лицарських романів уже приваблюють лише простолюдного глядача. На російській професійній сцені розпочалася доба неподільного панування класицизму.

Зроблений В. Д. Кузьміною аналіз російських шкільних драм за зарубіжними списками дозволяє порушити кілька узагальнюючих історико-культурних проблем. Залишаючи на долю філологів і театрознавців оцінку значення цієї книги для історії російської літератури та російського театру, слід наголосити на проблемі, що має більш широке історико-культурне значення. Йдеться про роль і вплив української культури для формування російської шкільної драматургії. Авторами переважної більшості таких п'єс були вчителі-українці. Інтермедії, вміщені у цій п'есі, також створювалися під їхнім керівництвом. Шкільні театри драми, за якими ці п'єси писалися, знов-таки належали перу українців.

Усе це наочно свідчить про глибокий вплив театру і практики української драматургії на російський театр. Саме через Україну на Русь XVII—XVIII ст. прийшла спадщина польсько-єзуїтського театру, театру гуманістів і середньовічних містерій. На російській основі традиції української шкільної драми набули свого дальшого продовження і розвитку. Заслуга В. Д. Кузьміної і полягає, зокрема, в тому, що вчена чітко й переконливо, на яскравих прикладах розв'язала цю проблему.

Російсько-українські зв'язки досить детально розроблені в радянській історіографії. Однак, як правило, дослідників більше цікавив інший бік проблеми — вплив

російської культури на українську. Нині є достатньо свідчень, що підтверджують плідний факт цього впливу. Однак будьякий вплив — акт двосторонній, взаємодій обов'язково зазнають обидві сторони, і рецензована книга прекрасно ілюструє, який величезний і плідний вплив з боку братнього українського народу зазнала російська шкільна драматургія першої половини XVIII ст.

У книзі також надруковано текст розглянутих вище п'єс. Публікацію здійснено на високому науковому рівні, за всіма відомими списками, з археографічним коментарем, складеним В. Д. Кузьміною. Видання добре ілюстроване фотознімками з рукописів, лубочних листів, ікон, гравюр того часу. Загалом видання виконане на рівні кращих досягнень радянської науки.

І тим прикріше говорити про те, що закінчується книга некрологом В. Д. Кузьмін, яка правила коректуру цієї своєї праці уже тяжко хворою. Вона померла 6 грудня 1968 р., на 61 році життя, у розквіті творчих сил і задумів. У особі В. Д. Кузьміної радянська наука втратила видатного історика культури, що багато і плідно займався проблемою культурних впливів за доби феодалізму. Прекрасне знання багатьох мов дозволяло їй вести науково-дослідну роботу в широкому історико-порівняльному плані, з залученням західноєвропейського матеріалу.

Останні 12 років вона керувала групою по вивченню давньоруської літератури в Інституті світової літератури АН СРСР ім. М. Горького, об'єднавши навколо себе великий згуртований колектив медієвістів-філологів, істориків, театрознавців, лінгвістів, мистецтвознавців та археографів.

Рецензована книга — кращий пам'ятник визначному вченому, що все своє життя віддав вивченню культури народів нашої країни.

Л. М. ПУШКАРЬОВ

HENRYK ŁOWMIANSKI.

POCZĄTKI POLSKI,

Warszawa, t. I, 426 s., t. II, 426 s., 1964;

t. III, 1967, 519 s.

ГЕНРИК ЛОВМЯНСЬКИЙ.

ПОХОДЖЕННЯ ПОЛЬЩІ,

Варшава, т. I, 426 с.; т. II, 426 с., 1964;

т. III, 1967, 512 с.

Проблема походження слов'янських народів і ранньої історії їх протягом багатьох століть залишається провідною у слов'янознавстві. Над її вирішенням давно працюють різні фахівці — історики, археологи, мовознавці, етнографи, антропологи і спеціалісти ряду суміжних дисциплін. Особливо плідні дослідження у вирішенні етногенезу слов'янських народів відзначені

для кінця XVIII і початку XIX ст., коли в слов'янських країнах наступила епоха національного відродження, і на історичну арену вийшли прогресивні діячі з народу. Цьому сприяло також дальше збільшення джерелознавчої бази. До першої половини XIX ст. можна віднести і формування слов'янознавства як науки, що було пов'язане з діяльністю видатного чеського історика П. Й. Шафарика. У його «Слов'янських старожитностях» (Прага, 1837) вперше на величезному джерельному матеріалі дана найбільш вичерпна картина історичного розвитку східних, західних і південних слов'ян. Значний внесок у розвиток стародавньої історії слов'янських народів вніс дослідник і співвітчизник П. Й. Шафарика славист Л. Нідерле, який на початку XX ст. узагальнив усі досягнення європейського слов'янознавства.

В наш час слов'янознавство збагатилося ще багатьма дослідженнями і відзначено рядом видатних імен. В числі їх польський історик Генрик Ловмянський. Ім'я Г. Ловмянського широко відоме в історичній науці. Його перу належать розробки багатьох провідних проблем з історії дофеодалного і феодального періодів слов'янських народів, ряд методичних питань, які стали загальним надбанням славістики і знайшли широке визнання в науці. Свою нову трьохтомну працю «Походження Польщі» Г. Ловмянський присвятив одній з найбільш актуальних і маловивчених сторінок слов'янських народів — добі ранньої етнічної консолідації слов'янських племен і зародженню слов'янської державності. В цілому вказана праця охоплює події слов'янської історії протягом всього I тисячоліття н. е.

Перший том присвячений подіям I—IV ст. н. е. і пов'язаний з найбільш ранніми історичними свідченнями про слов'ян-венедів, другий том — слов'янській історії V—VII ст. — часу розселення слов'ян і поділу їх на три основні групи, і третій том охоплює період IX—X ст. — племінного поділу слов'ян і виникнення держав. Дослідження можна віднести до слов'янських народів взагалі, а не тільки до історії їх західної гілки — поляків. У перших двох книжках мова йде про слов'янське населення, що проживало на величезній території від Одеру на заході до Волги на сході і від берегів Балтики до Чорного моря і Балкан.

Праця насамперед вражає широтою постановки проблеми і багатством джерелознавчої бази. Широка ерудиція автора дозволила йому глибоко проаналізувати різні старогрецькі римські джерела історичного характеру та новітні мовознавчі дослідження і на цій основі побудувати цільну картину минулого стародавніх слов'ян.

У першому томі у вступній частині сформульовані основні завдання праці, подана оцінка джерелознавчого матеріалу, намічено основні етапи розвитку слов'ян і методику дослідження.

Венедський період слов'янської історії починається спеціальним дослідженням про походження слов'ян. Характеризуючи індоєвропейський період, пов'язаний з виникненням слов'янства, автор аналізує різні теорії, місця і межі індоєвропейської спільності, їх вияв в археологічних і мовних джерелах. Велика увага відводиться пи-

танням слов'янської прабатьківщини, розбору наукових дискусій з цього приводу, висвітлюється історична ситуація на слов'янських і сусідніх територіях, перші історичні свідчення про слов'ян, починаючи з геродотовських неврів і аж до гунської навали останньої чверті IV ст. н. е. Автор велику увагу приділяє міграції германських племен, їх вторженню в слов'янські землі і в Подунав'я. У книзі охарактеризовано соціально-економічний і політичний лад стародавніх слов'ян у перших століттях нашої ери.

У другому томі праці на підставі історичних і лінгвістичних даних висвітлюється питання поділу слов'ян на три групи — східних, західних і південних, дається аналіз діалектичних особливостей, етимологія назви слов'яни та їх походження. Значна увага приділена висвітленню племінних назв у стародавніх джерелах з аналізом історії провідних племінних груп західних і східних слов'ян (серби, ободричі, мазовшани, слов'яни новгородські, сіверяни, дуліби, поляни, кривичі та ін.), поділ слов'ян на венедів, антів і склавів.

Особливий розділ присвячений складній і маловивченій проблемі — Надвіслянській Хорватії. Тут встановлюється етимологія назви, локалізація Хорватії за писемними джерелами і даними топоніміки.

З гунською навалою автор пов'язує початок активного розселення слов'ян. Навівши детальну характеристику історичної ситуації на землях степової України напередодні гунської навали, автор поетапно розглядає розселення слов'ян на сусідніх землях: проникнення східних слов'ян в Подунав'я і на Балкани, західних — на землі сучасної Чехословаччини і далі на південь та в пониззя Ельби, слов'янське розселення в добу хазарської інвазії. У книзі зображено колонізацію слов'янами Балканського півострова, охарактеризовано політичне становище склавів і держави Само.

Третій том присвячений історії соціально-економічного і політичного розвитку слов'ян у нових історичних умовах, які настали після їх розселення, і процесам виникнення ранньофеодальних держав.

Вихід у світ рецензованої праці — видатна подія в слов'янській історіографії. Книга схвально зустрінута перш за все як плідне синтетичне дослідження з історії наших предків.

В. І. БІДЗІЛЯ

Хроніка та інформація

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ СТВОРЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ

В березні 1969 р. минуло 50 років з часу створення III, Комуністичного Інтернаціоналу, який відіграв вирішальну роль в об'єднанні і згуртуванні комуністів усього світу під прапором марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

25 березня цього року у Києві відбулася ювілейна наукова сесія, скликана Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вищою партійною школою при ЦК КП України та Секцією суспільних наук Академії наук УРСР. У роботі сесії взяли участь науковці столиці, викладачі суспільних наук вищих навчальних закладів Києва, старі комуністи, слухачі Вищої партійної школи і курсів партійних, комсомольських та радянських працівників, представники партійних, радянських та громадських організацій.

Вступним словом сесію відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук, професор І. Д. Назаренко.

З доповіддю про 50-річчя утворення Комуністичного Інтернаціоналу виступив кандидат у члени Політбюро ЦК КП України секретар ЦК КП України Ф. Д. Овчаренко. Комінтерн, створений за ініціативою В. І. Леніна 4 березня 1919 року в Москві, — зазначив доповідач, — відіграв визначну роль у світовому революційному процесі, у піднесенні міжнародного робітничого і комуністичного руху. Комінтерн виконав значну роботу по згуртуванню передових пролетарів у революційні марксистсько-ленінські партії. Перебуваючи у центрі класової боротьби, він, виходячи з інтересів усіх трудящих і пригноблених, завжди виступав як послідовний борець проти капіталізму, фашизму, колоніальних гноблення та імперіалістичної війни. В діяльності III Інтернаціоналу, — підкреслив промовець, — були і деякі помилки, як, наприклад, не завжди правильне врахування відмінностей національних умов діяльності окремих партій. Але коли оцінюється загалом історичний шлях Комінтерну, то помилки його не йдуть ні в яке порівняння з тією величезною позитивною роллю, що він її відіграв у піднесенні міжнародного робітничого і революційного руху на новий вищий ступінь.

«Боротьба Комінтерну проти правого і «лівого» опортунізму за згуртованість сві-

тового комуністичного руху» — тема доповіді ректора Вищої партійної школи при ЦК КП України, члена-кореспондента АН УРСР А. Т. Чеканюка. Доповідач підкреслив, що марксизм-ленінізм завжди був провідною зіркою Комінтерну, який постійно боровся проти соціал-демократичного угодовства з буржуазією, проти спроб правих опортуністів привнести в революційну теорію дух реформізму, примиренства щодо буржуазної ідеології, соціалшовінізму. Водночас він давав відсіч сектанству і догматизмові, різного роду дрібнобуржуазним теоріям, які прирікали революційний пролетаріат на ізоляцію або на невідготовлені виступи.

Марксистсько-ленінські партії, наслідуючи традиції Комінтерну, ведуть постійну боротьбу з правим і «лівим» опортунізмом, буржуазним і дрібнобуржуазним націоналізмом, проти всіх відступів від марксизму. У цьому полягає необхідна умова їх успіхів у боротьбі за справу миру, демократії, національної незалежності і соціалізму.

Директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба присвятив свою доповідь боротьбі Комінтерну за єдиний фронт проти фашизму. Особливо гостро це питання, — вказав він, — стало на початку 30-х років, коли у Німеччині до влади прийшла фашистська диктатура. У липні 1935 р. VII конгрес III Інтернаціоналу загострив увагу компартій на посиленні боротьби з фашизмом. В центрі його роботи стояла доповідь Георгія Димитрова про створення широкого народно-го фронту. Конгрес охарактеризував фашизм як відкриту терористичну диктатуру найбільш реакційних елементів фінансового капіталу. Це наукове визначення мало вирішальне значення для розвитку антифашистської боротьби і згуртування всіх верств народу в єдиний антифашистський фронт під керівництвом комуністичних партій. Рішення конгресу дали всьому людству чітку програму боротьби проти фашизму і війни. У роки другої світової війни комуністичним партіям доводилось працювати в нових, складніших умовах. На цей час компартії зміцнили, їх тактичні завдання часто відрізнялися одне від одного. Крім того, необхідно було викрити наклеп гітлерівців і їх пособників, нібито комуністичні партії діють не в інтересах свого народу, а за наказом з Москви. Ось

чому Президія Виконкому Комінтерну в травні 1943 р. прийняла схвалене всіма комуністичними партіями рішення про розпуск III Інтернаціоналу.

Заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидат історичних наук П. І. Павлюк у своїй доповіді зазначив, що Комуністична партія України була одним з перших і постійних помічників Центрального Комітету РКП(б) та В. І. Леніна в справі організації III Комуністичного Інтернаціоналу, брала безпосередню участь у його діяльності. На його конгреси УРСР направляла видатних діячів партії та міжнародного комуністичного руху, таких, як М. О. Скрипник, Д. З. Мануїльський,

Г. І. Петровський, С. І. Гопнер, В. П. Затонський, М. М. Попов, П. П. Постишев, О. Г. Шліхтер. У Виконавчому Комітеті Комінтерну в різні часи працювали М. О. Скрипник, Д. З. Мануїльський, С. І. Гопнер та М. М. Попов.

КП(б)У як одна з секцій Комінтерну докладала чимало зусиль, щоб рішення конгресів та пленумів Комуністичного Інтернаціоналу ставали відомими широким масам трудящих України. На засіданнях пленумів та Політбюро ЦК КП(б)У слухались доповіді учасників конгресів, ухвалювались спеціальні рішення з питань Комінтерну.

Ювілейна наукова сесія внесла вагомий вклад у розробку питань з історії Комінтерну.

І. Л. КОМАРОВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ ПРОГОЛОШЕННЯ УГОРСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1919 р.)

З 27 до 30 березня 1969 р. в м. Ужгороді працювала республіканська наукова сесія, присвячена 50-річчю Угорської Радянської Республіки, яка була організована Інститутом історії АН УРСР, Ужгородським державним університетом, Закарпатською обласною організацією товариства «Знання» та Закарпатським обласним відділенням Товариства радянсько-угорської дружби. Це був один із заходів, що проводились в Радянському Союзі на відзначення п'ятдесятирічного ювілею перемоги пролетарської революції в Угорщині.

Конференцію відкрив перший секретар Закарпатського обкому КП України Ю. В. Ільницький. Її учасники заслухали й обговорили 26 доповідей і повідомлень учених Києва, Дрогобича, Ужгорода та гостей з Народної Угорщини.

Більшість виступів було присвячено проблемам впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Угорщині та боротьбі народних мас на чолі з Комуністичною партією за збереження завоювань угорської пролетарської революції, що відбулася в березні 1919 р. Зокрема, їх ґрунтовно висвітлив у доповіді «В. І. Ленін і Угорська Радянська Республіка» директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба.

Професор Б. І. Співак (Ужгородський державний університет) у своєму виступі докладно спинився на боротьбі трудящих Закарпаття за перемогу Радянської влади в 1919 р. Професор І. М. Мельникова (Інститут історії АН УРСР) розкрила міжнародне значення ленінської стратегії боротьби за соціалізм, зокрема, її застосування угорськими комуністами у своїй практичній діяльності. Кан-

дидат історичних наук М. В. Троян (Ужгородський державний університет) зробив доповідь «Створення Комуністичної партії Угорщини та боротьба за перемогу соціалістичної революції».

На основі нових архівних джерел завідуючі кафедрами Ниредьгазького педінституту (Угорщина) Ференц Кокош (кафедра марксизму-ленінізму) і Петер Гершфалві (кафедра історії) висвітлили героїчну боротьбу комуністів Саболч-Сатмарського комітату за встановлення Радянської влади наприкінці 1918 — на початку 1919 рр. та бойові дії угорської Червоної Армії на території цього комітату.

З великим інтересом було заслухано повідомлення старого комуніста, учасника революційних подій в Угорщині М. Г. Юдковича — «Участь українських та російських добровольців у боротьбі за перемогу пролетарської революції в Угорщині та захист її завоювань».

Братерству трудящих у боротьбі проти класових ворогів приділили увагу кандидати історичних наук С. О. Міщенко (Ужгородський державний університет) та І. М. Кулінич (Інститут історії АН УРСР). Підступні дії світової імперіалістичної реакції проти Угорської Радянської Республіки розкрив доктор історичних наук Р. Г. Симоненко (Інститут історії АН УРСР).

Професор І. М. Гранчак (Ужгородський державний університет), кандидати історичних наук О. В. Хланта (Ужгородський державний університет) і П. І. Халус (Дрогобицький педінститут) висвітлили значення Угорської Радянської Республіки та зміцнення класової солідарності трудящих у революційній боротьбі. Кандидат історичних наук В. І. Олаг

(Ужгородський державний університет) докладно зупинився на оцінці спадщини революційної боротьби у працях угорських і радянських дослідників.

Ряд доповідей і повідомлень було присвячено питанням соціалістичного будівництва в Угорщині, радянсько-угорському співробітництву тощо: В. І. Худанич (Ужгородський державний університет) — «Зміцнення радянсько-угорської дружби та співробітництво в період побудови основ соціалізму в Угорській Народній Республіці», завідувачий відділом пропаганди й агітації Закарпатського обкому КП України, кандидат економічних наук О. І. Русин — «Допомога Радянського Союзу угорському народу в боротьбі за здійснення соціалістичної індустріалізації», кандидат історичних наук І. Г. Повхан (Ужгородський державний університет) — «Угорська Народна Республіка в боротьбі за мир і безпеку в Європі (1957—1962 рр.)», завідувачий відділом шкіл Закарпатського обкому, кандидат історичних наук Г. І. Шманько — «Молодь Угорщини на будовах триріччя (1958—1960 рр.)», завідувачий відділом організаційно-партійної роботи Закарпатського обкому КП України В. Ю. Галла — «Боротьба УРСР за здійснення ленінського плану індустріалізації країни (на прикладах розвитку хімічної промисловості)», аспірант Б. І. Лукач (Інститут історії АН УРСР) — «Зміцнення союзу робітничого класу і трудяшого селянства в ході соціалістичного будівництва в Угорській Народній Республіці (1961—1965 рр.)», Н. П. Міщенко (Ужгородський державний університет) — «Співробітництво робітників Саболч-Сатмарського комітету УНР і Закарпатської області УРСР».

Аспірантка Київського державного університету Л. Я. Зрезорцева розкрила діяльність Українського відділення Товариства радянсько-угорської дружби в 1958—1968 рр. Питання культурної революції в Угорщині висвітлили В. В. Гомонай, І. М. Чаварга та Є. П. Чейпеш (всі з Ужгородського державного університету). Глибокий аналіз братерського співробітництва КПРС і УРСР та сучасного міжнародного комуністичного руху дав секретар Закарпатського обкому КП України кандидат історичних наук В. І. Белоусов.

На заключному засіданні від імені вчених УНР висловив подяку учасникам конференції завідувач кафедри Сегедського педінституту Імре Полані (УНР). Вчений висловив задоволення широким вивченням історії Угорщини в СРСР, дав високу оцінку заслуханим доповідям та повідомленням і підкреслив важливість сесії, яка сприяла взаємозбагаченню вчених двох братніх країн у науковій діяльності. Тепло привітала присутніх також заступник голови Ради клубу інтернаціональної дружби Ужгородського державного університету Л. Турянця.

У заключному слові директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба відзначив, що республіканська сесія істориків пройшла на високому науково-теоретичному рівні і була важливим внеском у вивчення героїчної боротьби робітничого класу Угорщини за перемогу Радянської влади. Вона сприяла зміцненню контактів між вченими СРСР, зокрема Радянської України, і УНР, а також братерської дружби між народами Радянського Союзу й Угорської Народної Республіки.

І. К., О. Х.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛУ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

Відбулись загальні збори Відділу економіки, історії, філософії і права АН УРСР, присвячені підсумкам наукової діяльності установ Відділу за 1968 р. і завданням на 1969 р.

В роботі зборів взяли участь понад 300 науковців установ Відділу, представники кафедр суспільних наук вузів Києва, редколегій наукових журналів, відомств та організацій столиці.

Із звітною доповіддю виступив в. о. академіка-секретаря Відділу член-кореспондент АН УРСР Б. М. Бабій.

За звітний період вчені установ Відділу, відзначив доповідач, зосередили свої зусилля на розробці актуальних проблем суспільних наук, висунутих у рішеннях XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, в постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і

підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві».

Науковці Відділу опублікували ряд цінних праць з економічної теорії, історії, філософії і права. Велике місце в їх діяльності займала підготовка фундаментальних праць, присвячених 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

За звітний період, як відзначалось у доповіді, значних успіхів досяг у розробці важливих проблем вітчизняної і зарубіжної історії, зокрема, історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні, закономірностей розвитку світової соціалістичної системи та інших Інститут історії АН УРСР. Дальшого розвитку набули дослідження закономірностей розвитку міжнародного і національно-визвольного руху, а також питання історії культури,

природознавства. Інститут подає науково-методичну допомогу авторським колективам і рідколегіям багатотомного видання «Історії міст і сіл Української РСР». Готуючись до відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, вчені Інституту завершили написання монографічних досліджень «По шляху, осяяному Леніним», «Інтернаціональна сила ленінських ідей» та «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української радянської історичної науки». Перед колективом Інституту історії АН УРСР зараз стоїть складне і відповідальне завдання — підготовка і видання багатотомної «Історії Української РСР».

Ця праця має стати важливим засобом у комуністичному вихованні трудящих, серйозною зброєю нашої партії у боротьбі з ідеологією антикомунізму і українського буржуазного націоналізму.

Протягом звітного періоду, відзначив доповідач, успішно працювали наукові журнали — «Економіка Радянської України», «Український історичний журнал», «Радянське право». Одним з показників зростання популярності є збільшення їх тиражів. З другої половини року починає виходити журнал «Філософська думка».

В обговоренні доповіді Б. М. Бабія взяли участь віце-президент АН УРСР І. К. Білодід, заступник директора Інституту економіки АН УРСР доктор економічних наук М. С. Калита, зав. відділом Інституту археології АН УРСР кандидат історичних наук Ю. М. Захарук, заступник директора Інституту історії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій.

У своєму виступі І. О. Гуржій докладно зупинився на актуальних проблемах історії Української РСР, зокрема, на питаннях про виникнення і розвиток державності на Україні до возз'єднання України з Росією, про формування і основні етапи розвитку

української народності і нації, про національно-визвольний рух, про економічний розвиток України дожовтневого періоду.

Промовець звернув увагу на необхідність всебічного вивчення процесів історичного розвитку, на подолання обмеженості у вивченні явищ і подій, яке ще має місце в дослідженнях з історії.

При підготовці 10-томного видання «Історії Української РСР», відзначив І. О. Гуржій, конче необхідно посилити координацію наукових досліджень і особливо комплексність їх вивчення, об'єднати зусилля всіх установ Секції суспільних наук АН УРСР для вирішення назрілих проблем з економіки, історії, філософії і права.

Учасники зборів заслухали доповіді доктора філософських наук М. В. Поповича — «Методологічні проблеми суспільних наук» — і кандидата економічних наук П. І. Багрія — «Проблеми оптимальних рішень в соціалістичній економіці».

Ю. М. Захарук у своєму виступі висвітлив доробок Інституту археології. За звітний період колектив Інституту завершив написання і передав до видавництва тритомну наукову працю «Археологія Української РСР». Здійснено великий обсяг експедиційних досліджень, і особливо в зонах найбільших новобудов республіки. Внаслідок цього одержано новий археологічний матеріал.

На зборах розглянуто також організаційне питання. Таємним голосуванням одностайно обрано завідувачим Сектора держави і права АН УРСР академіка АН УРСР В. М. Корецького, директором Інституту філософії АН УРСР доктора філософських наук В. І. Шинкарука і директором Інституту археології АН УРСР доктора історичних наук Ф. П. Шевченка.

Г. В. МЕЛАЩЕНКО

НАУКОВА СЕСІЯ ІСТОРИКІВ КДУ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

12—13 березня на історичному факультеті Київського державного університету відбулась XXVI наукова сесія професорсько-викладацького складу, присвячена 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

Учасники сесії заслухали й обговорили 7 доповідей.

Перші дві доповіді були присвячені важливим, але ще недостатньо розробленим темам: «До питання про періодизацію історії суспільно-політичного руху в Росії 30—50-х років XIX ст.» та «Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху на Україні». Доповідачі професор А. К. Буцик та доцент М. П. Рудько висловили важливі міркування про застосування ленінської періодизації визвольного руху в Росії до конкретних умов суспільно-політичного руху на Україні.

Великий інтерес у присутніх викликала доповідь в. о. професора В. Н. Котова — «Науково-дослідницька діяльність М. М. Покровського в період становлення радянської історичної науки (1917—1923 рр.)».

З повідомленнями виступили професор В. О. Маркіна (про селянське господарство і ринок на Правобережній Україні в XVIII ст.), доценти Г. Г. Мезенцева (про дослідження давньоруського м. Білгорода), П. Д. Кудлай (про роль поземельного банку в проведенні століпінської аграрної реформи на Правобережній Україні), Л. Г. Мельник (про перехід від мануфактури до фабрики на Україні).

Сесія пройшла на високому ідейному і науковому рівні.

В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ, А. М. БІЛАН

Додаток

В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНА

(Бібліографія)

Продовження

349. Володимир Ілліч Ленін. Біографія. К., Держполітвидав УРСР, 1960, XIV, 578 с.
350. Володимир Ілліч Ленін. Біографія. Вид. 2-е., К., Політвидав України, 1964, XVI, 671 с.
351. В. І. Ленін. Короткий біогр. нарис. Вид. 4-е (з рос.), К., Політвидав України, 1968, 220 с.
352. В. І. Ленін. Короткий біогр. нарис. Вид. 4-е. К., Політвидав України, 1966, 210 с.
353. В. І. Ленін. Короткий біогр. нарис. Вид. 3-е, К., Політвидав України, 1966, 211 с.
354. В. І. Ленін. Короткий біогр. нарис. Вид. 2-е, К., Політвидав України, 1964, 176 с.
355. В. І. Ленін. Короткий біогр. нарис, К., Держполітвидав УРСР, 1960, 150 с.
356. Мірочник С. Л. В. І. Ленін в останньому підпіллі (7 липн.—24 жовт. 1917 р.).—Студентські наук. записки (Житом. пед. ін-т), т. 1, 1959, с. 11—18.
357. Москалев М. А. В. И. Ленин в последние годы жизни 1921—1924 гг., Симферополь, Крымиздат, 1959, 127 с.
358. Ремезовський Й. Д. Про перебування сім'ї Ульянових у Києві, К., вид-во Київського ун-ту, 1957, 63 с.
359. Ремезовский И. Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине (Из истории большевистских организаций Украины и Крыма) (1898—1921 гг.), К., изд-во Киевского ун-та, 1963, 279 с.
360. Ремезовський Й. Д. Ульянови на Україні (1920—1921), К., вид-во Київського ун-ту, 1960, 223 с.
361. Ругно Л. Невгасиме світло (Про перебування В. І. Леніна в Шушенському). Нарис.—«Дніпро», 1966, № 4, с. 107—110.
362. Третяк Г. М. і Приходько В. І. Сторінки великого життя (Про В. І. Леніна. Хрестоматійний збірник. Вид. 2-е, допр. і доп.), К., вид-во «Молодь», 1967, 542 с.
363. Третяк Г. М. і Приходько В. І. Сторінки великого життя (Про В. І. Леніна. Хрестоматійний збірник), К., вид-во «Молодь», 1964, 414 с.
364. Шкода В. Будет буря, мы поспорим... (О пребывании В. И. Ленина в Разливе. 1917 г.).—«Радуга», 1967, № 11, с. 117—142.

XIV БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ.

365. Беляева П. Х. Ленін завжди з нами. Бібліогр. і метод. матеріали до 95-річчя з дня народження В. І. Леніна, К., Політвидав України, 1965, 88 с.
366. Беляева П. Х. і Кондрацький А. А. В. І. Ленін — вождь і учитель трудящих усього світу. Анот. покажчик мемуарн. та біогр. літератури, К., Держполітвидав УРСР, 1960, 57с.
367. Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965). Бібліогр. покажчик, Х., Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1966, 177 с.
368. В. І. Ленін і Запоріжжя. Покажчик літератури, Запоріжжя, обл. б-ка, 1966, 14 с.
369. В. И. Ленин и революционная Одесса. Рекоменд. указатель литературы (Аннот.), Одесса, Кн. изд-во, 1961, 45 с.
370. Ленін і Україна (Короткий список літератури 1966—1967 рр.).—«Рад. школа», 1968, № 4, с. 6—12.
371. В. І. Ленін і Черкащина. Покажчик літератури, Черкаси, обл. б-ка, 1965, 18 с.
372. В. І. Ленін про Західну Україну (Рекоменд. анот. покажчик творів), Львів, Кн. вид-во, 1961, 36 с.
373. Миронов П. Т. В. И. Ленин о революционных событиях в Одессе и деятельность Одесской партийной организации. Рекоменд. указатель литературы (Аннот.), Одесса, обл. б-ка, 1960, 47 с.

374. **Надель Х. С.** Работы научных сотрудников Харьковского университета о деятельности В. И. Ленина, опубликованные после XX съезда КПСС.— Вестник Харьк. ун-та, 1964. № 1. Серия — история КПСС, вып. 1, с. 158—163.

375. Прижиттєві видання творів В. І. Леніна, наявні у фондах Державної історичної бібліотеки УРСР (Бібліогр. покажчик), К., Держ. іст. б-ка УРСР, 1967, 62 с.

376. **Сороковська С. В.** Нові бібліографічні видання на тему: «В. І. Ленін і Україна».— «УІЖ», 1968, № 4, с. 105—107.

377. **Титаренко В. П.** В. І. Ленін про Україну. Іст.-бібліогр. посібник (Анот.), Х., вид-во Кн. палати УРСР, 1961, 271 с.

ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

- | | | |
|-------------------------------|-------------------------------|---------------------------------------|
| Акименко М. 41 | Горобей А. І. 308—13, 342 | Королев Б. И. 124 |
| Альтер С. 42 | Горький М. 247 | Королівський С. М. 163 |
| Андреев А. А. 239 | Горякіна В. С. 58 | Косарик Д. М. 11 |
| Антонюк С. 305 | Грабовий В. 333 | Костін І. І. 197 |
| Арамбалык М. В. 43 | Гресько М. М. 343 | Косульников А. П. 125 |
| Артинов М. М. 44 | Грищенко М. М. 59 | Косуха П. І. 77 |
| Бабій Б. М. 177—9 | Губарчук П. 344 | Котов В. Н. 12—14 |
| Багмут Й. 277—8 | Гуржій І. О. 2—3, 60—2 | Коцюбинська І. 78 |
| Бадиян Е. М. 45 | Гутянський С. К. 4, 63, 190—1 | Кравець І. 320 |
| Бачинський А. Д. 1, 279 | | Кравчук М. І. 126 |
| Безименський О. 240 | Демченко І. 248 | Кржижановський Г. 252 |
| Беляева П. Х. 365, 366 | Дерев'яшкін М. Ф. 192 | Крупська Н. К. 253 |
| Березовчук М. Д. 46 | Деренковський Г. М. 64 | Ктитарев С. О. 79 |
| Беренштейн Л. Ю. 280—1 | Дзюбка І. С. 123 | Кудлай О. С. 164 |
| Білан В. Ю. 47 | Дмитрієнко М. 65, 287—8 | Куличенко М. И. 80—2, 127—8, 165, 198 |
| Білан Ю. Я. 47 | Доний Н. Р. 66 | Кушнарєва Т. Т. 218 |
| Бондаренко Т. Н. 156 | Доценко І. Л. 193 | |
| Бондарь А. 48 | Дудикевич Б. К. 144, 314—7 | Лавров С. Г. 83 |
| Бонч-Бруевич В. 241 | Дудко І. П. 67 | Левит Ш. 84, 321, 348 |
| Бородін О. А. 157 | Егоров П. 249 | Леонідов С. 323 |
| Бортнічук М. Т. 188—9 | | Лещенко М. Н. 60 |
| Брезкун М. Д. 49 | Ємельяненко Г. Г. 5, 215 | Липовченко М. 16—19, 88, 130 |
| Будникова Л. 210 | Ємченко Г. Я. 68 | Лисенко М. О. 255 |
| Бузанов С. 242 | | Лихолат А. В. 89, 167—8, 182 |
| Букало М. 210 | Ещенко Ф. А. 69 | Лозгачов-Єлизаров Г. Я. 256—7 |
| Буцько М. О. 50—1, 158—9, 180 | Жилін П. А. 6 | Лось Ф. 90 |
| Варгатюк П. Л. 120, 282 | Жуков Є. М. 7 | Луначарський А. В. 258 |
| Вельянінова З. Р. 283 | | |
| Вільховий П. 337—8 | З. Г. 216 | Мазница К. 259 |
| Вірник Д. 53 | Загородній В. 318 | Мазуркевич О. Р. 199 |
| Вістунів Є. 339 | Зак С. Ю. 8 | Макаренко О. А. 200 |
| Волжан Л. 340 | Замлинський В. 181 | Максимов А. М. 131 |
| Волківський В. 306 | | Маланчук В. 145 |
| Володин Г. 243 | Ігнатов О. Н. 319 | Малярова К. М. 260 |
| Волошко Є. 54, 244 | Ільїна А. І. 72 | Матвійчук М. 157 |
| Воляннюк М. М. 143—5 | Ісаєнко Ж. І. 217 | Мацнев В. 324 |
| Воробей П. І. 160 | | Меленевський А. 313 |
| Воробьев А. П. 55 | Калмановський Б. М. 73 | Мельник С. 132 |
| Воробйов І. 56—7 | Кардашов Г. А. 74 | Мигаль Т. 325 |
| Воробйова С. А. 284 | Кирилюк В. 346—7 | Миронов П. Т. 373 |
| Ворошилов К. Є. 245 | Кириченко В. П. 289 | Михайлов О. 91 |
| | Кисельов В. І. 194 | Мірошник С. Л. 356 |
| Ганецкий Я. 341 | Климко М. С. 161 | Молодід Т. К. 284 |
| Ганов В. А. 23 | Колішер Т. М. 75 | Молодчиков А. 293 |
| Гарматюк М. 146, 285 | Коломійченко І. І. 76, 195 | Молостов В. А. 294 |
| Гарнодій Г. П. 213—4 | Коломійченко Л. І. 290 | Монастирський В. 92 |
| Гіль С. К. 246 | Коломійченко О. І. 291—2 | Москалев М. А. 357 |
| Глушенко М. 307 | Колчин А. Д. 9, 10, 162 | Москвич Л. Г. 20 |
| Глизь І. 286 | Кондрацький А. А. 366 | Мотузко Г. 93 |
| Глушенко М. 307 | Конотоп Г. И. 196 | Мултих Г. М. 94—5, 169 |
| Голубков В. М. 123 | | |
| Горбунова М. І. 66, 121—2 | | |

- Нагорна Л. П. 170
 Надель Х. С. 374
 Назаренко Й. Д. 171
 Нечкіна М. В. 21
 Новиков В. В. 342
 Новіков П. О. 295

 Олійниченко О. П. 97
 Осечинський В. К. 147

 Павленко В. Б. 22
 Павлов Ф. 201
 Пархоменко А. П. 172
 Першак Д. 98
 Петровський Г. І. 264
 Позняк В. Т. 329
 Поліщук І. П. 23
 Пономаренко Г. 220
 Попик І. М. 134
 Поршнев Б. Ф. 24
 Приходько В. І. 362—3
 Прокопенко І. В. 44
 Прокопець Г. І. 330
 Просяник О. 99

 Раковський М. Ю. 173
 Ремезовський Й. Д. 296,
 358—9, 360
 Романченко І. 25
 Рубаненко Л. 266
 Рубач М. А. 26, 100—1
 Ругно Л. 331, 361
 Рябчиков Є. 332
 Рядніна У. 89

 Савицька Р. М. 135
 Савченко Ю. 333
 Санцевич А. В. 102
 Сарбей В. 27—33, 103
 Сафонова Є. В. 188—9
 Свічарівська М. Д. 148
 Семашко М. О. 268
 Сенюшкін Г. В. 104
 Сизоненко В. І. 105
 Слюдікова Т. 297
 Смолич Ю. 106
 Сологуб А. М. 107, 202
 Сорокін К. 41
 Сороковська С. В. 376
 Сохань Л. В. 298
 Сохань П. С. 298
 Стасова О. Д. 272
 Столяр П. С. 108
 Студницький А. А. 229

 Тараненко В. 51
 Тельман І. 109, 273—4
 Тимофеев О. 203
 Тимченко Ж. П. 34, 65
 Титаренко В. П. 204—5, 377
 Тишик, Б. Й. 149
 Ткач А. П. 110, 174,
 183—4
 Третьяк Г. М. 362—3
 Тронько П. Т. 206
 Тьваєв В. І. 112

 Уваров В. Д. 207

 Фролкін М. М. 35

 Хворостянов А. Ф. 275
 Хижняк А. 113
 Храковский Й. 299

 Цветков В. В. 183—4

 Черних Г. Г. 36—7
 Чевнуха Г. А. 136
 Чигирик В. В. 175
 Чирко В. А. 114

 Шатилюк І. Ф. 208
 Шевченко Ф. П. 38—9
 Шемет О. 150
 Шиловцев Ю. В. 185
 Шкода В. 364
 Шліхтер О. 276
 Шморгун П. М. 126, 137,
 278, 302—4
 Шостаков П. 304
 Шустик М. В. 115

 Щербakov Д. М. 116

 Юницкая Р. З. 117
 Юрченко О. Т. 118, 138—42,
 176, 186—7
 Юхименко В. Ю. 40

 Ярошенко А. Д. 119,
 151—5, 222

РЕЗЮМЕ

А. Д. Скаба, И. Л. Шерман. Исторический анализ Брестского мира в трудах В. И. Ленина. На основе детального исследования ленинских работ, касающихся Брестского мира, авторы раскрывают мудрость ленинской стратегии и тактики, обеспечившей в трудный исторический период условия для дальнейшего развития социалистической революции, укрепления Советской власти в нашей стране.

А. А. Соловьева. Вопросы политико-просветительной работы в произведениях В. И. Ленина послеоктябрьского периода. В статье дан краткий обзор ленинских положений о роли и месте политико-просветительной работы в осуществлении культурной революции, раскрыты разработанные В. И. Лениным основные принципы деятельности политпросветучреждений, показаны формы их работы в послеоктябрьский период.

Я. М. Серищев. Разработка В. И. Лениным теоретических проблем молодежного движения. На основе широкого привлечения работ В. И. Ленина, документов партии, воспоминаний старых коммунистов и комсомольцев автор освещает важнейшие теоретические проблемы молодежного движения, разработанные вождем большевистской партии, показывает их значение для деятельности партии по воспитанию борцов за коммунизм.

Д. А. Яремчук. Образование комсомола Украины. В статье освещается участие революционной молодежи в борьбе за Советскую власть на Украине, создание под руководством партийных организаций первых союзов молодежи в 1917—1919 гг. Особое внимание уделено подготовке к работе I съезда союзов молодежи, создавшего комсомол Украины — боевой отряд ВЛКСМ.

В. Ю. Билан, Г. И. Сургай. Комсомол и молодежь Украины в восстановлении тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны. В статье рассказывается о вкладе комсомольцев и молодежи Советской Украины в восстановление тяжелой промышленности в 1943—1945 гг.; об их трудовых делах, патриотизме и любви к Родине. Языком фактов авторы раскрывают величие героического труда молодежи.

В. Д. Яценко. Воссоздание и организационно-политическое укрепление комсомольских организаций республики (1943—1946 гг.). Статья посвящена важному вопросу возобновления деятельности комсомольских организаций республики в 1943—1946 гг. На основе значительного фактического материала автор показывает, что молодежь Украины с помощью комсомола всех братских советских республик с успехом преодолела все трудности указанного периода. Много внимания уделено автором вопросу воссоздания и организационного укрепления комсомольских организаций в западных областях Украины.

И. Л. Ковалев. Из опыта оборонно-массовой работы комсомола в годы довоенных пятилеток. Автор освещает различные формы и методы оборонно-массовой работы комсомольских организаций Украины в годы довоенных пятилеток, способствовавшей подготовке молодежи к защите Советского Отечества. Значительное внимание уделено шефству комсомола Украины над частями Советской Армии.

SUMMARIES

A. D. Skaba, I. L. Sherman. **Historical Analysis of the Brest Peace in the Works of V. I. Lenin.** On the basis of a detailed investigation of Lenin's works concerning the Brest peace, the authors reveal the wisdom of Lenin's strategics and tactics, which provided during the difficult historical period conditions for further development of socialist revolution, consolidation of Soviet power in our country.

A. A. Solovyova. **Problems of Political-educational Work in V. I. Lenin's Works of the Post-October Period.** A short review is given of V. I. Lenin's tenets on the role and place of political-educational work in the realization of cultural revolution, the main principles developed by V. I. Lenin concerning the activity of political-educational institutions and forms of their work during the post-October period are shown.

Ya. M. Serishchev. **Development of Theoretical Problems of Youth Movement by V. I. Lenin.** Using a great number of V. I. Lenin's works, party documents, reminiscences of old communists and members of Young Communist League, the author elucidates the most important theoretical problems of youth movement developed by the Bolshevik Party leader, shows their importance for party's activity on the education of fighters for Communism.

D. A. Yaremchuk. **Creation of the Ukrainian Young Communist League.** The article is dedicated to the participation of revolutionary youth in struggle for the Soviet power in the Ukraine, to the creation of the first leagues of youth in 1917—1919 under the leadership of the party organizations. Particular attention is paid to the work of the I Congress of youth leagues, which created the Young Communist League of the Ukraine a fighting detachment of the All-Union Young Communist League.

V. Yu. Bilan and G. I. Surgay. **The Komsomol and the Youth of the Ukraine in the Reconstruction of Heavy Industry during the Years of the Great Patriotic War.** The article deals with the contribution of the members of the Komsomol and the youth of the Soviet Ukraine to the reconstruction of heavy industry during 1943—1945; their work and patriotism. The authors show proofs of the sublimity of the youth's heroic labour.

V. D. Yatsenko. **Re-creation, Organizational and Political Consolidation of Komsomol Organizations of the Republic (1943—1946).** The article is dedicated to an important problem of resuming the activity of Komsomol organizations in 1943—1946. On the basis of a considerable body of facts, the author shows that the youth of the Ukraine with the assistance of the Komsomol of all the Soviet sister republics successfully overcame all the difficulties of the mentioned period. Great attention is paid by the author to the problem of the re-creation and consolidation of Komsomol organizations in the western regions of the Ukraine.

I. V. Kovalyov. **From the Experience of Defence-mass Work of the Komsomol during the First years of the Pre-War Five-Year Plans.** The author elucidates different forms and methods of the defence-mass work of Komsomol organizations in the Ukraine during the years of pre-war Five-Year Plans which favoured the training of the youth for the defence of the Socialist Motherland. Great attention is paid to the patronage of the Ukrainian Komsomol of the Soviet Army units.

У видавництві «Наукова думка» в 1969 році вийдуть з друку книги, присвячені 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Ці роботи, підготовлені науковцями Інституту історії АН УРСР, розраховані на істориків, викладачів, і студентів вузів, лекторів і пропагандистів, а також на широке коло читачів.

Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. Відповідальний редактор доктор історичних наук Ф. П. Шевченко. Мова українська. 25 арк. 2 крб.

В книзі розкривається величезне значення праць В. І. Леніна для розвитку історичної науки. Показано, як творче застосування ленінської теоретичної спадщини дало можливість висвітлити з наукових позицій важливі проблеми й етапи історії України. Аналізуються також праці істориків республіки про життя та діяльність вождя революції.

КОМПАНІЄЦЬ І. І. В. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих в трьох революціях. Відповідальний редактор, доктор історичних наук Ф. Є. Лось. Мова українська. 18 арк. 1 крб. 30 коп.

На великому фактичному матеріалі висвітлюється теоретична й практична діяльність В. І. Леніна по створенню єдиного фронту українських і російських трудящих в боротьбі проти царизму й капіталізму, за перемогу соціалістичної революції. Розкриваються програмні положення В. І. Леніна про спільність історичної долі українського та російського народів.

Показана велика роль інтернаціональної єдності українських і російських трудящих у створенні Української Радянської держави.

Інтернаціональна сила ленінських ідей. Відповідальний редактор доктор історичних наук І. М. Мельникова. Мова українська. 35 арк. 2 крб. 60 коп.

У книзі досліджується вплив ідей ленінізму і діяльності В. І. Леніна на розвиток революційного руху в ряді зарубіжних європейських країн, які йдуть нині по шляху соціалізму.

Висвітлюючи перебування В. І. Леніна в Польщі, Чехословаччині, Німеччині, видання і розповсюдження у країнах центральної і південно-східної Європи ленінських творів, праця показує роль В. І. Леніна у створенні й діяльності комуністичних партій цих країн, у розвитку революційно-визвольного руху. Велика увага приділяється здійсненню ленінського плану побудови соціалізму в конкретних історичних умовах європейських країн народної демократії, торжеству ідей ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

ШАНОВНІ ТОВАРИШІ!

Щоб Ви могли своєчасно одержати ці книги, ласкаво просимо заздалегідь зробити на них замовлення.

Попередні замовлення приймають всі наукові магазини книготоргів і споживчої кооперації, а також книгарня видавництва «Наукова думка» (Київ-1, вул. Кірова, 4), яка після виходу книг з друку негайно надішле їх на Вашу адресу післяплатою.

Поправки.

В № 4, 1969 р. на стор. 46 в рядку 13 знизу читати: «...28 — Коломиєю...»; на стор. 71, в рядку 19 зверху читати «...неможливо пов'язати лендзян із подіями...»;

на стор. 159 в рядку 4 знизу читати: «...вся територія Правобережної України...».

В № 5 на стор. 149 (ств. II) в рядках 38, 39 зверху читати «...М. Кулі-
чєнка; В. Малєнчука...».